

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Здійснення ленінських настанов монументальної пропаганди
- Прискорення науково-технічного прогресу і зростання ефективності виробництва в умовах розвинутого соціалізму
- КПП і КПЗУ в боротьбі за послідовне здійснення політичної лінії VII конгресу Комінтерну
- Критика буржуазних фальсифікацій керівної ролі КПРС в політичній системі розвинутого соціалістичного суспільства

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 9 (186)
ВЕРЕСЕНЬ
1976

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Тронько П. Т. Здійснення ленінських настанов монументальної пропаганди . 5
Беренштейн Л. Ю., Діденко В. В. Прискорення науково-технічного про-
гресу і зростання ефективності виробництва в умовах розвинутого соціалізму. 23

* * *

- Чугайов В. П. (*Львів*). КПП і КПЗУ в боротьбі за послідовне здійснення політичної лінії VII конгресу Комінтерну 36
Савельєв В. Л., Шевчук В. П. Критика буржуазних фальсифікацій керівної ролі КПРС в політичній системі розвинутого соціалістичного суспільства . 47

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 70-річчя першої російської революції

- Глизь І. І. (*м. Вишневе Київської обл.*). Видання і розповсюдження перекладної марксистської літератури на Україні в 1905—1907 рр. 58
Сусоров В. Д. (*Херсон*). Агітаційно-пропагандистська діяльність більшовиків півдня України серед селянства (1906—1907 рр.) 65

* * *

- Мар'яновський В. О. (*Миколаїв*). Марксистсько-ленінське виховання комуністів України у відбудовний період 74
Лещенко М. Н., Мамалига А. І. (*Кам'янець-Подільський*). Аграрно-капіталістична еволюція поміщницьких господарств Подільської губернії в 1861—1900 рр. 81
Мищенко Е. М. Створення аграрно-промислових комплексів у Народній Республіці Болгарії 92
Алексієвєць М. М. (*Тернопіль*). Діяльність СЄПН щодо підвищення добробуту населення НДР 98

ЗАМІТКИ

- Тацький Ф. І. З досвіду роботи культосвітніх закладів України в період між XXI і XXIII з'їздами КПРС 104
Сулько В. С. (*Ровно*). Розв'язання продовольчого питання на півдні України в 1920 р. 109
Пірко В. О. (*Донецьк*). До питання про заснування міста Слов'янська . . . 114
Подаляк Н. Г. Ремесло і ремісники ганзейського міста Росток в другій половині XV — першій половині XVI ст. 118

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Носаченко І. М. Набуття економічних знань учнями середніх ПТУ в процесі вивчення історії СРСР 123

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Солдатенко В. Ф. Питання зміцнення міжнародної пролетарської солідарності на сторінках більшовицької преси України (березень—жовтень 1917 р.) . 129

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Сарбей В. Г. Р. П. Конюшяя. Карл Маркс и революционная Россия 137
Козачук З. Я. (*Львів*). В. А. Михайлов. Воспитание чувства интернационализма 138
Варгатюк П. Л. Товарищ Артем. Воспоминания о Федоре Андреевиче Сергееве (Артеме) 140
Тхор В. І. (*Ровно*). А. П. Грицкевич. Частновладельческие города Белоруссии в XVI—XVIII вв. (Социально-экономическое исследование истории городов) . 142
Шабульдо Ф. М. О. В. Сухобоков. Славяне Днепровского Левобережья . . . 143
Кірпенко П. Ф. И. П. Беляев, Е. М. Примаков. Египет: время президента Насера 145

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Кузнецов В. І. Спільна читацька конференція журналів 147
Щедрина Д. С. Семинар хранителей фондов партийных архивів 154
Яковенко В. М. (*Львів*). Ювілей Інституту суспільних наук АН УРСР . . . 155
Безулік Т. В. Затвердження до друку VII тому багатотомної «Історії Української РСР» 155
Смолій В. А. Зустріч науковців Інституту історії АН УРСР з білоруським ученим 156
Трусевич С. М. (*Львів*). 90-річчя з дня народження академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича 157
Плющ М. Р. Захист докторської дисертації 157
Теми кандидатських дисертацій і монографій, схвалені Президією Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції:
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

Трошкo П. Т. Осуществление ленинских установок монументальной пропаганды	5
Беренштейн Л. Е., Диденко В. В. Ускорение научно-технического прогресса и возрастание эффективности производства в условиях развитого социализма	23
* * *	
Чугаев В. П. (<i>Львов</i>). КПП и КПЗУ в борьбе за последовательное осуществление политической линии VII конгресса Коминтерна	36
Савельев В. Л., Шевчук В. П. Критика буржуазных фальсификаций руководящей роли КПСС в политической системе развитого социалистического общества	47

СООБЩЕНИЯ

К 70-летию первой русской революции

Глызь И. И. (<i>г. Вишневое Киевской области</i>). Издание и распространение переводной марксистской литературы на Украине в 1905—1907 гг.	58
Сусоров В. Д. (<i>Херсон</i>). Агитационно-пропагандистская деятельность большевиков юга Украины среди крестьянства (1906—1907 гг.)	65
* * *	
Марьяновский В. А. (<i>Николаев</i>). Марксистско-ленинское воспитание коммунистов Украины в восстановительный период	74
Лещенко Н. Н., Мамалыга А. И. (<i>Каменец-Подольский</i>). Аграрно-капиталистическая эволюция помещичьих хозяйств Подольской губернии в 1861—1900 гг.	81
Мищенко Э. М. Создание аграрно-промышленных комплексов в Народной Республике Болгарии	92
Алексеевец Н. М. (<i>Тернополь</i>). Деятельность СЕПГ по повышению благосостояния населения ГДР	98

ЗАМЕТКИ

Тацкий Ф. И. Из опыта работы культпросветительных учреждений Украины в период между XXI и XXIII съездами КПСС	104
Сулько В. С. (<i>Ровно</i>). Решение провольственного вопроса на юге Украины в 1920 г.	109
Пирко В. А. (<i>Донецк</i>). К вопросу об основании города Славянска	114
Подаляк Н. Г. Ремесло и ремесленники ганзейского города Ростка во второй половине XV—первой половине XVI в.	118

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Носаченко И. М. Приобретение экономических знаний учащимися средних ПТУ в процессе изучения истории СССР	125
--	-----

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Солдатенко В. Ф. Вопросы укрепления международной пролетарской солидарности на страницах большевистской прессы Украины (март—октябрь 1917 г.)	129
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Сарбей В. Г. Р. П. Конюшая. Карл Маркс и революционная Россия	137
Козачук З. Я. (<i>Львов</i>). В. А. Михайлов. Воспитание чувства интернационализма	138
Варгатюк П. Л. Товарищ Артем. Воспоминания о Федоре Андреевиче Сергееве (Артеме)	140
Тхор В. И. (<i>Ровно</i>). А. П. Грицкевич. Частновладельческие города Белоруссии в XVI—XVIII вв. (Социально-экономическое исследование истории городов)	142
Шабульдо Ф. М. О. В. Сухобоков. Славяне Днепровского Левобережья	143
Кирпенко П. Ф. И. П. Беляев, Е. М. Примаков. Египет: время президента Насера	145

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Кузнецов В. И. Совместная читательская конференция журналов	147
Щедрин Д. С. Семинар хранителей фондов партийных архивов	154
Яковенко В. Н. (<i>Львов</i>). Юбилей Института общественных наук АН УССР	155
Безулик Т. В. Утверждение к печати VII тома многотомной «Історії Української РСР»	155
Смолий В. А. Встреча научных сотрудников Института истории АН УССР с белорусским ученым	156
Трусевич С. М. (<i>Львов</i>). 90-летие со дня рождения академика АН УССР И. П. Крипякевича	157
Плющ Н. Р. Защита докторской диссертации	157
Темы кандидатских диссертаций и монографий, одобренные Президиумом Республиканского совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	158

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

П. Т. ТРОНЬКО

Заступник Голови Ради Міністрів Української РСР,
голова правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури

ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ НАСТАНОВ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ПРОПАГАНДИ

Радянські люди в ці дні живуть і працюють під надихаючим впливом історичних рішень XXV з'їзду КПРС, до якого вони прийшли з новими успіхами у втіленні в життя величних планів комуністичного будівництва. Трудові звершення робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції в роки дев'ятої п'ятирічки дістали на з'їзді високу оцінку. «Для комуністів, для всього народу нашого це був період подій і справ воістину величезного значення»¹, — говорив у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев. У цьому видатному документі творчого марксизму накреслено шляхи розвитку нашої країни на тривалу перспективу, висунуто програму дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів. У доповіді зроблено всебічний, глибоко науковий аналіз внутрішньої і зовнішньої політики партії, визначено курс революційно-перетворюючої діяльності КПРС, розкрито мрії і прагнення радянського народу, який успішно буде комунізм.

У комплексі завдань комуністичного будівництва, поставлених XXV з'їздом КПРС, значне місце займають питання дальшого піднесення політичного, загальноосвітнього і культурного рівня трудящих, їх патріотичного та інтернаціонального виховання. В проведенні цієї роботи важлива роль належить творам мистецтва, зокрема пам'ятникам історії та культури. В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» вказується на необхідність «поліпшувати роботу музеїв, охорону і пропаганду пам'яток історії і культури»².

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 3.

² Там же, стор. 249.

У червні цього року опубліковано проект Закону СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». Новий Закон, що буде прийнятий після розгляду пропозицій і зауважень широкої громадськості, значно сприятиме дальшому збереженню культурного надбання трудового народу. Це переконливо свідчить про послідовне здійснення партією ленінської ідеї монументальної пропаганди, про ту велику увагу, яку приділяє КПРС збереженню пам'яток історії та культури, створенню нових меморіалів та інших культурних цінностей, пов'язаних з прогресивними традиціями народу, революційною боротьбою трудящих, найважливішими етапами соціалістичних перетворень, їх використанню у вихованні нової людини. Трудящі Української РСР, як і всі радянські люди, палко підтримують висунуту на XXV з'їзді КПРС пропозицію Л. І. Брежнева про спорудження в Москві монумента в пам'ять героїв міжнародного комуністичного і робітничого руху, самовідданих борців за народне щастя, полеглих від рук класового ворога. «Це буде символом незмінної вірності нашої партії великій справі пролетарського інтернаціоналізму»³.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі нашої країни стали повновладними господарями величезних скарбів духовної культури. Засновник Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Ленін визначив і обґрунтував принципи і шляхи її засвоєння, наголошуючи на необхідності брати від культурної спадщини минулого «тільки її демократичні і її соціалістичні елементи»⁴, все те, що на противагу буржуазній культурі служить вихованню людини нового, комуністичного суспільства. Пам'ятники історії та культури, вчив Володимир Ілліч,— це гордість народу, вияв його генія.

За ініціативою і при безпосередній участі В. І. Леніна було прийнято ряд декретів, постанов і розпоряджень Радянського уряду про охорону та збереження скарбів мистецтва, історії та культури, здійснено заходи, завдяки яким пам'ятки історії та культури стали справжніми джерелами освіти і комуністичного виховання мас.

Особиста турбота В. І. Леніна про збереження скарбів культури виявилася, зокрема, в його розпорядженні комендантові Кремля, у якому він пропонував терміново реставрувати Володимирські ворота (кремлівська башта, що виходить до Історичного музею)⁵. У спеціальній відозві до селян 8 листопада 1918 р. Володимир Ілліч закликав дбайливо зберігати цінності, які знаходились у колишніх поміщицьких маєтках, нагадуючи, що віднині вони стали загальнонародним добром і що сам народ повинен тепер їх охороняти⁶.

Дбаючи про збереження пам'яток історії та культури, які після Жовтневої революції стали надбанням трудового народу, В. І. Ленін, виходячи із завдань комуністичного виховання трудящих, водночас виявляв велику турботу про будівництво таких пам'яток, які б з найбільшою наочністю розкривали історію розвитку революційних ідей і подій, передавали пафос Жовтневої революції, соціалістичної перебудови суспільства. З найбільшою силою це виявилось в ленінському плані монументальної пропаганди. В. І. Ленін запропонував встановлювати пам'ятники видатним діячам та на честь історичних подій, викарбовувати на стінах і спеціально встановлених плитах гасла або ж цілі ви-

³ Там же, стор. 36.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 118.

⁵ Ленін о культуре и искусстве, М., 1956, стор. 463.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 64.

словлювання марксистського змісту, які «беруть участь у справі освіти, виховання нових поколінь»⁷.

Викладаючи А. В. Луначарському основи свого плану, В. І. Ленін вказував, що твори монументальної пропаганди мають виражати «найбільш тривалі, корінні принципи й лозунги марксизму»⁸. Особливий наголос Володимир Ілліч робив на тому, щоб твори монументальної пропаганди були доступні масам, захоплювали їх і прилучали до знань, до культури⁹. У підписаному В. І. Леніним 12 квітня 1918 р. декреті Ради Народних Комісарів «Про знесення пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг, і вироблення проєктів пам'ятників Російської соціалістичної революції» зазначалося, що моделі нових революційних пам'ятників мають бути винесені «на суд мас», вони повинні відображати «ідеї і почуття революційної і трудової Росії»¹⁰. 30 липня 1918 р. Рада Народних Комісарів під головуванням В. І. Леніна затвердила список пам'ятників «видатним діячам соціалізму, революції»¹¹, прогресивним представникам філософської думки, науки і мистецтва. У списку поряд з іменами К. Маркса, Ф. Енгельса, Д. Гарібальді, К. Ф. Рилєєва, О. С. Пушкіна, О. М. Радищева, М. Г. Чернишевського, М. В. Ломоносова та інших бачимо й імена славних синів українського народу — Т. Г. Шевченка та Г. С. Сковороди. У цих рішеннях знайшла свій конкретний вияв ленінська ідея наступності революційних традицій минулого, було визначено шляхи розвитку радянської монументальної пропаганди, її ролі в класовому, патріотичному і естетичному вихованні широких народних мас.

Країна Рад стала першою в світі державою, де на майданах і вулицях міст споруджувалися пам'ятники К. Марксу і Ф. Енгельсу, видатним діячам революційного руху, борцям за Радянську владу. Уже 7 листопада 1918 р. в Москві було відкрито тимчасовий пам'ятник К. Марксу і Ф. Енгельсу. На урочистому мітингу з цього приводу виступив В. І. Ленін. Першого травня 1919 р. Володимир Ілліч виголошує промову на Красній площі під час відкриття тимчасового пам'ятника Степану Разіну, а через рік — особисто закладає перший камінь у фундамент пам'ятника К. Марксу у Москві.

Втілюючи в життя величний ленінський план монументальної пропаганди, Комуністична партія і Радянська держава постійно дбають про те, щоб кожен пам'ятник сприяв вихованню радянських людей на славних революційних, бойових і трудових традиціях нашої партії і народу. Серед пам'ятників, споруджених у нашій країні за рішенням партії і уряду в роки Радянської влади, — пам'ятники К. Марксу в Москві, Ф. Енгельсу в Ленінграді, величезні меморіальні комплекси та пам'ятники В. І. Леніну в Москві, Ленінграді, Ульяновську, Шушенському та в багатьох інших містах і селах країни; пам'ятник-обеліск видатним мислителям та діячам визвольного руху в Москві; декабристам у селищі Гірський Зерентуй Читинської області РРФСР; В. Г. Белінському в Пензі; М. Г. Чернишевському в Саратові; Г. В. Плеханову в Ленінграді; О. І. Герцену в Москві; учасникам першої в Росії революційної маївки в Ленінграді; учасникам Морозовського страйку в Орехово-Зуєві; пам'ятники, що увічнюють героїв та події Великого Жовтня і громадянської війни, трудові звершення будівни-

⁷ Цит. за: А. В. Луначарський. Ленін про монументальну пропаганду. — За ленінським планом (Монументальна пропаганда на Україні в перші роки Радянської влади. 1918—1922 рр.). Документи, матеріали, спогади, К., 1969, стор. 12.

⁸ Там же.

⁹ «Правда», 16 грудня 1975 р.

¹⁰ Законодавство про пам'ятники історії та культури, К., 1970, стор. 9.

¹¹ Там же, стор. 12—13.

ків соціалізму в роки перших п'ятирічок, подвиги радянських людей в період Великої Вітчизняної війни, уславлених трудівників нашого чудового сьогодення.

Надзвичайно багата на пам'ятки історії та культури земля Радянської України. До наших днів збереглися кургани Скіфії, зразки високого фортифікаційного мистецтва наших далеких предків — так звані «Змійові вали», залишки античних міст. Захоплення викликають Софія Київська, споруди Києво-Печерської лаври та Видубецького монастиря, пам'ятки Чернігівського валу та Болдиної гори, старовинні архітектурні шедеври Переяслава-Хмельницького, Володимира-Волинського, Новгород-Сіверського, Львова, Кам'янця-Подільського, зразки дерев'яного зодчества Карпат, безцінні перлини українського барокко. Споруджені з дивовижною майстерністю народними умільцями, вони назавжди вписані в книгу вітчизняної культури.

У виступі з Лобного місця 1 травня 1919 р. на відкритті пам'ятника Степанові Разіну В. І. Ленін говорив: «Це Лобне місце нагадує нам, скільки століть мучилися й тяжко страждали трудящі маси під ярмом гнобителів... Цей пам'ятник представляє одного з представників бунтівливого селянства»¹². І нині трудящі України, як і всієї нашої Вітчизни, свято бережуть пам'ять про народно-визвольні рухи, які очолювали Степан Разін і Максим Залізняк з Іваном Гонтою, Омелян Пугачов і Устим Кармалюк. На заповідне місце перетворено острів Хортицю, де за рішенням партії і уряду споруджується архітектурно-скульптурний комплекс, головним пам'ятником якого буде монумент «Дружба народів СРСР». Поруч із скульптурними композиціями, присвяченими героям Жовтневої революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, тут будуть встановлені пам'ятники, що увічнюють славу запорізького козацтва, яке відіграло прогресивну роль в історії українського народу, в його боротьбі проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання України з Росією. Увічнення героїчного минулого, дбайливе ставлення до художніх цінностей, створюваних народом, свідчить про те, що ЦК Компартії України і Уряд республіки робили і роблять усе для того, щоб ленінські принципи ставлення до культурної спадщини послідовно втілювалися в практику культурного будівництва.

Ще під час громадянської війни Уряд УРСР видав ряд декретів і постанов, спрямованих на організацію обліку історичних, археологічних, етнографічних, художніх та інших пам'яток. У 1919 р. при Наркомосі республіки було створено Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи. 11 квітня того ж року Раднарком України прийняв декрет «Про передачу історичних і мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти», який був по суті першим нормативним актом про охорону пам'яток історії та культури в республіці. Згідно з цим документом усі будівлі й приміщення мистецько-історичного значення на території України передавалися під охорону держави.

Ряд важливих питань, пов'язаних з охороною і використанням пам'яток історії та культури, було розв'язано у 20—30-ті роки та в наступний період, зокрема, про можливість придбання для державних музеїв історичних і мистецьких цінностей, про припинення вивезення їх за кордон тощо. В цей час створюються державні історико-культурні заповідники на території Києво-Печерської лаври, Софії Київської, Ольвії, в Кам'янці-Подільському тощо. Нові пам'ятники споруджуються

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 316.

в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Житомирі, Ромнах, Лохвиці та інших містах України. Це були обеліски, скульптурні портрети, барельєфи, погруддя, монументи К. Марксу, Ф. Енгельсу, В. І. Леніну, а також К. Лібкнехту, Р. Люксембург та іншим видатним діячам. Газети писали, що «день відкриття пам'ятників був днем пролетарського свята»¹³. Серед значних творів монументальної скульптури того часу слід назвати пам'ятник В. І. Леніну в Новограді-Волинському Житомирської області, в якому з особливою теплою відтворювалися портретні риси вождя революції.

Значним досягненням радянської монументальної скульптури було відкриття в 30-х роках величних пам'ятників Т. Г. Шевченку в Харкові та Києві, пам'ятника М. Щорсу в Житомирі. Відображення революційної героїки нового життя, розкриття історичних тем і сюжетів було головним у творчості майстрів монументальної скульптури. Скульптори прагнули показати найважливіші процеси розвитку соціалістичного суспільства, характерні риси нашого руху вперед до комунізму, створити образ передової радянської людини. Пам'ятники і монументальні рельєфи, створені в республіці у довоєнний період, є цінним внеском у розвиток соціалістичної культури.

Розбійницький напад фашистської Німеччини на СРСР перервав цю велику роботу, завдавши непоправної шкоди народному господарству та культурі СРСР. Німецько-фашистські розбійники знищували, грабували історичні та культурні пам'ятки, музеї, бібліотеки, архітектурні споруди. Особливо по-варварському поводитися фашисти з пам'ятниками вождям і героям революції. Окупанти знищили всі пам'ятники В. І. Леніну, пограбували всесвітньо відомий історико-культурний заповідник «Києво-Печерська лавра», осквернили могилу геніального Кобзаря Т. Г. Шевченка в Каневі, зруйнували багато інших пам'ятників та історичних місць, розкрали понад 50 млн. книжок. Лише з Київського музею українського мистецтва гітлерівці вивезли понад 5400 творів живопису, графіки, скульптури та ін.¹⁴

У важкі післявоєнні роки Комуністична партія і Радянський уряд поряд з розв'язанням найважливіших завдань відбудови народного господарства і культури дбали також про увічнення подвигів героїв Великої Вітчизняної війни, відбудову зруйнованих пам'ятників та пам'ятних споруд, відновлення експозицій музеїв.

У Києві, Київській, Кримській, Одеській, Полтавській, Хмельницькій, Чернігівській та інших областях республіки ряд видатних пам'ятників і ансамблів, зруйнованих у роки Великої Вітчизняної війни, було відбудовано, реставровано і повернуто до культурного фонду країни. Здійснено роботи по благоустрою історико-революційних пам'ятників, військових поховань, а також пам'ятників бойової і трудової слави. Проведено реєстрацію та паспортизацію пам'яток архітектури, історії, археології і мистецтва.

У перші повоєнні роки були затверджені нові нормативні акти, згідно з якими встановлювалася надійна охорона й збереження архітектурних, археологічних та історичних пам'яток у республіці, визначалося їх місце у комуністичному вихованні трудящих. Так, у положенні «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури», затвердженому постановою Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 р., ще раз наголошувалося: «Всі пам'ятники культури, що знаходяться

¹³ За ленінським планом, К., 1969, стор. 20.

¹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 154.

на території Союзу РСР і мають наукове, історичне або художнє значення, є недоторканим всенародним надбанням і знаходяться під охороною держави»¹⁵. Про необхідність посилити увагу до збереження пам'яток минулого наголошувалося і в постанові Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1948 р. «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР». Цією постановою було затверджено такий важливий нормативний документ, як «Положення про охорону пам'яток культури на території Української РСР»¹⁶.

Ці та інші постанови післявоєнного часу розширили систему державних заходів, спрямованих на збереження і використання пам'яток історії та культури, виховання радянських людей в дусі патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму.

Велика увага приділялася дальшому увічненню революційної, бойової і трудової слави радянського народу і в наступні часи. На травневому (1974 р.) Пленумі ЦК Компартії України зазначалося, що в монументальній пропаганді на першому плані повинно бути увічнення визначних революційних та інших історичних подій у житті нашого народу, найвидатніших діячів партії й держави, героїв праці¹⁷.

Особливою любов'ю і пошаною користуються в найширших масах трудящих пам'ятники і монументи засновникові Комуністичної партії і Радянської держави, вождю трудящих усього світу В. І. Леніну. Образ Володимира Ілліча живе у свідомості мас як уособлення полум'яного революціонера, першовідкривача і перетворювача нашої епохи. Перед кожним з митців, який брався за створення образу вождя, стояло відповідальне завдання — передати всю багатогранність ленінського генія, його революційну пристрасть. Говорячи про В. І. Леніна, його близький друг і соратник Н. К. Крупська зазначала: «...Боротьба і праця у винятковій близькості до пролетаріату, за справу пролетаріату, виховали в Ілліча риси людини майбутнього... Зрозуміти Ілліча як людину — значить глибше, краще зрозуміти, що таке будівництво соціалізму, значить відчутти риси людини соціалістичного ладу»¹⁸.

Саме так прагнули і прагнуть передати образ вождя в скульптурних портретах, барельєфах і монументах митці України. Трудящим добре відомі пам'ятники В. І. Леніну в Києві, Харкові, Запоріжжі, Дніпропетровську, Одесі, Сімферополі, Севастополі, Керчі, Донецьку, Львові, Ужгороді, Полтаві, Вінниці, Ровно, Луцьку. Вони встановлені на центральних площах міст. І хоч кожен з митців по-своєму трактував образ вождя, однак усіх їх об'єднує розуміння його як керманіча, трибуна, що звертається до народу і вказує шлях у комуністичне майбутнє. Українська скульптурна ленініана, започаткована ще 1918 р., налічує сьогодні понад 3 тис. монументів. Кращі з них відображають багатогранність образу Володимира Ілліча — геніального мислителя і керівника найвеличнішої революції у світовій історії, творця першої у світі соціалістичної держави і найлюдянішої людини.

У Звітній доповіді XXV з'їздові Компартії України підкреслювалося, що «у республіці проводиться значна робота по зміцненню матеріальної бази культури, збереженню і створенню нових меморіалів, пам'яток та інших культурних цінностей, зв'язаних з прогресивними традиціями народу, революційною боротьбою трудящих, найважливішими етапами соціалістичних перетворень. За останні роки пам'ятники на ознаменування революційних і бойових подвигів радянських людей

¹⁵ Законодавство про пам'ятники історії та культури, стор. 4.

¹⁶ Там же, стор. 37—46.

¹⁷ «Комуніст України», 1974, № 6, стор. 32.

¹⁸ «Комсомольская правда», 22 квітня 1933 р.

споруджено в Харкові, Севастополі, Керчі, Львові, інших містах і багатьох населених пунктах республіки»¹⁹.

Більш як 300 пам'ятників увічнюють життя і діяльність видатних революціонерів, діячів Комуністичної партії і Радянської держави, які, за висловом Л. І. Брежнєва, становлять гордість і славу партії. В столиці Радянської України встановлено меморіальну дошку на честь перебування в 1903—1904 рр. у Києві матері В. І. Леніна Марії Олександрівни, його сестер Анни і Марії та брата Дмитра, а також споруджено пам'ятники Н. К. Крупській, В. Я. Чубарю, С. В. Косіору, Г. І. Петровському, Д. З. Мануїльському, Д. С. Коротченку. В Харкові встановлено пам'ятник Серго Орджонікідзе, в Дніпропетровську — І. В. Бабушкіну, М. І. Калініну, Г. І. Петровському, в Дніпродзержинську — Ф. Е. Дзержинському, в Сімферополі — М. В. Фрунзе, в Кіровограді — С. М. Кірову, в Свердловську на Ворошиловградщині — Я. М. Свердлову, в Чернігові — В. О. Антонову-Овсієнку, В. М. Примакову та Ю. М. Коцюбинському. Пам'ятники видатним більшовикам, діячам партії і держави встановлені і в інших містах і селах України.

Понад 1000 пам'ятників і пам'ятних місць увічнюють події дожовтневого періоду революційної боротьби трудящих, Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни. В них тема триумфу революції пов'язується з відображенням героїзму і непохитної волі народу до перемоги, до торжества справедливості.

Славною сторінкою в історію народів нашої країни ввійшло повстання перших дворянських революціонерів—декабристів, 150-річчя якого недавно відзначалося.

На Україні з життям і діяльністю декабристів пов'язано багато місць, які дбайливо оберігаються трудящими. Встановлено пам'ятні знаки і дошки на могилах декабристів С. Г. Волконського, Й. В. Поджіо у с. Вороньках на Чернігівщині і П. П. Коновніцина в с. Микитівці Сумської області, а також у с. Червона Кам'янка на Кіровоградщині, де народилися і жили декабристи І. Сухінсв та Є. Оболенський. Реставровано старі і встановлено нові меморіальні дошки на честь декабристів у Києві, Сумах, Ніжині. У м. Кам'яні на Черкащині, в парку імені Декабристів, встановлена скульптурна композиція «Декабристи» і відкрито відділ історії декабристського руху в місцевому літературно-меморіальному музеї О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського, а в Тульчині проведено ремонт колишнього будинку П. І. Пестеля і організовано філіал Вінницького краєзнавчого музею. В селищі Кирсанівка Вінницької області відремонтовано будинок сторожки, де збиралися члени Південного товариства.

Розкриваючи причини перемоги молодій Країні Рад у громадянській війні, В. І. Ленін зазначав, що в цій війні з експлуататорами «кращі люди всього робітничого класу, всього селянства проявили небачений героїзм., творили чудеса хоробрості, терпіли нечувані злигодні, жертвували собою»²⁰. Вічна слава їм, підкреслював Володимир Ілліч. Тому з особливою любов'ю трудящі республіки бережуть і шанують пам'ятники і пам'ятні місця, пов'язані з подіями Жовтневої революції і громадянської війни на Україні. Серед цих священних реліквій — пам'ятники арсенальцям та героям Січневого повстання — у Києві, учасникам повстання на броненосці «Потемкин» — в Одесі, горельєф на честь збройного виступу в листопаді 1905 р.—в Севастополі, пам'ятники героям-комсомольцям Трипільського походу 1919 р.—на

¹⁹ «Радянська Україна», 11 лютого 1976 р.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 222.

Київщині, героям Перекопу — в м. Красноперекопську Кримської області, «Легендарна тачанка» — в Каховці, борцям Жовтневої революції — у Харкові та Ворошиловграді, цілій плеяді героїв громадянської війни: В. Блюхеру — в Севастополі, В. Боженку — в Києві, П. Дибенку — в Сімферополі, А. Железнякову — в П'ятихатках, М. Кропив'янському — в с. Червоні Партизани на Чернігівщині, Г. Котовському — в Умані, П. Новикову — в Конотопі, О. Пархоменку — у Ворошиловграді, С. Патолічеву — в с. Мирогоща на Рівненщині, В. Примакову — в Києві та Чернігові, М. Рудневу — в Харкові, І. Федьку — в Ромнах та багатьом іншим. Встановлені здебільшого в останні десятиліття, ці пам'ятники відображають найважливіші події революційного минулого нашої країни, вони стали невід'ємною частиною духовного життя радянського суспільства.

Напередодні 58-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції у м. Харкові в урочистій обстановці було відкрито величний монумент на честь проголошення Радянської влади на Україні. На п'єдесталі викарбувано слова ленінського гасла: «Вся влада — Радам, мир — народам, земля — селянам!» Відкриваючи монумент, В. В. Щербицький сказав: «Уся історія Країни Рад — це прекрасний зразок втілення в життя ленінських ідей, торжества національної політики нашої Комуністичної партії, животворної дружби братніх народів. Наша дружба і єдність випробувані часом, вони загартовані на віки. Робітничий клас, колгоспне селянство, інтелігенція Радянської України будуть і далі, як зіницю ока, берегти і зміцнювати цю дружбу, священне інтернаціональне братерство наших народів»^{20а}.

Борючись за перемогу Радянської влади та захищаючи її завоювання від імперіалістичних загарбників, героїчні подвиги здійснювали представники всіх національностей Радянського Союзу, а також патріоти-інтернаціоналісти з Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн. Нині в багатьох обласних і районних центрах, містах і селах республіки височать пам'ятники іobelіски — символи братерства й інтернаціонального єднання. Одним з таких величних пам'ятників є Монумент дружби трьох братніх народів — російського, білоруського та українського, споруджений у 1975 р. в с. Сеньківці Чернігівської області, там, де сходяться землі трьох братніх республік. Благородні почуття викликає курган Дружби народів на стику Житомирської області з білоруською землею. На кургані викарбувані слова: «Союз нерушимий республік свободних сплотила навеки великая Русь...» У Переяславі-Хмельницькому як символ вічного єднання російського і українського народів височить величний пам'ятник.

Радянські люди із вдячністю шановують пам'ять представників інших народів, які віддали своє життя за справу революції. «Герой з героїв» — так охарактеризував С. М. Будьонний уродженця сербського містечка Ужиця Олеко Дундича, який на початку 1920 р. загинув у жорстоких боях з білополяками за Ровно. Тут, на його могилі, в міському мальовничому парку встановлено пам'ятник. В м. Овручі на Житомирщині споруджено пам'ятник Герою Радянського Союзу і Герою ЧСРСР Яну Налепці, який загинув у боях за визволення цього міста від фашистських загарбників у 1943 р.

Трудящі України з глибокою вдячністю шанують імена велетнів російської культури. На честь багатьох з них в республіці відкрито пам'ятники, стели, пам'ятні дошки, зокрема, М. В. Ломоносову — в Дніпропетровську (1970 р.), О. С. Пушкіну — в Києві (1962 р.), М. В. Гоголю — в Полтаві (1936 р.), М. О. Некрасову — в Немирові на

^{20а} «Радянська Україна», 5 листопада 1975 р.

Вінниччині (1971 р.), Л. М. Толстому — в Одесі (1967 р.) та Кривому Розі (1966 р.), М. Горькому — в Харкові (1950 р.), Ялті (1956 р.) та в с. Мануйлівці на Полтавщині (1968 р.), П. І. Чайковському — в м. Кам'янці на Черкащині (1960 р.), М. І. Глінці — в Запоріжжі (1955 р.), І. К. Айвазовському — в Феодосії (1930 р.) та ряд інших.

У 1969 р. у м. Миргороді на Полтавщині було урочисто відкрито пам'ятник геніальному грузинському поетові, вченому і мислителю XVIII ст. Давиду Гурамішвілі. Того ж року з нагоди 160-річчя з дня народження геніального польського поета Юліуша Словацького у м. Кременці на Тернопільщині встановлено його погруддя. В 1971 р. відкрито пам'ятники видатному польському революціонеру Людвіку Варинському (с. Мартинівка Канівського району Черкаської області) та героєві Паризької Комуні Ярославу Домбровському (м. Житомир).

Здійснюючи ленінські настанови монументальної пропаганди, Компартія України і Уряд республіки постійно виховують у трудящих почуття любові до мистецтва й літератури, до їх безсмертних творців. Важливе місце в монументальній пропаганді цього плану належить шевченківській темі. Пам'ятники Т. Г. Шевченку в Києві, Харкові, Каневі, Полтаві та інших містах України втілюють в образі поета-революціонера нескореного борця проти царизму, за «сім'ю вольну, нову». За останні роки споруджені величні пам'ятники Лесі Українці та І. П. Котляревському в Києві, І. Я. Франку, В. С. Стефанику та Я. О. Галану у Львові, Марку Черемшині в Снятині.

Предметом особливої уваги Комуністичної партії, Радянського уряду, всіх трудящих країни є увічнення ратного і трудового подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Вітчизна високо оцінила ратний подвиг своїх синів. На Україні встановлено 30 бронзових погрудь двічі Героїв Радянського Союзу. Серед них — погруддя видатних полководців Маршалів Радянського Союзу Р. Я. Малиновського в Одесі, С. К. Тимошенка в с. Фурманівці Кілійського району Одеської області, Маршала бронетанкових військ П. С. Рибалка в с. Малому Висторопі на Кіровоградщині, генерала армії І. Д. Черняховського в Умані; погруддя та пам'ятники Героям Радянського Союзу генерал-полковнику М. П. Кирпоносу і генералу армії М. Ф. Ватутіну в Києві, генерал-лейтенанту Ю. Г. Пушкіну в Дніпропетровську, генерал-майору М. О. Токареву в Євпаторії; генерал-лейтенантам О. І. Зигіну в Полтаві та П. В. Волоху в м. Ізюмі на Харківщині. В селі Ображіївці на Сумщині споруджено бюст ушавленого льотчика, тричі Героя Радянського Союзу І. М. Кожедуба. Безсмертний героїзм радянських людей у боротьбі проти німецько-фашистської навали знайшов своє втілення більш як у 27 тис. монументів та інших пам'ятних знаків, споруджених на Україні. Особливо активізувалася ця робота в період підготовки і святкування 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. За цей час було зведено 9 тис. пам'ятників та пам'ятних знаків, у багатьох містах і селах створено Алеї слави, обладнано і відкрито народні музеї, кімнати та куточки бойової слави.

Споруджено чудові діорами форсування Дніпра воїнами Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни у Дніпропетровську та Переяславі-Хмельницькому, величний монумент Слави в Черкасах, пам'ятник легендарному партизанському командирові С. А. Ковпаку в м. Путивлі на Сумщині, монументи «Україна — визволителям» у селищі Міловому на Ворошиловградщині та поблизу Ужгорода, меморіальні комплекси «Молода гвардія» в Краснодарі та Корсунь-Шевченківської битви, монументи на честь бійців Міус-фронту на Савур-могілі у м. Сніжному Донецької області, 68 моряків-десантників — Героїв Ра-

дянського Союзу в Миколаєві, монумент бойової слави Радянських Збройних Сил у Львові, пам'ятники колишнім студентам-воїнам у Києві, Дніпропетровську, меморіал у с. Гусарці Куйбишевського району на Запоріжжі. В багатьох обласних та районних центрах, містах і великих населених пунктах республіки побудовано обеліски вічної слави землякам, які загинули в боях за Радянську Вітчизну, а також усім, хто визволяв населені пункти від гітлерівських загарбників. На граніті і мармурі вдячні потомки золотом викарбували імена героїв. Ці пам'ятники яскраво показують керівну роль Комуністичної партії, провідне місце комуністів і комсомольців в організації боротьби за перемогу над заклятим ворогом, в них виражено почуття любові і поваги трудящих України до братів і сестер — представників усіх радянських республік, — які загинули в боротьбі з ворогом за щастя українського народу.

До 30-річчя Перемоги в республіці був проведений громадський огляд пам'ятників Великої Вітчизняної війни, в результаті якого замінено понад 400 обелісків, споруджених одразу ж по війні з нетривких матеріалів, відремонтовано і реставровано понад 20 тис. пам'ятників. Робота по заміні й реставрації пам'ятників, які втратили художню цінність, ведеться й далі.

У 1975 р. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР прийняли пропозиції обкомів партії і обласних Рад депутатів трудящих про спорудження монументів Вічної Слави у Вінниці, Житомирі, Запоріжжі, Івано-Франківську, Луцьку, Ровно, Сімферополі, Ужгороді, Хмельницькому, Чернігові; пам'ятників на честь перемоги радянських військ у таких бойових операціях: Львівсько-Сандомирській (м. Броди Львівської області), Березнегувато-Снігурівській (м. Снігурівка Миколаївської області), Карпатсько-Ужгородській (на Верецькому перевалі між Львівською і Закарпатською областями), героям Букринського плацдарму, меморіалу на честь учасників комсомольсько-молодіжного підпілля в с. Кримці Первомайського району Миколаївської області, пам'ятника політпрацівникам Радянської Армії (подвиг політрука О. Г. Єременка) в селищі Слов'яносербську Ворошиловградської області та ін.

У Києві над колишнім Бабиним яром, трагедія якого, як і трагедія Хатині і Славути, Лідіце і Саласпілса, Освенціма і Дахау, відома всьому світові, 2 липня 1976 року відкрито величний монумент в пам'ять про радянських громадян і військовополонених Радянської Армії, що загинули від рук німецько-фашистських загарбників у 1941—1943 роках.

Багато зроблено для увічнення спалених фашистами сіл та подвигу їх мешканців, знищених карателями за активну допомогу радянським партизанам і підпільникам. Таких сіл на Україні налічується 256. У колишньому селищі, а нині місті Корюківці Чернігівської області розпочалося спорудження величного пам'ятника на честь 7 тисяч знищених фашистськими карателями мирних жителів, які не схилили голови перед загарбниками. У тяжкі дні окупації тут діяв підпільний райком партії, дислокувалися загони партизанських з'єднань двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова і Героя Радянського Союзу М. М. Попудренка. Сотні корюківчан пішли в партизани і боролися з ненависним ворогом. Пам'ятник жертвам фашизму споруджується в с. Кортелісах Волинської області. Під час Великої Вітчизняної війни жителі цього села піднялися на боротьбу з окупантами. Місцевий партизанський загін вів активні дії проти ворога і згодом влився до партизанського з'єднання О. Ф. Федорова, яке передислокувалося сюди з

Чернігівщини. Фашисти жорстоко розправилися з населенням Кортелісів. 23 вересня 1942 р. карателі оточили село і розстріляли 2892 мирних жителів, а село спалили.

Пам'ятники жертвам фашизму вже стоять на місцях спалених загарбниками сіл Завоне поблизу Соснівки Львівської області та Рудні Бобровської Березнівського району Ровенської області, в селах Малин Млинівського району та Тростянець Дубнівського району тієї ж області, в с. Горохів на Волині, в селах і селищах Житомирщини, Київщини, Сумщини. Вони стануть скрізь, щоб увічнити подвиг полеглих, які, говорячи словами Юліуса Фучіка, і мертві живуть у частці нашого великого щастя, бо вклали в нього своє життя.

«Пам'ятники, які ми споруджуємо героям, — говорив у своїй промові на відкритті пам'ятника-ансамблю у Волгограді Л. І. Брежнев, — це не тільки твори з мармуру, граніту або бронзи. Найкращий пам'ятник — це наші діла. Подвиг полеглих покладає величезну відповідальність на тих, хто живе сьогодні. Наш священний обов'язок — довести до кінця справу, заради якої вони віддали життя»²¹.

На наших очах те, за що билися і вмирали герої, стало дійсністю. Трудящі Країни Рад під керівництвом партії великого Леніна перетворили нашу Батьківщину в могутню, всебічно розвинуту, квітучу державу. Радянські люди живуть в атмосфері спокійної впевненості, яка надає їм можливість вільно і творчо працювати в ім'я торжества комунізму. Новими здобутками в усіх галузях комуністичного будівництва зустріли трудящі нашої країни історичні рішення XXV з'їзду КПРС, які ще раз показали всьому світові триумф соціалізму, торжество ідей свободи, миру і гуманізму.

Глибоко шанують і поважають у нашій країні героїв трудового фронту. Тема праці, образи будівників комунізму — робітників, колгоспників, інтелігентів — владно приваблюють до себе увагу скульпторів. У бронзі й граніті зведено монументи на честь трудових подвигів людей Країни Рад, увічнено місця, де вони були звершені. Багато таких пам'ятників є і в нашій республіці. Це, насамперед, пам'ятники і пам'ятні знаки на честь зачинателів стахановського руху, масових патріотичних починань, правофлангових змагання за комуністичне ставлення до праці.

Доба великих звершень — будівництво соціалізму і комунізму в нашій країні — з кожним роком дістає все повніше відображення у монументальній пропаганді. Період перших п'ятирічок, повоєнна відбудова народного господарства, особливо сучасний етап боротьби за створення матеріально-технічної бази комунізму, епоха науково-технічної революції і освоєння космосу широко представлені в багатьох пам'ятниках історії та культури.

Символом трудової звитяги радянського народу, знаменною віхою у створенні енергетичної бази СРСР є одна з найвизначніших споруд тридцятих років — Дніпровська гідроелектростанція імені В. І. Леніна. У фундамент Дніпрогесу на вічні часи замуровано металеву дошку з написом: «8 листопада 1927 р. в день 10-річчя Жовтневої революції, на виконання заповіту вождя світового пролетаріату В. І. Леніна, зусиллями трудящих мас першої в світі робітничої держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік закладена урядами СРСР і УРСР Дніпровська гідроелектростанція».

Пам'ятниками, меморіальними дошками, стелами увічнено будівництво ХТЗ, створення перших колгоспів і радгоспів. У монументах і

²¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 67.

пам'ятних знаках втілено трудові подвиги О. Г. Стаханова, М. О. Ізотова, М. М. Мазая, І. Г. та І. І. Коробових, П. М. Ангеліної, М. С. Демченко, Г. Д. Кошової, Ф. І. Дубковецького; видатних учених — С. П. Корольова, Є. О. Патона, Д. К. Заболотного, О. О. Богомольця, В. П. Філатова та багатьох інших. Двадцять п'ять бронзових погрудь двічі Героїв Соціалістичної Праці встановлено в містах і селах республіки.

Великою подією в житті республіки, всієї нашої країни стало відкриття 8 травня 1976 року бронзового бюста, спорудженого на відзнаку видатних бойових і трудових заслуг Героя Радянського Союзу, Героя Соціалістичної Праці, Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Ілліча Брежнєва на його батьківщині — в місті Дніпродзержинську Дніпропетровської області.

У 1967 р. в Донецьку відкрито монумент «Слава шахтарській праці», який гідно увічнює подвиги тих, хто видобуває, за влучним визначенням В. І. Леніна, «хліб промисловості»²².

Весною 1970 р. в центрі м. Єнакієвого встановлено монументальну композицію «Комуністичний вексель» на честь трудового подвигу металургів Донбасу, звершеного ними ще в 20-ті роки. У відповідь на піклування Комуністичної партії та Радянської держави робітники заводів тресту «Південсталь» зобов'язалися дати країні 10 мільйонів пудів металу. 7 листопада 1921 року це зобов'язання під назвою «Комуністичний вексель», яке, по суті, стало першим у нашій країні колективним соціалістичним зобов'язанням, було надіслано В. І. Леніну. Металурги дотримали слова, достроково перевиконавши своє зобов'язання. Велична монументальна композиція являє собою п'ятиметрову постать робітника, що бере пробу сталі, а поруч — стела з текстом «Комуністичного векселя».

У 1967 р. металурги країни вперше виплавили 100 млн. т сталі. Великий вклад у це звершення внесли робітники таких металургійних гігантів, як «Азовсталь», «Криворіжсталь», «Запоріжсталь» та багатьох інших нових і реконструйованих заводів. На них встановлено пам'ятні знаки у вигляді злитків з металу, виплавленого в рахунок стомільйонної тонни сталі, та меморіальні дошки, на яких викарбувані імена сталеварів — учасників цієї плавки.

У 1974 р. в рекордно короткі строки — менш як за півтора року — на заводі «Криворіжсталь» завершено спорудження найбільшої в світі доменної печі № 9. Поруч з домною встановлено пам'ятну стелу, на якій навечно відлито в металі назви колективів трестів і організацій, бригад і екіпажів, імена почесних будівельників, які відзначилися на спорудженні головної домни дев'ятої п'ятирічки.

В місті Дніпрорудному на Запоріжжі як пам'ятник встановлено на п'єдесталі першу вагонетку руди, видобутої 26 серпня 1967 р. на Запорізькому залізорудному комбінаті, а в Новомосковську на Дніпропетровщині — першу трубу великого діаметра в пам'ять про трудовий здобуток трудящих Новомосковського металургійного заводу імені 50-річчя Радянської України, які успішно освоїли випуск цього виду продукції.

На Ворошиловградському ордену Леніна тепловозобудівному заводі імені Жовтневої революції встановлено оригінальний пам'ятник-макет першого паровоза, випущеного підприємством у травні 1900 р. За директивами ХХ з'їзду КПРС цей завод повинен був протягом шостої п'ятирічки стати основною базою тепловозобудування в СРСР. Колектив заводу з честю виконав завдання партії, розпочавши серійне

²² В. І. Ленінін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 276.

виробництво тепловозів уже в 1957 р. Про цей здобуток розповідає меморіальна дошка на постаменті пам'ятника-паровоза.

Перелік пам'ятників трудової звитяги радянського народу, встановлених у нашій республіці, можна продовжити й далі. Увічнюючи в бронзі й граніті героїчні звершення робітничого класу, колгоспного селянства, трудової інтелігенції, вони несуть у майбутнє пам'ять про буремну епоху будівництва комунізму.

Будівництво, охорона і пропаганда меморіальних комплексів, монументів, пам'ятників, стел, пам'ятних знаків — справа великого політичного значення. Адже кожний з них відображає якусь частку вітчизняної історії, героїку творення, думи і прагнення народу. Партія і уряд особливо дбають про те, щоб пам'ятники будувалися на високому ідейно-художньому рівні, були гідними увічнюваних ними видатних людей і подій, ставали надбанням радянського народу, входили в золотий фонд світової культури, активно служили справі комунізму. Виходячи з цього, Міністерство культури та Держбуд республіки, спілки архітекторів і художників України, інші державні й громадські організації багато роблять для підвищення ідейно-художнього рівня пам'ятників. Значною мірою цьому сприяє широке обговорення проектів нових пам'ятників, здійснення громадського нагляду за їх будівництвом.

Досвід проектування та спорудження пам'ятників показує, що в республіці визначився талановитий колектив скульпторів і архітекторів, здатний розв'язувати складні творчі завдання. Державних премій Української РСР ім. Т. Г. Шевченка удостоєно авторів пам'ятників: «Україна — визволителям», встановленого в селищі Міловому Ворошиловградської області на честь визволення першого населеного пункту України від фашистських загарбників (скульптори В. І. Мухін, В. Х. Федченко, І. М. Чумак, І. Л. Овчаренко; архітектори І. Ф. Мінько, О. М. Єгоров, Г. Г. Головченко), Лесі Українці в Києві (скульптор Г. Н. Кальченко; архітектор А. Ф. Ігнащенко), бойової слави Радянських Збройних Сил у Львові (скульптори Д. П. Крвавич, Е. П. Мисько, Я. М. Мотика; архітектор М. Д. Вендзилович; художник О. П. Пирожков), скульптурні портрети Д. С. Коротченка, М. Т. Рильського, В. П. Філатова (скульптор О. О. Ковальов).

Творчість українських монументалістів виходить не тільки за межі республіки, а й за межі СРСР. Так, високу оцінку отримали пам'ятники В. І. Леніну в чехословацькому місті Градець-Кралові (скульптор А. Білостоцький; архітектор А. Ігнащенко), Василю Порику у Франції (скульптори Г. Кальченко, В. Зноба; архітектор А. Ігнащенко), пам'ятники-бюсти О. С. Пушкіну і Т. Г. Шевченку в Нью-Йорку (скульптори О. Ковальов, В. Бородай; архітектор А. Ігнащенко), Т. Г. Шевченку в канадських містах Торонто і Палермо (скульптори М. Ковтун, О. Олійник, М. Вронський).

Міністерство культури УРСР, Держбуд республіки разом з відділами культури місцевих Рад депутатів трудящих, Республіканським товариством охорони пам'ятників історії та культури, а також іншими громадськими організаціями розгорнули велику роботу по дальшому виявленню, обліку, фіксації, збереженню і відбудові пам'ятників. Вона проводиться на основі єдиної уніфікованої по всій країні системи обліку, яка передбачає виготовлення облікових документів — паспортів, карток, схематичних планів, фотознімків пам'ятників. У республіці вже багато зроблено у справі паспортизації пам'ятників за новою уніфікованою формою. Виготовлено необхідну документацію на всі пам'ятники союзного та республіканського значення, зібрано чималий інформаційний матеріал про пам'ятники республіки, складено їх списки по облас-

тях та районах, підготовлено історичні довідки. Лише протягом 1971—1975 рр. взято на облік і під державну охорону 13 575 пам'ятників. За цей же період встановлено 90 нових пам'ятників і тепер їх загальна кількість на Україні перевищила 47 тис. Серед них — 3100 пам'ятників В. І. Леніну, 304 — видатним діячам партії і держави, 665 — героям Жовтневої революції та громадянської війни, майже 27 тис. — героям і подіям Великої Вітчизняної війни, 1346 пам'яток архітектури, більш як 10 тис. — археології. В стадії спорудження та проектування перебуває ще понад 100 пам'ятників. Розпочато будівництво нового приміщення Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років та його об'єктів у Києві, центральне місце серед яких займе величний монумент Матері-Вітчизни.

З метою збереження пам'яток архітектури широко ведуться відбудовчі роботи, працюють спеціальні науково-реставраційні майстерні, готуються кадри спеціалістів-реставраторів і архітекторів, художників та будівельників. У 1976 р. лише Держбудом УРСР цільовим призначенням з бюджетних асигнувань для ремонту та реставрації пам'яток архітектури виділено 1700 тис. крб. Разом з іншими міністерствами і відомствами на це щороку витрачається близько 5 млн. крб.

Реставровані пам'ятки архітектури — колишні культові споруди — використовуються для виховної і культурно-освітньої роботи. В багатьох містах і селах у таких спорудах створено історико-краєзнавчі та атеїстичні музеї. Так, на території Києво-Печерської лаври відкрито музей історичних коштовностей Української РСР, книги і книгодрукування, українського народно-декоративного мистецтва. У відновлених у Львові за участю Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури Онуфріївській церкві (XVI ст.), на подвір'ї якої похований першодрукар І. Федоров, відкрито музей книги та історії книгодрукування, в Домініканському соборі (XVIII ст.) — музей історії релігії та атеїзму, в Сколівській церкві (XVI ст.) — один з найкращих на Львівщині краєзнавчих музеїв «Бойківщина». В Канівському Успенському соборі (XII ст.) на Черкащині розмістився музей народного декоративного мистецтва Черкаської, Київської та Полтавської областей, у Вознесенському соборі (XVIII ст.) м. Переяслава-Хмельницького — діорама «Битва за Дніпро в районі Переяслава-Хмельницького», у Катерининському соборі (XVIII ст.) м. Херсона — кінолекторій «Пам'ятники України» та виставочний зал обласної організації Товариства охорони пам'ятників історії та культури.

Відбудова і використання у виховних цілях кожної архітектурної пам'ятки супроводжується копіткою дослідницькою роботою. Це дає можливість не тільки достовірніше встановити первісний вигляд тієї чи іншої споруди, а й збагатити наукові уявлення про стан будівництва на Україні на кожному історичному етапі, що особливо важливо зараз, коли в республіці ведеться велика робота по збереженню архітектурно-художніх рис історичних міст, їх історико-архітектурних ансамблів, деяких місць ландшафтної архітектури та історичного оточення окремих пам'ятників і пам'яток минулого.

За прикладом Москви, у плани нової забудови Києва, Полтави, Львова та інших міст республіки були закладені раціональні містобудівні ідеї органічного поєднання сучасності та історії. Позитивну оцінку дістали генеральний план забудови Львова, Луцька, Кам'янець-Подільського, Білгорода-Дністровського, Чернігова, Судака, Феодосії. Всього на Україні визначено 305 міст, архітектурно-художні особливості яких мають історичне значення і вимагають обережного підходу до їх перебудови. Важливий крок у цій справі зроблено в Києві, де

фахівцями за участю громадськості детально обстежені вулиці, площі та архітектурні ансамблі, складено топографічний реєстр пам'ятників і визначних місць. У Львові створено Державний історико-архітектурний заповідник. До нього увійшли давньоруська і середньовічна частини міста у межах оборонних стін XIV ст. з центральною площею Ринок.

Це, безумовно, лише початок великої і копіткої роботи, дальший успіх якої залежатиме від активної участі у цій справі науково-дослідних установ і широкої громадськості.

Вагомий внесок у справу збереження, вивчення і пропаганди історико-культурної спадщини роблять 142 державні музеї республіки. Це, насамперед, Київський та Львівський філіали Центрального музею В. І. Леніна, Музей героїчної оборони і визволення Севастополя, Краснодонський музей «Молода гвардія», Музей історії Корсунь-Шевченківської битви, Соколівський музей радянсько-чехословацької дружби; Полтавський краєзнавчий, Одеський історико-краєзнавчий, Переяслав-Хмельницький історичний музеї, Львівська картинна галерея та ін.

Готуючись до XXV з'їзду КПРС, музеї поліпшили збиральницьку роботу, розширили і поповнили експозиції, збагатили форми і методи діяльності. Зараз фонди музеїв налічують понад 5 млн. експонатів, третина з них — пам'ятки радянської доби. В 1975 р. експозиції музеїв оглянуло близько 20 млн. чол., що на 5,2 млн. більше, ніж у 1970 р.

Поряд з державними, велику роботу по комуністичному вихованню трудящих проводять 14 тис. народних музеїв та музейних кімнат, створених на громадських засадах. Велику пошукову та виховну роботу здійснюють Ковельський народний музей В. І. Леніна на Волині, Тиманівський народний музей О. В. Суворова на Вінниччині, народні музеї с. Гребені на Київщині та Торчинський на Волині, Народний музей історії Печерського району м. Києва, народні музеї Української ордену Трудового Червоного Прапора сільськогосподарської академії та Харківського політехнічного інституту, краєзнавчий музей с. Гусарки Куйбишевського району Запорізької області, історико-краєзнавчий музей у селищі Ржищів Кагарлицького району на Київщині, який заснували місцеві краєзнавці-ентузіасти Надія Миколаївна і Степан Дементійович Силкіни, та багато інших. Про велику популярність народних музеїв свідчить той факт, що тільки протягом 1975 р. їх відвідало близько 6 млн. чол. Необхідно докласти всіх зусиль, щоб у кожному місті, райцентрі, селі, на підприємствах, у колгоспах і радгоспах були відкриті й активно діяли народні музеї і музейні кімнати.

В останні роки на Україні з'явилося чимало етнографічних музеїв, експозиції яких відтворюють вигляд дореволюційного українського села з характерними зразками його архітектури, будівництва й побуту. Деякі з них, наприклад, Львівський, Переяслав-Хмельницький — зональні. Вони знайомлять відвідувачів з народним будівництвом і ремеслами краю. Інші — Ужгородський, Косівський — локальні, пов'язані з суто місцевими умовами. Нині у Києві споруджується Музей народної архітектури та побуту Української РСР, перша черга якого була відкрита 17 липня 1976 р. Музей займе територію близько 100 га, де, вписуючись у рельєф місцевості, розмістяться просто неба більш як 400 експозиційних об'єктів, які демонструватимуть побут і будівничче мистецтво народу. Експонати музею відобразатимуть класове розшарування села, соціальну нерівність, тяжку долю сільської бідноти до Великого Жовтня. Тут же буде широко представлена експозиція сьогоденнішого колгоспного села, яка підкреслить разючі зміни, що відбу-

лися в соціальному і культурному житті та побуті селянства за роки Радянської влади.

Яскравим свідченням турботи партії і уряду про охорону культурних надбань нашого народу є, зокрема, створення республіканських товариств охорони пам'ятників історії та культури. У 1966 р. таке товариство було створено на Україні. В статуті цієї масової добровільної науково-творчої громадської організації трудящих зазначається, що її мета — «всебічно сприяти здійсненню заходів партії і уряду по охороні та збереженню культурної спадщини, використанню пам'ятників минулого у патріотичному вихованні радянського народу, у підвищенні його освіти і культури»²³.

Серед членів товариства — робітники, колгоспники, діячі науки й техніки, літератури і мистецтва, вчителі шкіл і викладачі вузів, радянські воїни, ветерани війни і праці, студентська та учнівська молодь. На сьогодні товариство налічує 11 млн. 300 тис. чол., а кількість його первинних організацій досягла 62,5 тис.

В усіх своїй повсякденній діяльності, спрямованій на розв'язання найважливіших питань охорони пам'ятників історії та культури, товариство відчуває постійну увагу і велику турботу з боку Центрального Комітету Компартії України. Саме в партійному керівництві — запорука успіхів товариства.

Перед товариством поставлені великі й почесні завдання — широко пропагувати ленінські ідеї охорони і збереження історико-культурної спадщини нашого народу, виступаючи водночас проти ідеалізації старовини; спільно з державними органами проводити заходи, спрямовані на вивчення, охорону, збереження і популяризацію пам'ятників; здійснювати громадський контроль за їх охороною, використанням, ремонтом і реставрацією; організовувати шефство над пам'ятниками; виявляти невідомі або забуті пам'ятки культури, вести науково-дослідну роботу, створювати народні музеї, музейні кімнати тощо.

В організаціях товариства працює понад 80 тис. громадських лекторів та екскурсоводів. Це здебільшого ветерани партії, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, праці, а також науковці. За останні п'ять років вони прочитали більш як 350 тис. лекцій про пам'ятники В. І. Леніну, видатним діячам Комуністичної партії і Радянської держави, героям і подіям Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, трудовим подвигам радянського народу у будівництві комуністичного суспільства.

Велику роль у виконанні завдань, що стоять перед товариством, відіграють народні університети пропаганди пам'ятників. У 1975 р. в республіці почали новий навчальний рік 250 таких університетів, їх філіалів і факультетів, де постійно навчається понад 30 тис. трудящих.

Завданням популяризації пам'ятників історії та культури, патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих служать також 1102 кінолекторії та 782 лекторії, створені в обласних, районних, міських та первинних організаціях товариства.

Рік у рік зростає кількість статей про славні сторінки історії нашого народу і пов'язані з ними пам'ятники у періодичній пресі. Схвально відгукуються трудящі республіки про радіо- і тележурнали «Пам'ятники України», в яких беруть активну участь ветерани війни і праці, вчені, партійні і радянські працівники, журналісти.

²³ Законодавство про пам'ятники історії та культури, стор. 47.

До 30-річчя Великої Перемоги над фашизмом товариство підготувало книгу «У пам'яті народній». Це хвилююча розповідь про мужність і героїзм воїнів, про безмежну вдячність і повагу народу до світлої пам'яті тих, хто віддав своє життя за свободу і щастя Вітчизни.

На честь 60-річчя Великого Жовтня товариство готує до видання фотоальбом, який познайомить читача із значною частиною пам'ятників, що увічнили подвиг Комуністичної партії, робітничого класу, трудового селянства в революційні роки та під час громадянської війни. До цього знаменного ювілею товариство разом з Міністерством культури УРСР, Держбудом УРСР та ЦК ЛКСМ України організовує Республіканський громадський огляд пам'ятників революційної, бойової та трудової слави радянського народу. Разом з «Укртелефільмом» товариство має намір створити кінофільм «Жовтнева революція і громадянська війна в пам'ятниках історії і культури України».

Складовою частиною багатогранної діяльності товариства є пошукова та науково-дослідна робота його організацій, яка ґрунтується на марксистсько-ленінських засадах, класовому підході до оцінки історичних фактів і подій. Ця робота спрямована передусім на виявлення і вивчення пам'ятників та пам'ятних місць, пов'язаних з революційною, бойовою та трудовою славою радянського народу, зокрема з подіями Великої Вітчизняної війни. Так, загони червоних слідопитів з допомогою партійних організацій і радянських органів та ветеранів війни виявили 62 тисячі невідомих імен полеглих воїнів, похованих на території республіки, і увічнили їх пам'ять.

Великого поширення у школах та інших навчальних закладах набув пошуковий рух молоді під назвою «Орден і медаль в твоєму домі». Юнаки і дівчата дізнаються про те, коли і за що одержали високу урядову нагороду їхні батьки, рідні, близькі.

Цікавий досвід по залученню молоді до вивчення, охорони і пропаганди пам'ятників революційної, бойової та трудової слави радянського народу нагороджено в багатьох вищих навчальних закладах республіки. Так, у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка з ініціативи комсомольців створено клуб, який проводить змістовну пошукову роботу. В ній беруть активну участь ветерани Великої Вітчизняної війни, передовики і новатори виробництва. Члени клубу під керівництвом двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова пройшли шляхами партизанського з'єднання, яким командував цей ушавлений командир. Зібрані студентами під час походу документи і матеріали поповнили музеї та кімнати бойової слави.

Поряд з пошуковою, пропагандистською та науково-дослідною роботою Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури бере активну участь у будівництві пам'ятних знаків. Так, за роки дев'ятої п'ятирічки на ці цілі товариство виділило понад 16 млн. крб.

Буржуазна пропаганда у своїй продажній пресі час від часу здіймає галас про якесь постійне руйнування пам'ятників на Україні. Ці потуги апологетів буржуазної ідеології та їх борзописців викликають у радянських людей хіба що глумливу посмішку. Щороку Україну відвідують іноземні туристи більш як з 60 зарубіжних країн. Оглядаючи пам'ятники нашої республіки, знайомлячись із справою їх охорони, піднесеною в Країні Рад на державний рівень, вони наочно переконуються в облудності буржуазної пропаганди.

Пам'ятники історії та культури, що втілили в собі творчу енергію, архітектурний талант і художню майстерність народу, розповідають про його багатовікову історію, самобутню культуру. Вони служать вихованню радянських людей в душі патріотизму і трудового героїзму,

вірності ідеям соціалістичного інтернаціоналізму, комунізму. Народ дбайливо береже ці пам'ятники — меморіальні свідчення героїчної історії. Охорона історичних і культурних пам'яток державою, всім народом, їх глибоке наукове вивчення, використання і розвиток пов'язаних з ними прогресивних традицій, стали можливими лише в результаті послідовного здійснення політики Комуністичної партії щодо втілення в життя ленінського плану монументальної пропаганди.

У новій, десятій п'ятирічці в цьому напрямку нас чекають ще відповідальніші завдання, ще наполегливіша праця. Історичний XXV з'їзд партії підкреслив необхідність дальшого підвищення культури народу, збереження його історико-культурної спадщини. Глибоке вивчення Звітної доповіді ЦК, рішень і матеріалів з'їзду дасть можливість ще вище підняти ідейний рівень, якість і зміст багатогранної роботи в галузі охорони пам'яток історії та культури, в їх дослідженні та пропаганді. Ця робота як складова частина всієї ідеологічної діяльності партії повинна бути спрямована на виконання найважливішого завдання — втілення в життя, у конкретні справи історичних рішень XXV з'їзду КПРС. Трудящі України, як і весь радянський народ, спрямувавши всі зусилля на успішне виконання завдань господарського і культурного будівництва, ще раз доведуть свою відданість Комуністичній партії та соціалістичній Вітчизні, непохитну вірність високим ідеалам комунізму.

П. Т. Тронько

ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ЛЕНИНСКИХ УСТАНОВОК МОНУМЕНТАЛЬНОЙ ПРОПАГАНДЫ

Резюме

Статья заместителя Председателя Совета Министров УССР, председателя правления Украинского общества охраны памятников истории и культуры П. Т. Тронько посвящена вопросам охраны и пропаганды памятников истории и культуры. В ней освещается ленинское отношение к историко-культурному наследию народа, показана огромная забота Коммунистической партии и Советского государства о сохранении памятников и дальнейшем увековечении революционной, боевой и трудовой славы советского народа.

ПРИСКОРЕННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ І ЗРОСТАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

XXV з'їзд КПРС визначив перспективи дальшого розвитку нашої країни по шляху до комунізму. У доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва, рішеннях і матеріалах з'їзду підкреслюється величезна роль науково-технічного прогресу у розв'язанні цього всесвітньо-історичного завдання.

Соціалістичне суспільство, планове господарство відкривають широкий шлях для науково-технічного прогресу, для всебічного і ефективного використання досягнень науки. «Прогрес науки і техніки в умовах соціалістичної системи господарства, — говориться у Програмі КПРС, — дає можливість найбільш ефективно використовувати багатства і сили природи в інтересах народу, відкривати нові види енергії і створювати нові матеріали, розробляти методи впливу на кліматичні умови, оволодівати космічним простором»¹.

Комуністична партія розглядає прогрес науки і техніки, як головну підйому створення матеріально-технічної бази комунізму. У «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 рр.», схвалених XXV з'їздом КПРС, підкреслено: науково-технічний прогрес — це одна з вирішальних умов, що забезпечує підвищення ефективності суспільного виробництва і поліпшення якості продукції². «Ми, комунисти, — говорив Л. І. Брежнєв, — виходимо з того, що тільки в умовах соціалізму науково-технічна революція дістає вірний напрям, який відповідає інтересам людини і суспільства. У свою чергу, тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»³.

Створення матеріально-технічної бази комунізму, як це відзначено у Програмі КПРС, передбачає органічне з'єднання науки з виробництвом і швидкі темпи науково-технічного прогресу⁴. Це програмне положення знайшло дальший творчий розвиток у рішеннях і документах XXIV і XXV з'їздів партії. Партія поставила завдання історичної ваги: органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, ширше розвинути свої, властиві соціалістичні, форми з'єднання науки з виробництвом. Характерно, що у «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» виділено спеціальний розділ «Розвиток науки». З'їзд визначив, що «основним завданням радянської науки є дальше розширення і поглиблення досліджень закономірностей природи і суспільства, підвищення її вкладу в розв'язання актуальних проблем будівництва матеріально-технічної бази комунізму, прискорення науково-технічного прогресу і зростання ефективності виробництва,

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 108.

² Див. Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 190.

³ Там же, стор. 52—53.

⁴ Див. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 57—58.

підвищення добробуту і культури народу, формування комуністичного світогляду трудящих»⁵. При цьому йдеться про вироблення довгочасної стратегії науково-технічного прогресу. «Будуючи комунізм, — говорив Л. І. Брежнев на урочистому засіданні, присвяченому 250-річчю АН СРСР, — ми повинні якомога ясніше уявляти собі, яким буде виробничий апарат майбутнього суспільства»⁶.

У зв'язку з такою необхідністю Комуністична партія спрямовує зусилля вчених на проведення фундаментальних досліджень, в яких даються обгрунтовані пропозиції і рекомендації щодо підвищення суспільного виробництва, удосконалення планування і управління народним господарством. В той же час Комуністична партія домагається, щоб досягнення науки швидко втілювалися не тільки в окремих експериментах і виставочних зразках, а у тисячах нових видів продукції. Партія вважає, що впровадження у виробництво нових наукових ідей — не менш важливе завдання, ніж їх розробка. Саме на цій основі визначена комплексна програма науково-технічного прогресу і його соціально-економічних наслідків на перспективу. Вона є складовою і невід'ємною частиною економічної стратегії партії, розрахованої на «динамічний і пропорційний розвиток суспільного виробництва, підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства»⁷.

Комплексна програма науково-технічного прогресу передбачає: проведення єдиної технічної політики в усіх галузях народного господарства і здійснення на цій основі технічного переозброєння виробництва, широкого впровадження прогресивної техніки і технології, які забезпечують підвищення продуктивності праці і поліпшення якості продукції, збільшення фондівіддачі, економію матеріальних ресурсів, поліпшення умов праці, охорону навколишнього середовища і раціональне використання природних ресурсів; послідовне здійснення переходу від створення і впровадження окремих машин і технологічних процесів до розробки, виробництва і масового застосування високо-ефективних систем машин, устаткування, приладів і технологічних процесів, які забезпечують механізацію і автоматизацію всіх галузей виробництва і особливо допоміжних, транспортних і складських операцій; широке впровадження сучасних методів організації виробництва і праці відповідно до вимог науково-технічного прогресу; скорочення тривалості виробничих циклів шляхом переходу на безперервні і суміщені технологічні процеси і застосування інтенсивних методів виробництва; піднесення ролі стандартів у прискоренні науково-технічного прогресу і поліпшенні якості готової продукції, сировини, матеріалів і комплектуючих виробів; всемірний розвиток творчої активності трудящих, новаторства, руху винахідників і раціоналізаторів, комплексне планування, фінансування і стимулювання науково-технічного прогресу; посилення комплексного впливу плану, економічних підойм і стимулів, усієї системи управління на прискорення науково-технічного прогресу, поліпшення якості продукції, підвищення ефективності суспільного виробництва, досягнення кінцевих народно-господарських результатів.

Важливим етапом у здійсненні довгочасного курсу партії в галузі соціально-економічного розвитку, будівництва матеріально-технічної бази комунізму є десята п'ятирічка. Її головне завдання «полягає

⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 239.

⁶ «Радянська Україна», 8 жовтня 1975 р.

⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 44.

в послідовному здійсненні курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі динамічного і пропорційного розвитку суспільного виробництва і підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства»⁸.

Однією з характерних рис десятої п'ятирічки є те, що її виконання відбувається в умовах розгортання науково-технічної революції. Широке використання її досягнень несе з собою якісні зміни в технології виробництва, енергетиці, знаряддях і предметах праці, в організації управління, в характері трудової діяльності людей. Вона справляє глибокий вплив і на особистість працівника, сприяючи підвищенню його освіченості та культури, розширенню науково-технічного кругозору.

XXV з'їзд КПРС визнав за необхідне в широких масштабах і прискорено здійснювати заходи, спрямовані на дальше вдосконалення технології виробництва, структури в енергетиці, якісних змін в знаряддях і предметах праці. Це насамперед досягатиметься на основі технічного переозброєння та інтенсифікації виробництва в усіх галузях промисловості, удосконалення її структури, підвищення в загальному обсязі виробництва продукції частки галузей, які найбільшою мірою визначають технічний прогрес, машинобудування, хімічної і нафтохімічної промисловості, електроенергетики, розширення випуску прогресивних, економічних видів машин, устаткування і приладів для всіх галузей народного господарства.

Удосконаленню технологічних процесів сприятиме розвиток малоопераційної технології (наприклад, бездоменної металургії, безверетеного прядіння і безчовникового ткацтва) і технології, яка максимально економить вихідну сировину, паливо і матеріали і забезпечує охорону навколишнього середовища. Важливе значення надається збільшенню виробництва таких матеріалів, застосування яких несе з собою докорінні якісні зміни в технології виробництва. Зокрема, намічено розширити виробництво якісних сталей, особливо методами електрошлакового і вакуумного переплаву; розширення сортаменту прокату, підвищення частки алюмінію, титану, полімерів у загальному випуску конструкційних матеріалів; виробництво синтетичних матеріалів із задалегідь заданими властивостями.

На докорінні зміни у енергетиці спрямований форсований розвиток атомної електроенергетики, будівництво гідроелектростанцій (з урахуванням потреб іригації) і надпотужних теплових електростанцій на дешевому вугіллі, створення великих, більш економічних турбогенераторів.

Значна робота провадиться по вдосконаленню знарядь і предметів праці, забезпечується зростання одиничних потужностей машин і агрегатів, перехід від створення і впровадження окремих машин до розробки і впровадження систем машин, які цілком охоплюють весь технологічний процес, механізацію і автоматизацію трудомістких видів виробництва і, насамперед у галузях, де значна кількість робітників зайнята важкою ручною працею, а також на роботах під землею і з шкідливими для здоров'я умовами виробництва⁹.

XXV з'їзд КПРС визначив і шляхи прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві, всебічний розвиток якого дозволить розв'язати два основних тісно зв'язаних між собою завдання:

⁸ Там же, стор. 132.

⁹ Див.: Там же, стор. 140—141.

1) добитися надійного забезпечення країни продовольством і сільськогосподарською сировиною, завжди мати для цього достатні резерви; 2) забезпечити зближення матеріальних і культурно-побутових умов життя міста і села.

Якщо раніше індустріалізація зводилась до форсованого розвитку важкої промисловості і навіть саме поняття її було незастосовним до сільського господарства, то тепер здійснюється перехід сільського господарства на індустріальні рейки на основі науково-технічного прогресу. Об'єктивну закономірність цього процесу обгрунтував В. І. Ленін. Переведення сільськогосподарського виробництва з мануфактурної стадії, коли більшість виробничих операцій базувалась на ручній праці, на стадію машинного виробництва, В. І. Ленін характеризував як процес індустріалізації сільського господарства¹⁰. В умовах науково-технічної революції прискорено зменшується розрив у фондоозброєності і енергоозброєності промислової і сільськогосподарської праці, поступово створюється однорідна соціально-економічна і матеріально-технічна основа виробництва як у місті, так і на селі.

Виходячи з системи економічних заходів, вироблених березневим (1965 р.) Пленумом ЦК КПРС, XXIII і XXIV з'їздами КПРС, у минулій п'ятиріччі зміцнювалась матеріально-технічна база сільського господарства. У дев'ятій п'ятиріччі село одержало 1 млн. 700 тис. тракторів, 449 тис. зернозбиральних комбайнів, 1 млн. 102 тис. вантажних автомобілів та іншу техніку. Значно збільшилось на селі використання електроенергії. У 1975 р., наприклад, в сільському господарстві споживання електроенергії порівняно з 1965 р. зросло в 3,5 раза. Одночасно зросла на 80% потужність тракторних, комбайнових і автомобільних двигунів, а енергоозброєність праці в сільському господарстві підвищилась більше, ніж у 2 рази¹¹.

Однак технічна озброєність сільськогосподарської праці ще відстає від праці в промисловості. Більш повільне здійснення комплексної механізації в сільському господарстві обумовлене його особливостями. Економічні процеси переплітаються з біологічними, виробництво пов'язане з землею, робочий період не співпадає з часом виробництва. Обширність просторового базису сільськогосподарського виробництва, його сезонність вимагають більш високої фондоозброєності праці порівняно до промисловості. Саме тому в «Основних напрямках» накреслені заходи по прискореному розвитку матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів. На розвиток сільського господарства будуть направлені капіталовкладення в обсязі 171,7 млрд. карбованців. Технічне переозброєння сільського господарства здійснюватиметься на базі найновішої техніки, впровадження індустріальних методів виробництва і прогресивної технології.

У десятій п'ятиріччі сільське господарство одержить 1900 тис. тракторів, 1350 тис. вантажних автомобілів, 538 тис. зернозбиральних комбайнів та багато іншої техніки. Споживання електроенергії на селі у 1980 р. буде доведено до 130 млрд. кіловатт-годин¹².

Індустріалізація сільського господарства — одна з вирішальних умов зростання продуктивності праці в колгоспах і радгоспах. Темпи зростання в окремих періодах мають бути вищими, ніж у промисловості. К. Маркс писав, що на певному ступені розвитку диспропорція між промисловістю і сільським господарством «...повинна почати спадати,

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 142.

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 128—129.

¹² Там же, стор. 230—231.

тобто продуктивність землеробства повинна збільшуватись відносно швидше, ніж продуктивність промисловості»¹³.

Це положення знаходить своє підтвердження в «Основних напрямках», якими передбачено підвищити продуктивність праці в промисловості на 30—34%, в сільському господарстві на 27—30%¹⁴.

Науково-технічна революція, нинішній етап розвитку продуктивних сил створили умови для інтенсифікації сільського господарства. Необхідність інтенсифікації сільського господарства зумовлена насамперед тим, що основний засіб виробництва — земля кількісно обмежена і резерви вільних угідь практично відсутні.

Фронтальний перехід народного господарства і, зокрема сільського, на рейки інтенсифікації вимагає дальшого удосконалення організації праці.

Організація праці в колгоспах і радгоспах, як складова частина суспільної організації праці, передбачає організаційно-технічне впорядкування праці, її нормування, матеріальне і моральне стимулювання, організацію соціалістичного змагання, навчання працюючих, правильну розстановку кадрів. Ця система заходів багато в чому переплітається з сферою державного управління і залежить від нього. «Той рівень, якого сільське господарство досягло, а тим більше досягне в наступні роки, — підкреслив Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, — вимагає поліпшити організацію і управління сільськогосподарським виробництвом. Справа ця складна, готує рецептів тут немає. Але займатись нею треба, бо від правильної організації виробництва і управління багато в чому залежить успіх наших зусиль»¹⁵.

Комуністична партія розглядає зміни в організації праці як об'єктивний процес, зумовлений змінами технічної бази сільського господарства. Однак реалізація цієї закономірності у вирішальній мірі залежить від роботи партійних організацій.

Багаторічний досвід колгоспного виробництва показує, що основною формою організації праці в колгоспах є постійні виробничі бригади, які за своїм складом і розмірами весь час змінювались залежно від якісних змін колгоспів, їх організаційного і господарського зміцнення. Постійного зміцнення бригад вимагали укрупнення колгоспів, передача їм техніки, розширення механізації, електрифікації, хімізації і меліорації земель. Поряд з тракторними і тракторно-рільничими бригадами почали організовуватись комплексні, тракторно-комплексні бригади як більш прогресивні форми організації колгоспного виробництва. Дальше зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, якісні зрушення у продуктивних силах вимагають удосконалення форм організації виробництва, поліпшення управління сільським господарством. Збережені до цього часу риси багатогалузевої, роздрібненої структури виробництва, успадкованої від минулого, стримують процес науково-технічного переозброєння сільського господарства, гальмують його інтенсифікацію. Тому в документах XXV з'їзду КПРС спеціалізація і концентрація виробництва, поглиблення міжгосподарської кооперації розглядаються як корінні питання розвитку сільського господарства країни.

Здійснюючи курс XXV з'їзду в галузі сільського господарства, Центральний Комітет партії видав спеціальну постанову «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського ви-

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. II, стор. 106.

¹⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 196, 224.

¹⁵ Там же, стор. 59.

робництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції». «...Спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва на базі широкого кооперування, переведення його на сучасну індустріальну основу, — вказано у постанові, — це магістральний напрям дальшого розвитку сільського господарства, новий етап практичного здійснення ідей ленінського кооперативного плану в умовах розвинутого соціалізму»¹⁶.

Виникнення нових форм організації сільськогосподарської праці, формування її індустріального характеру знаходиться в діалектичному взаємозв'язку з зростанням культурно-технічного рівня колгоспників і робітників радгоспів. К. Маркс писав, що збереження робочого часу рівнозначне збільшенню вільного часу, тобто часу для такого повного розвитку індивіду, який сам, в свою чергу, як найбільша продуктивна сила, зворотно діє на продуктивну силу праці¹⁷.

Нині науково-технічний прогрес, індустріалізація сільськогосподарської праці супроводжуються швидким зростанням загально-освітнього й культурно-технічного рівня трудівників села, поліпшенням складу голів колгоспів і директорів радгоспів, середньої ланки кадрів. Протягом минулого десятиріччя майже у 2 рази збільшився випуск спеціалістів з середньою і вищою освітою. У 1975 р. 97% директорів радгоспів і 89% голів колгоспів мали вищу і середню спеціальну освіту. В Українській РСР таку підготовку мають всі директори радгоспів і 94% голів колгоспів¹⁸. Але нині ще гостро відчувається недолік у зростанні культурно-технічного рівня середньої ланки колгоспних і радгоспних кадрів. Недостатність знань у більшості керівників середньої ланки хоч і компенсується певною мірою виробничим досвідом, проте помітно стримує технічний прогрес у сільському господарстві. Саме тому XXV з'їзд КПРС закликав партійні організації звернути на розв'язання цієї проблеми серйозну увагу. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев говорив: «За останні роки зроблено чимало в галузі зміцнення сільського господарства кваліфікованими кадрами. Проте в середніх і низових ланках проблема лишається гострою. Треба підвищити рівень підготовки керівників відділків, бригад, ферм. У ряді республік і областей не вистачає механізаторів, працівників інших масових професій, і це дорого обходиться державі. Ця важлива ділянка заслуговує найпильнішої уваги»¹⁹.

Індустріалізація сільськогосподарської праці, підвищення загально-освітнього і культурно-технічного рівня трудівників села привели до того, що основними працівниками в сільському господарстві стали трактористи, шофери, комбайнери, механіки-наладчики, електротехніки, слюсарі, в діяльності яких поєднуються елементи розумової і фізичної праці.

Одним з головних напрямів удосконалення форм і методів індустріальної праці в колгоспах і радгоспах є підвищення ролі матеріального стимулювання.

На основі рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, враховуючи досвід минулих років, було вироблено новий порядок заготівель сільськогосподарських продуктів, який включав цілий комплекс

¹⁶ «Радянська Україна», 2 червня 1976 р.

¹⁷ Див.: «Из неопубликованных писем К. Маркса». — «Большовик», 1938, № 11 — 12, стор. 65.

¹⁸ Кадры сельского хозяйства (Двухмесячный теоретический и научно-методический журнал Министерства сельского хозяйства СССР), 1975, № 1, стор. 7.

¹⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 59.

загальнодержавних заходів. Особливе значення мало встановлення твердого плану заготівель зерна, м'яса, молока та стимулювання надпланових закупок по підвищених цінах. Крім того, Пленум прийняв важливі рішення, спрямовані на підвищення та впорядкування оплати праці колгоспників.

Удосконалення системи заготівельних цін і введення надбавок до цін за надплановий продаж продукції, стабільність планових завдань на п'ятирічку, зміни кредитних взаємовідносин, оподаткування створили міцну основу для розвитку і зміцнення госпрозрахункових принципів функціонування колгоспів і радгоспів. Завдяки цим заходам у значній мірі зросло виробництво і підвищилась ефективність сільського господарства за останнє десятиріччя.

Идучи курсом березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, партія і Радянський уряд у десятій п'ятирічці поставили завдання підвищити доходи колгоспників від громадського господарства на 24—27%, тобто вони зростають швидше, ніж середня заробітна плата робітників і службовців²⁰. Оплата праці в колгоспах буде зростати на основі підвищення його продуктивності і удосконалюватись шляхом забезпечення єдності в оплаті праці однакової складності і інтенсивності в колгоспах і на державних сільськогосподарських підприємствах.

Важливим фактором прискорення науково-технічного прогресу є випереджаючий розвиток науки. К. Маркс підкреслював, що розширення виробництва і зростання продуктивності праці визначається «...рівнем розвитку науки і ступенем її технологічного застосування...»²¹.

Комуністична партія і Радянська держава виявляють постійну турботу про розвиток науки. З року в рік збільшуються асигнування на науку. За роки Радянської влади виросла величезна армія наукових працівників. Якщо у 1913 р. в Росії було близько 12 тис. науковців, то нині в СРСР — близько 1,2 млн. чоловік. За останні 25 років зростання числа наукових працівників у нашій країні значно випереджали темпи зростання чисельності робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві²². В усіх союзних республіках створені Академії наук, широка мережа науково-дослідних установ і вищих учбових закладів.

Складовою частиною системи радянських наукових установ є Академія наук Української РСР. Нині в її складі 82 наукові установи і 54 підприємства дослідно-виробничої бази, де працює близько 60 тис. чол., в тому числі 12,6 тис. наукових співробітників²³.

XXV з'їзд КПРС зосередив увагу вчених на розробці найважливіших проблем науково-технічного і соціального прогресу, від розв'язання яких найбільшою мірою залежить успішний розвиток економіки, культури і самої науки. Особлива увага звернута на дальший розвиток досліджень, які відкривають принципово нові шляхи і можливості для перетворення продуктивних сил, створення техніки і технології майбутнього. У цьому плані великого значення набирають теоретичні і експериментальні дослідження в галузі ядерної фізики, фізики плазми, твердого тіла, низьких температур, радіофізики і електроніки, квантової електроніки, механіки, оптики, астрономії з метою прискорення науково-технічного прогресу, особливо розвитку атомної і створення науково-технічних основ термоядерної енергетики. Зусилля вчених зосереджуються на вдосконаленні існуючих і розробці нових способів

²⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 134.

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 50.

²² «Коммунист», 1975, № 13, стор. 8.

²³ «Радянська Україна», 3 квітня 1976 р.

перетворення енергії, створення і широкого впровадження принципово нової техніки, нових конструкційних, магнітних, напівпровідникових, надпровідних та інших матеріалів, технічно цінних кристалів.

Прискорення науково-технічного прогресу висуває величезні завдання перед сільськогосподарською наукою.

У країні плідотно працюють десятки тисяч дослідників, створена широка сітка інститутів, дослідних станцій, лабораторій. Наукові дослідження в галузі сільського господарства ведуть 900 науково-дослідних установ, в тому числі 360 інститутів та їх філіалів. З метою поліпшення планування, координації і науково-методичного керівництва науково-дослідними установами у крупних сільськогосподарських зонах країни організовано 7 регіональних відділень Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна, 28 селекційних центрів по селекції зернових, зернобобових, круп'яних і кормових культур. Сільськогосподарським науковим установам для постановки польових дослідів, відроблення прогресивних технологій, для виробництва високоцінного сортового насіння вищої репродукції і племінної худоби передана велика кількість дослідно-виробничих господарств загальною кількістю сільськогосподарських угідь понад 7 млн. га, в тому числі пашні близько 4 млн. га. В цих господарствах є велика кількість худоби і птиці²⁴. Сільське господарство чекає від вчених створення нових, більш урожайних і стійких сортів рослин, виведення більш продуктивних порід, тварин і культур мікроорганізмів.

Завдання прискорення науково-технічного прогресу розглядаються у діалектичному взаємозв'язку з проблемами соціального прогресу. Вчені, вказав Л. І. Брежнев у промові на урочистому засіданні, присвяченому 250-річчю АН СРСР, покликані допомагати партії вирішувати такі історичні завдання, як прогресуюче стирання класових граней і утвердження у нашому суспільстві повної соціальної однорідності, дальший розвиток ленінської національної політики партії, зміцнення єдності усього радянського народу²⁵. В той же час йдеться про всемірний розвиток досліджень і проблем підвищення ефективності та інтенсифікації суспільного виробництва, удосконалення управління і планування народного господарства, прогнозування соціально-економічних процесів.

В умовах прискорення науково-технічного прогресу великого значення набувають дослідження теоретичних проблем розвинутого соціалізму, закономірностей його переростання в комунізм, механізму їх дії і використання, теорії створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення суспільних відносин, формування нової людини, розвитку соціалістичного способу життя.

Комуністична партія вчить, що розвиток науки визначається не тільки кількісним зростанням наукових установ, не одним лише збільшенням асигнувань і штатів, актуальністю тематики, але головним чином ефективністю самих досліджень, продуктивністю наукових пошуків, новизною, оригінальністю розробок.

Комуністична партія вважає, що шляхи інтенсифікації науки — це підвищення технічної оснащеності дослідницької і управлінської праці, механізація і автоматизація трудомістких операцій у експериментах, проектуванні і управлінні, поліпшення використання устаткування (особливо ЕОМ), вдосконалення планування на основі довгострокових прогнозів.

²⁴ Курсом мартовського Пленума, М., 1975, стор. 26, 396—397.

²⁵ Длв.: «Радянська Україна», 8 жовтня 1975 р.

Ефективність наукових досліджень визначається впровадженням її результатів у виробництво. А це в свою чергу вимагає вдосконалення форм зв'язку науки з виробництвом. Прогресивною організаційною формою такого зв'язку стали комплексні науково-технічні установи і науково-виробничі об'єднання, які не тільки проводять дослідження, але й здійснюють проектні, монтажні, пусконаладочні роботи і доводять до кондиції дослідні промислові зразки. З їх створенням різко зріс обсяг впровадження наукових розробок у виробництво. В цих об'єднаннях у 2—3 рази коротше строки створення нової техніки, вища якість і техніко-економічні зразки продукції.

Творче співробітництво науково-дослідних установ з виробничими об'єднаннями та підприємствами виникло з ініціативи вчених Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова і виробничого об'єднання ЗІЛ. Вчені взяли зобов'язання допомогти автозаводцям прискорити впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, збільшити на цій основі потужності по випуску продукції вищої якості. Наукові працівники одержали можливість вести дослідження в умовах великого сучасного виробництва. Цей важливий почин одержав масове поширення.

На Україні першими по цьому шляху пішли вчені Всесоюзного науково-дослідного трубного інституту у Дніпропетровську. Його працівники разом з колективом Нікопільського південнотрубного заводу вирішили ряд великих проблем поліпшення технології виробництва труб, допомогли здійснити комплексний план реконструкції і технічного переозброєння цехів. Тут вчені виконують понад сто науково-дослідних робіт. В їх розробці беруть участь і заводські раціоналізатори і винахідники. Тільки у дев'ятій п'ятирічці на підприємстві реалізовано 18 тис. пропозицій; економічний ефект досяг 9 млн. карбованців. За рахунок автоматизації і механізації трудоемких процесів вивільнено близько 2800 робітників, полегшено працю понад тисячі чоловік, освоєно випуск 75 нових видів труб²⁶.

У роки дев'ятої п'ятирічки колективи наукових установ АН УРСР у співдружності з виробничиками впровадили понад 2700 робіт з підтвердженням економічним ефектом близько 900 млн. карбованців. Вчені зробили нові відкриття, одержали понад 5600 авторських свідоцтв на винаходи²⁷.

Співробітництво науково-дослідних установ з виробничими об'єднаннями і підприємствами сприяє ефективній розробці і найшвидшому впровадженню результатів наукових досліджень у виробництво. До розв'язання завдань науково-технічного прогресу залучають тисячі робітників, інженерів, керівників підприємств, що підвищує їх роль і відповідальність на неухильне вдосконалення технології виробництва, форм і методів організації праці і управління, підвищення ефективності виробництва.

XXV з'їзд КПРС вказав, що ефективність суспільного виробництва забезпечується не тільки на основі широкого використання досягнень науково-технічного прогресу, а й рядом факторів, які зв'язані з організацією виробництва, безпосередньою трудовою діяльністю трудящих. Найважливішими із цих факторів є: удосконалення планування; удосконалення організаційної структури і методів управління; ефективне використання трудових ресурсів; найраціональніше використання матеріальних ресурсів; підвищення рівня використання основних фондів; всемірний режим економії; підвищення якості усіх видів вироблюваної

²⁶ «Коммунист», 1975, № 13, стор. 11.

²⁷ «Радянська Україна», 3 квітня 1976 р.

продукції, розширення асортименту, збільшення випуску нових видів виробів, які відповідають сучасним вимогам; масове соціалістичне змагання за виконання і перевиконання державних планів і соціалістичних зобов'язань.

Прискорення темпів науково-технічного прогресу об'єктивно зумовлює необхідність вдосконалення планування. «Тепер, — відзначено у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, — постало завдання піднести рівень планової роботи, привести її у відповідність з новими масштабами і обличчям нашого господарства, з новими вимогами часу»²⁸.

Комуністична партія домагається того, щоб удосконалювалась система взаємозв'язаних народногосподарських планів — довгострокового, п'ятирічних і річних, більш повного поєднання галузевого і територіального принципів планування. Особлива увага приділяється поліпшенню комплексного економічного і соціального планування на підприємствах, в об'єднаннях, у районах і містах.

Підвищенню ефективності виробництва сприяє зростання фондовіддачі, всемірний режим економії, зниження матеріаломісткості продукції. Підраховано, що збільшення виходу продукції з наявних тепер основних фондів тільки на 1% дало б додатковий національний доход за п'ять років у сумі, достатній для будівництва житла для 2—2,5 млн. сімей. XXV з'їзд партії поставив завдання: забезпечити за роки десятої п'ятирічки економію прокату чорних металів у машинобудуванні і металообробці в розмірі 14—16%, у будівництві — 5—7%, економію в будівництві цементу — 5—6% і лісових матеріалів — 12—14%, зниження норм витрати котельно-пічного палива на 3—4%, електричної і теплової енергії — на 5%, бензину і дизельного палива при автомобільних перевезеннях вантажів — на 8%. Намічено прискорити оборотність оборотних засобів у середньому на 3—5 днів²⁹. У роки десятої п'ятирічки посилюється робота по зниженню матеріаломісткості продукції. В усіх галузях передбачено здійснити серйозний поворот у конструціях і технології для металозберігаючого напрямку.

Одним з важливих шляхів неухильного підвищення ефективності виробництва є його механізація і автоматизація. На Україні, наприклад, в десятої п'ятирічці передбачається комплексно механізувати і автоматизувати понад 120 підприємств, 1400 цехів, більш як 6 тис. дільниць і виробництв. Намічається ввести в дію 11 тис. механізованих потоків і 1600 автоматичних ліній, що на 20% більше, ніж у минулому п'ятиріччі³⁰.

Ефективність суспільного виробництва передбачає неухильне зростання продуктивності праці. У роки десятої п'ятирічки за рахунок підвищення продуктивності праці буде досягнуто 85—90% приросту виробництва національного доходу, приблизно 90% приросту промислової продукції, весь приріст продукції сільського господарства, будівельно-монтажних робіт і не менш як 95% приросту обсягу перевезень на залізничному транспорті³¹.

При цьому велике значення надається підвищенню економічної заінтересованості колективів підприємств у зростанні продуктивності праці. Цьому у великій мірі сприяє удосконалення системи оптових цін. Воно здійснюється у двох напрямках: по лінії врахування в них техніко-економічного рівня, якості виробів і, по-друге, в частині опти-

²⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 66.

²⁹ Там же, стор. 189—190.

³⁰ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 95.

³¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 187.

мального сполучення їх стимулюючої ролі з стабільністю у рамках п'ятирічного плану основних вартісних показників, пропорцій і нормативів.

На основі врахування техніко-економічного рівня і якості виробів застосовується принцип надбавок і знижок до оптових цін в усіх галузях промисловості.

Оптові ціни без надбавок відображають середні витрати виробництва і прибуток, який забезпечує нормальну роботу підприємств. Оптові ціни з надбавками, а саме по таких цінах реалізуються вироби вищої категорії якості у народному господарстві та включають ще і додатковий прибуток, який є частиною ефекту, що одержує споживач за рахунок підвищення якості цієї продукції.

XXV з'їзд КППРС визнав за необхідне підвищити стимулюючу роль цін у прискоренні науково-технічного прогресу, оновленні і поліпшенні якості продукції, раціональному використанні матеріальних ресурсів. При цьому визначено, що встановлення оптових цін на нові вироби, особливо на машини і устаткування, повинно провадитись з урахуванням зниження їх рівня на одиницю корисного ефекту.

Все більшого поширення одержує атестація промислової продукції і присвоєння кращим виробам знаку якості. XXV з'їзд КППРС визнав за необхідне широко впроваджувати державну систему атестації промислової продукції, розглядаючи її як важливий фактор підвищення ефективності виробництва.

В. І. Ленін вчив, що науково-технічний прогрес сам по собі ще не забезпечить високої продуктивності праці, що для цього необхідно ще привести в дію головну продуктивну силу суспільства, тобто мобілізувати трудящих на піднесення суспільного виробництва, розвинути їх трудову активність і творчу ініціативу, зміцнити дисципліну, удосконалити організацію процесів³².

Велика Жовтнева соціалістична революція створила умови для розв'язання цього завдання. Замінивши приватну власність на засоби виробництва соціалістичною і знищивши експлуатацію людини людиною, революція докорінно змінила характер праці. Із важкого підневільного тягара, яким була праця при капіталізмі, вона перетворилася у вільну працю людей, що працюють не на капіталістів, а на себе, на своє суспільство. «Вперше після століть праці на чужих, підневільної роботи на експлуататорів, — писав В. І. Ленін, — з'являється можливість *роботи на себе* і до того ж роботи, яка спирається на всі здобутки новітньої техніки і культури»³³.

Усвідомлення цієї глибокої зміни породжує в людей ентузіазм, новаторство, творчу ініціативу. Але якою б великою не була творча сила революційного ентузіазму мас, її однієї для будівництва комунізму недостатньо. Ентузіазм повинен поєднуватись з матеріальною заінтересованістю. З цього приводу ще Ф. Енгельс говорив, що основним принципом, який визначає дії людей, є в кінцевому результаті не ідеальні, а матеріальні фактори і що «економічні відносини кожного даного суспільства проявляються насамперед як *інтереси*»³⁴. В. І. Ленін неодноразово ставив вимогу будувати соціалізм і комунізм не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості, на господарському розрахунку³⁵.

³² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 176—177.

³³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 190.

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 262.

³⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 143.

Одночасно це є великим стимулом підвищення ефективності виробництва. «Сучасне виробництво, — говорив Л. І. Брежнев у промові на зустрічі з робітниками автозаводу ЗІЛ, — вимагає, щоб кожен працівник ясно уявляв собі своє місце в трудовому процесі, знав, що і навщо він робить, що від нього залежить, відчував що його праця необхідна частина загальної роботи.

Якщо така свідомість є, то з'являється справжня заінтересованість, тоді праця — творчість. І тоді перед кожним логічно постають питання: наскільки розумно, по-хазяйському використовуємо ми устаткування, витрачаємо матеріал, гроші і час. Такий уже наш соціалістичний лад, що для хорошого, по-справжньому передового працівника мало бути просто працьовитим і дисциплінованим, від нього вимагається ще активний, жвавий інтерес і турбота про загальну справу, прагнення до того, щоб ця справа йшла все краще і в бригаді, і в цеху, і на підприємстві в цілому»³⁶.

Свідоме, творче ставлення до праці виявляється у масовому соціалістичному змаганні. Воно проходить під лозунгом «Підвищувати ефективність виробництва і якість роботи в ім'я дальшого зростання економіки і народного добробуту!» В рамках цього змагання виникли і поширились важливі почини. З ініціативи передових бригад і колективів московських підприємств поширився рух «П'ятиріччі якості — робітничу гарантію!», а за почином ленінградців — «Від високої якості кожного — до високої ефективності праці колективу».

У постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ про Всесоюзне соціалістичне змагання у 1976 р. вказано, що в числі інших основних завдань увагу учасників змагання треба звернути на підвищення ефективності і якості роботи кожного трудящого, кожного трудового колективу, на забезпечення високих темпів зростання продуктивності праці на основі дальшого прискорення науково-технічного прогресу, підвищення кваліфікації і професійної майстерності працівників, вдосконалення організації праці, виробництва і управління, кращого використання робочого часу³⁷.

В. І. Ленін вчив, що «...не досить розуміти, що таке електрика: треба знати, як технічно прикласти її і до промисловості, і до землеробства... Треба навчитися цього самим, треба навчати цього все підростаюче трудяще покоління»³⁸.

Комуністична партія, втілюючи в життя ці ленінські настанови, організує планомірну роботу по пропаганді політичних і наукових знань, в якій активну участь бере товариство «Знання». При цьому кожна десята лекція, яка читається для трудящих, присвячена науково-технічній проблематиці. У вказані роки по цій проблематиці для трудящих Української РСР прочитано 1 760 900 лекцій, в тому числі 473 тис. про науково-технічну революцію та її соціально-економічні наслідки.

Широкі маси трудящих оволодівають технічними знаннями у народних університетах і лекторіях. У 1975 р. в республіці діяло 6 944 народних університети, в яких навчалися 1 651 874 чол. і 46 607 лекторів (включаючи кінолекторії). В усіх університетах читалися лекції з проблем науково-технічної революції, ефективності виробництва, підвищення продуктивності праці. Особлива увага цим питанням приділялась в університетах науково-технічного прогресу, економічних,

³⁶ «Радянська Україна», 1 травня 1976 р.

³⁷ «Коммунист», 1976, № 2, стор. 4.

³⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 293.

природних, сільськогосподарських знань, яких налічувалося 1 498 і з яких навчалось понад 318 тис. чоловік.

Пропаганді досягнень науки і техніки, передового досвіду сприяє проведення науково-виробничих і економічних конференцій. У 1974—1975 рр. на Україні проведено 33 885 таких конференцій³⁹.

Таким чином, XXV з'їзд КПРС визначив основні напрями науково-технічного прогресу і конкретні завдання впровадження його результатів в усі галузі народного господарства. Це один з важливих шляхів підвищення ефективності соціалістичного виробництва, розв'язання величезних завдань будівництва комунізму.

³⁹ Статистичний звіт про діяльність Товариства «Знання» Української РСР за 1975 рік, К., 1976, стор. 25, 33, 36, 37.

Л. Е. Беренштейн, В. В. Диденко

УСКОРЕНИЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА
И ВОЗРАСТАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА
В УСЛОВИЯХ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье на основе документов XXV съезда КПСС раскрываются главные направления научно-технического прогресса в промышленности и сельском хозяйстве, роль науки в его ускорении и повышении эффективности производства; обращается внимание на важность неуклонного повышения культурно-технического уровня трудящихся, их творческой активности в коммунистическом строительстве.

*

КПП І КПЗУ В БОРОТЬБІ ЗА ПОСЛІДОВНЕ ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЛІНІЇ VII КОНГРЕСУ КОМІНТЕРНУ

В сучасний період, коли дедалі нестримнішою силою набирає розвиток всесвітнього революційного процесу, важливого значення набуває дослідження історії міжнародного робітничого і комуністичного руху. Глибоке осмислення місця і ролі комуністичних партій в усьому революційному процесі становить великий теоретичний і практично-політичний інтерес. Вивчення цих проблем дає можливість також ширше і повніше показати набутий братніми комуністичними і робітничими партіями досвід політичного керівництва боротьбою трудящих мас. У цьому плані значне місце займає висвітлення діяльності Комуністичної партії Польщі (КПП) і Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) по здійсненню ленінської політичної лінії VII Всесвітнього конгресу Комінтерну в період напруженої боротьби революційних і прогресивних сил світу проти наступу фашизму та зростання небезпеки другої світової війни.

КПП та її складова, автономна частина — КПЗУ були справжніми виразниками корінних інтересів робітничого класу, трудящих Польщі і Західної України. Постійно зазнаючи жорстоких переслідувань з боку польського буржуазного уряду, КПП і КПЗУ в надзвичайно тяжких нелегальних умовах проводили величезну ідейно-політичну та організаторську роботу в масах. В рядах КПП 1935 р. перебувало 17 000 комуністів, в КПЗУ — понад 3500¹. Під керівництвом партії діяла Комуністична спілка молоді, під її впливом були численні профспілкові, культурно-освітні та інші масові організації. Комуністи виступали в авангарді революційної боротьби робітничого класу і трудового селянства Польщі та Західної України.

Велике значення для КПП і КПЗУ, як і всього міжнародного комуністичного руху, мав VII Всесвітній конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, який проходив у липні—серпні 1935 р. в Москві. Доповіді видатних діячів світового комуністичного і робітничого руху Г. Димитрова, В. Піка, П. Тольятті, Д. З. Мануїльського та резолюції конгресу були результатом узагальнення політичного досвіду кожної комуністичної партії, всього міжнародного комуністичного руху. Керуючись ленінським вченням про характер епохи і конкретно аналізуючи зміни в світовому економічному і політичному розвитку, в класовій боротьбі, VII конгрес Комінтерну прийняв важливі рішення з корінних питань стратегії і тактики робітничого і комуністичного руху стосовно до нових умов суспільного розвитку².

Виходячи з ґрунтовного розгляду основної суперечності між двома протилежними суспільними системами, конгрес відзначив величезний історичний вплив СРСР на міжнародні події. На той час у світі співвідношення сил між соціалізмом і капіталізмом змінилося на користь

¹ «Nowe drogi», 1975, № 8 (315), стор. 65; Звітна доповідь оновленого ЦК КПЗУ на IV з'їзді КПЗУ, 1935, стор. 69.

² Див.: VII конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны (Сборник документов), М., 1975; Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк, М., 1969.

соціалізму. А це розширювало можливості для формування широкого народного руху проти імперіалізму і війни. Разом з тим конгрес звернув увагу на зростаючу небезпеку фашизму, що захопив владу в Німеччині і посилював наступ в ряді інших країн. Вирішальне місце в боротьбі проти фашизму відводилося робітничому класові — головній соціально-політичній силі, здатній об'єднати навколо себе всі демократичні верстви населення і згуртувати їх в єдиному союзі для відсічі реакції. Нині найважливішим завданням робітничого руху, відзначалось у висновку конгресу, є «здійснення єдиного фронту боротьби робітничого класу»³. Основне його спрямування полягало в тому, щоб, піднявши більшість пролетарських мас проти фашизму, поступово підвести їх до соціалістичної революції.

В рішеннях VII конгресу Комінтерну дістала втілення нова стратегічна орієнтація, яка виходила з того, що для перемоги над фашизмом необхідно зміцнювати союз робітничого класу з непролетарськими масами та іншими верствами населення. Робітничий клас, селянство, ремісники, дрібна буржуазія міста, службовці та інтелігенція — ось ті соціальні верстви, які, за визначенням конгресу, повинні становити широкий народний фронт боротьби проти фашизму і війни.

Рішення VII конгресу Комінтерну відбивали об'єктивно назрілі потреби міжнародного революційного руху і містили в собі тверезу оцінку реальної обстановки періоду 30-х років. Як відзначав член Політбюро, секретар ЦК КПРС М. А. Сулов, рішення конгресу «стимулювали нове піднесення боротьби трудящих всіх країн проти фашизму і воєнної небезпеки, за мир, демократію і соціалізм»⁴.

VII конгрес Комінтерну був яскравою демонстрацією пролетарського інтернаціоналізму. Перед комуністичними партіями ставилося завдання глибоко оволодівати інтернаціональним досвідом суспільної боротьби, враховувати її загальні закономірності для більш сміливого і творчого підходу до керівництва революційним рухом у своїх країнах. Ці настанови, маючи важливе значення для здійснення політичного повороту в наступній діяльності КПП і КПЗУ, як і інших братніх партій, тим самим сприяли дальшому розгортанню революційної боротьби в Польщі і Західній Україні.

В роботі конгресу активну участь брала делегація Комуністичної партії Польщі, до якої входили представники Комуністичної партії Західної України і Комуністичної партії Західної Білорусії, у складі 24 чол. (15 з ухвальним і 9 з дорадчим голосом). В тому числі: Ю. Лещинський (Ленський), С. Амстердам (Генриковський), Б. Бортковський (Бронковський), Ф. Гржельшак (Гржегоржевський), С. Мертенс (Скульський), М. Орехво (Борисевич), Я. Пашин (Белевський), Е. Прухняк (Север), Г. Рейхер (Рваль). Делегація КПП повністю підтримувала основні положення доповідей і проекти резолюцій конгресу. Виступи її представників (8 чол.) свідчили про глибоке розуміння ними назрілих завдань міжнародного комуністичного і робітничого руху та специфічних особливостей розвитку революційної боротьби в Польщі і Західній Україні⁵.

Розкриваючи специфічні риси фашизму в своїй країні, делегати КПП обстоювали рішення конгресу, яке перестерігало «від будь-якої

³ VII конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны, стор. 368.

⁴ «Коммунист», 1975, № 11, стор. 3—4.

⁵ «Nowe drogi», 1975, № 8 (315), стор. 65—75; «Z pola walki», 1971, № 2(54), стор. 58—59; Коммунистическая партия Польши — за антифашистский народный фронт, М., 1935.

недооцінки фашистської небезпеки»⁶. У зв'язку з цим вони закликали до найрішучішої боротьби проти режиму «санації» в Польщі.

Делегація КПП активно підтримувала лінію VII конгресу Комінтерну на захист миру, проти всезростаючої небезпеки імперіалістичної війни. Вже тоді комуністи попереджали, що німецький фашизм, виступаючи як ударний кулак міжнародної контрреволюції і головний палій нової війни та «хрестового походу» проти Радянського Союзу, є водночас смертельним ворогом польського народу. КПП і КПЗУ засуджували дії «санації» по зміцненню польсько-німецького агресивного блоку і пропонували встановити союз з СРСР, що повністю відповідало б інтересам трудящих Польщі і Західної України. Делегація КПП підтримала рішення конгресу Комінтерну про необхідність активно відстоювати справу миру і безпеки народів. Щодо цього велике значення мала настанова конгресу про створення широкого народного фронту боротьби проти фашизму і війни. У своїх виступах делегати КПП відзначали, що об'єднання боротьби робітничого класу з селянським і національно-визвольним рухом, злиття всіх революційних і демократичних сил в єдиному антифашистському фронті сприяло б обмеженню панування реакційної кліки «санації» і відкривало б нові можливості для розгортання соціалістичної революції в Польщі.

Нова політична орієнтація міжнародного комуністичного руху, визначена в рішеннях VII конгресу Комінтерну, стала провідною лінією в діяльності КПП і КПЗУ.

Вже в ході роботи конгресу в Москві відбувся III пленум Центрального Комітету КПП, на якому підкреслювалося, що головним в діяльності партії повинна стати концепція VII конгресу Комінтерну про єдиний робітничий і народний фронт⁷. Ця важлива настанова набула дальшого розвитку і конкретизації в наступних рішеннях ЦК партії. В листі від 14 вересня 1935 р. на адресу Крайового Секретаріату вказувалися завдання партійним організаціям і підкреслювалося: «Конгрес повинен дійти до свідомості широких мас». В листопаді ЦК КПП прийняв постанову «Завдання КПП в світлі рішень VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу»⁸, де були викладені основні завдання партії щодо здійснення нової стратегії і тактики в боротьбі проти наступу фашизму та загрози війни. Керуючись цією постановою, місцеві організації КПП і КПЗУ боролись за створення єдиного антифашистського народного фронту в країні.

Велике значення для дальшого послідовного проведення ленінської політичної лінії VII конгресу Комінтерну в Польщі мали рішення IV пленуму ЦК КПП (лютий 1936 р.). Його резолюція — «За послідовне проведення лінії VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу» визначала головні завдання КПП для дальшого зміцнення рядів партії і посилення її впливу на маси. На пленумі був прийнятий маніфест, в якому вказувалося: «Боротьба за повалення фашизму — це боротьба за найбільш життєві інтереси трудового народу, це боротьба за саме існування Польщі як культурної і незалежної нації»⁹.

⁶ VII конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны, стор. 366.

⁷ Centralne Archiwum przy Komitecie Centralnym Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (далі — CA KC PZPR), sygn. 158/IV—2, t. 25, k. 20.

⁸ CA KC PZPR, sygn. 158/IV—2, t. 25, k. 40; KPP. Uchwały i rezolucje, t. III, Warszawa, 1956, стор. 528—542.

⁹ Dokumenty Komunistycznej partii Polski. 1935—1938, Warszawa, 1968, стор. 110—137; CA KC PZPR, sygn. 158/III, t. 43, Протоколи IV пленуму ЦК КПП; KPP. Uchwały i rezolucje, t. III, стор. 543—569; Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны. Материалы и документы, М., 1955, стор. 203—207, 215—223.

У вересні 1935 р. в Польщі і Західній Україні розгорнулася боротьба навколо підготовки до виборів у Сейм і Сенат. Своє ставлення до цих подій КПП висловила у «Платформі боротьби за повалення уряду «санаційної» кліки гнобителів народу і паліїв війни, за свободою, хліб, працю і мир», в якій пропонувала іншим опозиційним партіям об'єднатися і використати передвиборну кампанію для організації загального політичного протесту проти режиму реакції в країні¹⁰. Проте керівники ППС та інших соціал-демократичних партій відмовилися від спільних з КПП активних революційних дій і у своїй постанові закликали маси в день виборів «залишатися вдома». Комуністи були проти пасивного бойкоту виборів, оскільки це не могло перешкодити «санації» у здійсненні антинародних планів і водночас стримувало піднесення революційного руху, що вже почалося в країні. Враховуючи реальну обстановку і настрої мас, КПП і КПЗУ виступили за активний бойкот виборів і з цією метою розгорнули кампанію профспілкових зборів та мітингів, закликаючи трудящих до боротьби.

В день виборів до Сейму — 8 вересня 1935 р. — в єдиному фронті бойкоту об'єдналися найширші маси робітників, селян, інтелігенції, частина дрібної і середньої буржуазії. Виборчі приміщення пустували не тільки у великих пролетарських центрах, а й на селі. Понад 64% виборців одверто бойкотували політичні заходи правлячої кліки буржуазії, а серед 35% бюлетенів тих, що взяли участь у голосуванні, величезна кількість була визнана недійсною, бо в них містилися антиурядові лозунги¹¹. Незважаючи на всілякі заходи «санації» (пустопорожні обіцянки, обман, поліцейські репресії, масові арешти прихильників бойкоту, фальсифікацію підсумків голосування), вибори показали цілковиту ізоляцію уряду від широких верств населення і разом з тим засвідчили реальні можливості для створення антифашистського народного фронту в країні.

Керуючись рішеннями VII конгресу Комінтерну та постановами ЦК КПП, комуністи дедалі більше активізували роботу серед трудящих Польщі і Західної України, піднімаючи їх на революційну боротьбу проти буржуазного і поміщицького гніту, проти фашизму.

Могутня хвиля робітничого руху під керівництвом КПП і КПЗУ розгорнулася в другій половині 1935 та навесні 1936 р. У вересні — жовтні 1935 р. численні страйки відбулися на шахтах Домбровського вугільного басейну. 25—27 листопада 1935 р. загальний страйк робітників охопив шахти і підприємства трьох вугільних басейнів Польщі. В період з 2 по 15 березня 1936 р. страйкували текстильники Лодзі, яких підтримали робітники інших галузей промисловості. В ході боротьби був створений центральний єдинофронтний страйковий комітет, в якому переважали комуністи і ліві соціалісти. На позицію комуністів на робітничих зборах приймалися рішення з економічними і політичними вимогами. Робітники наполягали на тому, щоб буржуазний уряд розірвав союз з гітлерівською Німеччиною і став на шлях переговорів з Радянським Союзом про створення системи колективної відсічі агресивним замірам фашизму. Виступи пролетаріату Лодзі мали масовий характер: в них брали участь до 150 тис. чол.¹²

17 березня 1936 р. розпочався страйк 400 робітників фабрики «Семперит» у Кракові. Одночасно страйкували близько 3 тис. робітників соляних шахт Велички та кількох вугільних шахт. З ініціативи комуністів була висунута пропозиція оголосити загальний страйк солі-

¹⁰ Dokumenty Komunistycznej partii Polski. 1935—1938, стор. 41—48.

¹¹ KPP. Uchwały i rezolucje, t. III, стор. 528—529.

¹² Див.: А. Литвин. Лодзинская стачка 1936 года, М., 1959.

дарності із страйкуючими та організувати вуличну демонстрацію. Щоб не допустити масового виступу робітників, місцеві власті вирішили перейти в наступ. В ніч на 21 березня загони поліції вдерлися на фабрику «Семперит» і силоміць викинули страйкуючих за ворота підприємства. На ранок із терміново виданих комуністичних листівок про цю подію стало відомо всьому місту. На знак протесту 23 березня в Кракові був оголошений одноденний загальний страйк. В місті відбулися масовий мітинг і демонстрація трудящих. Поліція, намагаючись розігнати демонстрантів, відкрила вогонь. Протягом цілого дня точилися бої страйкарів з поліцією. Серед робітників було 10 вбитих і понад 20 тяжкопоранених.

Похорони жертв вуличних боїв у Кракові 25 березня переросли в могутню демонстрацію трудящих проти диктатури «санації», за працю і мир.

У Польщі і Західній Україні під керівництвом комуністів широко розгорнувся рух солідарності з пролетаріатом Кракова. 25 березня під час похорон жертв поліцейського терору на півгодини припинив рух міський транспорт Варшави, Львова та інших міст. В басейні Борислава страйк охопив усі нафтові промисли. 31 березня страйкували шахтарі Домбровського басейну. 2 квітня 1936 р. одногодниний загальний страйк поширився по всій Польщі і Західній Україні. Рішучий опір з боку трудящих проти спроб «санації» запровадити в Польщі гітлерівські методи насильства і придушення пролетарського руху свідчив, що в середовищі робітничого класу все сильніше назрівало прагнення до згуртування революційних сил у боротьбі проти фашизму.

Політичне становище в країні дедалі більше загострювалося. Один за одним відбувалися страйки і демонстрації. Бурхливо розвивалися революційні події на Західній Україні, особливо у Львові, де на той час було понад 20 тис. повністю і багато частково безробітних. 14 квітня 1936 р. велика група безробітних, які втратили надії хоча б в майбутньому здобути роботу, від міської біржі праці направилася на площу Академічну, де провела мітинг. На беззбройних людей нанав кінний загін поліції. У сутичці з демонстрантами поліцейський офіцер пострілом з пістолета убив робітника Владислава Козака. Цей кривавий злочин швидко став відомий в місті і викликав могутню хвилю обурення. Львівський окружний комітет КПЗУ негайно встановив зв'язки з керівниками ППС, профспілок та іншими організаціями, пропонуючи їм виступити єдиним фронтом. 16 квітня 1936 р. Львів охопив загальний страйк. Робітники і безробітні збиралися біля приміщень профспілок і організованими колонами направлялися до будинку моргу, де лежало тіло покійного. На одному з вінків був напис: «В єдиному народному фронті до боротьби за хліб, працю і свободу». Центральний Комітет КПЗУ пізніше відзначив, що виступ трудящих міста в той день був організований «усім львівським робітничим класом, всіма робітничими партіями, всіма професійними спілками»¹³.

З червоними прапорами пліч-о-пліч йшли робітники різних національностей. Похорон В. Козака перетворився в могутню демонстрацію трудящих на знак протесту проти звірств «санації». За наказом львівського воеводи кінна та піша поліція напала на мирну процесію. Кілька разів поліцаї перегороджували шлях демонстрантам і вогнем з рушниць та кулеметів намагалися розігнати трудящих. Але робітничі колони були непохитні. На місце забитих і тяжкопоранених ставали нові бійці, і процесія просувалася на Янівське кладовище, де

¹³ СА КС PZPR, sygn. 165/V, t. 28, k. 47; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 236, арк. 62.

і був похований В. Козак. А тим часом у місті робітники почали споруджувати барикади. Розмах подій, бойовий характер виступу, згуртованість львівського пролетаріату були свідченням наростаючого революційного піднесення.

За матеріалами ЦК КПЗУ, 16 квітня 1936 р. у Львові в сутичках з поліцією було вбито 46 і поранено понад 400 чол. В наступні дні поліція заарештувала більше 4000 чол., багатьох з них було відправлено в концтабір Береза Картузька¹⁴.

Але й жорстокі репресії не зупинили пролетаріат Львова. 19 квітня в місті відбувся багатотисячний мітинг протесту проти кривавих дій «саначії». 20 квітня на заклик КПЗУ пройшов загальний страйк робітників (60 тис.) для вшанування пам'яті загиблих. Робітничий клас Польщі і Західної України підтримав львів'ян масовими виступами. Хвиля протесту проти кривавих злодіянь «саначії» у Львові поширилася і в багатьох країнах світу. Львівські події засвідчили посилення впливу комуністів серед широких народних мас. «Комуністи Львова,— відзначав ЦК КПЗУ,— були в перших рядах робітничих мас, які відбивали атаки озвірілих поліційних банд. Одночасно стверджуємо, що комуністи були частиною єдиного пролетарського фронту, який охопив весь робітничий клас, усі робітничі організації Львова, солідарно протестуючи проти... розгулу поліції»¹⁵. Революційні квітневі події 1936 р. у Львові стали могутнім поштовхом до розгортання боротьби трудящих Західної України за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Вони знаменували дальший розвиток революційного руху в Польщі під прапором єдиного народного фронту.

Події у Лодзі, Кракові, Львові та масові страйки, мітинги і демонстрації солідарності, які відбулися в Польщі і Західній Україні, переконливо свідчили, що в рух прийшли могутні антифашистські сили. Цей рух, в який були втягнуті цілі промислові центри, «мав яскраве політичне забарвлення»¹⁶.

Могутніми політичними демонстраціями в Польщі і Західній Україні було відзначено 1 травня 1936 р. В демонстраціях солідарності у Варшаві, Лодзі, Катовіцах, Любліні взяли участь 330 тис. чол. Багатолюдними були виступи у Львові, Бориславі та інших містах, а також в сільській місцевості Західної України¹⁷.

Страйкова боротьба розгорнулася у багатьох промислових центрах країни. Число страйків рік у рік зростало, їх відбулося: в 1935 р.— 1165, 1936 р.— 2056, в 1937 р.— 2091. Вони охопили понад 55,7 тис. підприємств і тривали більше 7 млн. робочих днів. Загалом за ці роки у страйковому русі брали участь 1669 тис. чол.¹⁸

Важливим фактором у формуванні єдиного робітничого фронту, дальшому піднесенні страйкової боротьби в Польщі стала ліквідація розколу у класовому профспілковому русі країни.

Відповідаючи на зростання страйкового руху в Польщі масовими репресіями, уряд «саначії» разом з тим був змушений маневрувати. В січні 1937 р. на місці «Безпартійного блоку співробітництва з урядом» (ББ) було створено нове угруповання «Табір національного об'єднання». В цьому виявилася ще одна спроба консолідації всіх ре-

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—69, спр. 9, арк. 10.

¹⁵ Під прапором Жовтня. Документи і матеріали, Львів, 1956, стор. 290.

¹⁶ «Коммунистический Интернационал», 1937, № 1, стор. 44.

¹⁷ Международная солидарность трудящихся в борьбе с фашизмом против развязывания второй мировой войны (1933—1937), М., 1961, стор. 357.

¹⁸ «Statystyka pracy. Kwartalnik», 1938, Rocznik XVII, zeszyt 2, стор. 93.

акційних сил в країні під проводом «санациї». Проте еволюція пануючого табору в бік відкритої фашистської диктатури натрапляла на дедалі рішучішу протидію демократичних сил. Величезний розмах страйкової боротьби в 1935—1937 рр. підтвердив, що уряд «санациї» неспроможний придушити рух широких мас проти наступу капіталу. Робітничий клас Польщі і Західної України виступав в авангарді революційної боротьби трудящих, душею і організаторами якої були комуністи.

Керуючись настановами VII конгресу Комінтерну, КПП і КПЗУ посилювали роботу по зміцненню союзу робітничого класу з непролетарськими верствами населення. В результаті цілеспрямованої діяльності комуністів помітно активізувався селянський революційний рух в Польщі і Західній Україні. Про це свідчила, зокрема, маніфестація селян у Новосельцях Пшеворського повіту в червні 1936 р., в якій взяли участь близько 150 тис. чол. Під керівництвом комуністів вона перетворилась у могутній антифашистський виступ, що пройшов під лозунгами: «Геть фашизм!», «Хай живе союз селян і робітників!» та ін. Влітку того ж року розгорнулася страйкова боротьба селян на Волині і в Поліссі (понад 300 тис. чол.). На Західній Україні одночасно набував розвитку національно-визвольний рух трудящих за возз'єднання українського народу в єдиній Радянській державі.

Наростання хвилі селянських виступів у Польщі і Західній Україні вилилося в загальний страйк, який розпочався 15 серпня 1937 р.¹⁹ В ньому брали участь кілька мільйонів селян 10 воєводств. В ході страйку селяни припинили довозити продукти до міста, влаштовували походи, демонстрації і мітинги, організували самооборону, роззброювали загони поліції, звільняли заарештованих товаришів. КПП і КПЗУ стали ініціаторами виступів робітничого класу на знак солідарності із страйкуючими селянами. Селянський страйк 1937 р. був ще одною могутньою демонстрацією трудящих проти наступу фашизму і переконливо показав, яка величезна революційна енергія мас зосереджувалася в селах Польщі і Західної України.

У пленум Центрального Комітету КПП (лютий 1937 р.) дав всебічну оцінку бурхливим революційним подіям в країні і визначив нові завдання партії по дальшому неухильному проведенню в життя рішень VII конгресу Комінтерну. Пленум ЦК, зокрема, висунув лозунг «Нема ворога в таборі лівіці», а це свідчило про те, що польські комуністи зробили новий крок вперед до розв'язання завдань демократичного характеру, до створення справді широкого народного фронту боротьби проти реакційного режиму «санациї», проти наступу фашизму²⁰.

В єдиному фронті з робітниками і селянами виступала й прогресивна інтелігенція Польщі та Західної України, яка усвідомлювала велику небезпеку, що ніс з собою фашизм, і дедалі більше ставала активним учасником антисанацийної боротьби. Ця солідарність яскраво проявилася в організованій комуністами кампанії за амністію і свободу політичним в'язням «санациї». У другій половині 1935 р. вона охопила всі основні промислові центри країни і перекинулася на село. На той час у тюремних казематах Польщі перебувало понад 16 тис. політв'язнів²¹. Особливо жорстоким був режим у концтаборі Береза

¹⁹ Strajk chlopski w 1937 roku. Dokumenty archiwalne, t. 1—2, Warszawa, 1960.

²⁰ КРР. Uchwały i rezolucje, t. III, стр. 570—589; Dokumenty Komunistycznej partii Polski. 1935—1938, стр. 234—255; СА КС ПЗРР, sygn. 158/III, t. 45, k. 46.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 539, оп. 5, спр. 453, арк. 50.

Картузька. Прогресивні літератори на чолі з Л. Кручковським та В. Василевською розпочали активну кампанію в пресі та по збиранню підписів відомих вчених і громадських діячів з вимогою амністії для політичних в'язнів. В багатьох містах, на підприємствах і по селах створювалися комітети боротьби за визволення політв'язнів, до складу яких з ініціативи комуністів входили також члени соціалістичних та селянських партій, різних громадських та культурно-освітніх організацій. Лише у Варшаві протягом жовтня—листопада 1935 р. такі комітети провели 120 зборів і мітингів з вимогами повної амністії політв'язням.

Під керівництвом КПЗУ ця боротьба набрала великого розмаху в Західній Україні. У Львові був створений єдиногофронтний організаційний комітет, котрий очолив кампанію за амністію. 17 листопада 1935 р. в місті відбулися збори, в яких взяли участь близько 1500 представників від різних партій і громадських організацій. Присутні зустріли аплодисментами слова глибокої симпатії на адресу Радянського Союзу і одностайно прийняли резолюцію з вимогою ліквідувати концтабір Березу Картузьку, загальної амністії політв'язням у Польщі і на Західній Україні, а також звільнення вождя німецького пролетаріату Ериста Тельмана. Мітинги з вимогою амністії відбувалися в Стрию, Самборі, Бориславі, Дрогобичі, Калуші та Станіславі, а також в сільській місцевості²².

За цих умов буржуазно-поміщицький уряд Польщі був змушений піти на поступки. За період з 3 січня по 1 квітня 1936 р. з тюрем було звільнено понад 3 тис. політв'язнів, а для решти термін перебування в катівнях—скорочено. Вирвана у поліцейського режиму «санації» амністія знаменувала велику перемогу комуністів і демократичних сил країни, як відзначалось у зверненні ЦК КПП, була результатом «спільних зусиль усього робітничого класу, селянських мас та трудової інтелігенції»²³. Таким чином, рух за визволення політв'язнів, організований КПП і КПЗУ, являв собою важливий крок на шляху здійснення політичної лінії VII конгресу Комінтерну по формуванню єдиного народного фронту в Польщі та Західній Україні.

Борючись за послідовне втілення в життя рішень VII конгресу Комінтерну щодо проведення великої роботи серед різних кіл інтелігенції, КПП і КПЗУ стали ініціаторами скликання Антифашистського конгресу працівників культури. За дорученням ЦК КПЗУ у Львові була створена партійна група, яка провела велику підготовчу роботу. 12 листопада 1935 р. в місті відбулися збори інтелігенції, де офіційно було ухвалено про скликання конгресу та обрано організаційний комітет у складі 11 чол. Комітет розробив і від імені єдиногофронтного оргкомітету висунув основну платформу конгресу²⁴.

Конгрес працівників культури проходив у Львові 16—17 травня 1936 р. Він став широким форумом інтелігенції, в якому брали участь відомі письменники і журналісти, художники, працівники театрів та інших творчих професій, зокрема Владислав Броневський, Леон Кручковський, Ванда Василевська, Ярослав Галан, Степан Тудор. На конгресі були присутні представники багатьох масових профспілкових і культурно-освітніх організацій, страйкуючі робітники-будівельники,

²² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—69, спр. 39, арк. 8; СА КС PZPR, sygn. 165/V, t. 28, k. 61.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 530, оп. 3, спр. 1000, арк. 14; Dokumenty Komunistycznej partii Polski. 1935—1938, стор. 100—101.

²⁴ Антифашистський конгресс работников культуры во Львове в 1936 г. Документы и материалы, Львов, 1956, стор. 9—18.

колишні політв'язні. Тут зібралися люди різних професій, соціального становища і поглядів, сповнені свідомості об'єднаними зусиллями боротися проти наступу фашизму. До почесної президії конгресу були обрані Максим Горький, Ромен Роллан, Генріх Манн та інші відомі антифашисти. Учасники конгресу вшанували пам'ять робітників, загиблих у Львові під час кривавих квітневих подій 1936 р., висловивши цим самим свою солідарність з народним фронтом боротьби проти фашизму в Польщі і Західній Україні.

На конгресі були заслухані доповіді «Культура, війна і фашизм», з питань літератури, образотворчого мистецтва, театру, музики, а також з проблем праці в Польщі. Їх обговорення проходило під кутом зору засудження реакційних дій «санації»; особливо підкреслювалася необхідність згуртування антифашистських сил на захист культури.

На адресу конгресу надійшло багато вітальних листів і телеграм від громадських організацій та окремих осіб. «Міжнародна асоціація письменників на захист культури» (Париж) у своєму привітанні делегатам висловила побажання створити аналогічну організацію в Польщі. Конгресу були надіслані привітання також від 20 тис. страйкуючих робітників-будівельників Львова, бориславських нафтовиків, політв'язнів із дрогобицької тюрми, профспілкових організацій робітників металообробної промисловості, харчової промисловості, комунального господарства та ін.²⁵ З палкими промовами на конгресі виступили Л. Кручковський, В. Василевська, К. Пелехатий та інші прогресивні діячі, які з гнівом засуджували фашизм, тут відкрито звучали слова, пройняті почуттями любові та поваги до Радянського Союзу.

Учасники конгресу працівників культури одностайно прийняли важливі рішення. В резолюції конгресу зазначалося, що представники культури, які зібралися на ньому, постановляють «розпочати рішучу боротьбу з фашистським режимом в усіх його проявах, протипоставивши руйнівному наступові фашизму організовані і сильні кадри антифашистських захисників культури, а також закласти міцну основу під будівництво могутньої незалежної антифашистської культурної творчості»²⁶. Конгрес рішуче висловився на захист миру проти загрози імперіалістичної війни, проти національного гніту та націоналістичної пропаганди, за цілковиту солідарність з народним антифашистським фронтом боротьби, що формувався в Польщі та Західній Україні.

Антифашистський конгрес працівників культури у Львові викликав найширші відгуки прогресивної громадськості. Він наочно показав, писала В. Василевська, що «...місце письменника, місце художника сьогодні — в лавах пролетаріату міст і сіл, який бореться за своє визволення...»²⁷ Конгрес набув першорядного політичного значення, він став ще одним показником повороту інтелігенції до спільної з робітничим класом і селянством боротьби проти фашизму.

Однією з основних ланок політичної платформи єдиного робітничого і антифашистського народного фронту була боротьба КПП і КПЗУ проти підготовки нової імперіалістичної війни, проти змови кліки «санації» з гітлерівською Німеччиною, за національну незалежність Польщі та її співробітництво і дружбу з Радянським Союзом. В ряді партійних документів, де визначалися головні завдання КПП і

²⁵ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН УРСР. Відділ рукописів. Фонд окремих надходжень № 9, спр. 783; Антифашистський конгресс работников культуры во Львове в 1936 г., стор. 71—86.

²⁶ Антифашистський конгресс работников культуры во Львове в 1936 г., стор. 41—42.

²⁷ «Robotnik» від 21 травня 1936 р.

КПЗУ в справі здійснення рішень VII конгресу Комінтерну, говорилося, що «політика Радянської держави завжди була політикою миру і боротьби проти імперіалістичного гніту», що «немає ніяких суперечностей між інтересами трудящих Польщі і соціалістичним будівництвом в Радянському Союзі». В той же час, відзначалося в цих документах, зовнішня політика «санаційної» кліки має «авантюристично-воєнні тенденції», вона «прирікає Польщу на загальну залежність від гітлерівської Німеччини і втягує її в орбіту злочинних воєнних планів німецького імперіалізму». У зв'язку з цим комуністи вважали своїм важливим завданням неухильно боротися проти антирадянського воєнного союзу «санаційної» кліки з урядом Гітлера. «Боротьба проти авантюристичної зовнішньої політики «санації», за повалення її панування,— підкреслював ЦК КПП,— є сьогодні одночасно боротьбою на захист незалежності польського народу»²⁸.

Звертаючись до трудящих Польщі, Центральний Комітет КПП відзначав: «Польський, український і білоруський народи не хочуть служити гарматним м'ясом для Гітлера. Польща, Білорусія, Україна не хочуть, щоб їх територію топтали, прямуючи на схід, полки сучасних хрестоносців із свастикою на шоломах»²⁹. Лозунги боротьби на захист національної незалежності Польщі, за колективну безпеку і співробітництво з Радянським Союзом були в центрі діяльності Комуністичної партії.

Влітку 1936 р. під керівництвом КПП і КПЗУ розгорнулася кампанія за скликання Всесвітнього конгресу прихильників миру, що охопила широкі кола робітничого класу, селянства, інтелігенції. З ініціативи комуністів лише у великих містах Польщі було організовано понад 40 комітетів захисту миру. Вони скликали і проводили збори та мітинги протесту проти антинародної зовнішньої політики «санації». В усій країні розгорнувся рух по збиранню підписів під зверненням захисників миру проти загрози імперіалістичної війни. Загальне число людей, залучених до цього руху в Польщі, Західній Україні і Західній Білорусії, досягло близько 1 млн. чол.³⁰

КПП і КПЗУ виховували трудящих в дусі солідарності з народами, що борються проти фашизму в усьому світі. Так, коли сили міжнародної реакції підтримали фашистський заколот в Іспанії, а уряд «санації» став на бік генерала Франко, робітничий клас, трудове селянство, прогресивна інтелігенція Польщі і Західної України виступили на підтримку республіканської Іспанії. Вони організовували мітинги солідарності з борцями проти фашистських заколотників, проводили збір коштів на допомогу їх дітям і сім'ям. Багато добровольців з Польщі і Західної України виїхали в Іспанію, щоб взяти безпосередню участь у боротьбі проти фашистів. В одному з їх листів додому відзначалося: «Дехто з нас повинен був нелегально перейти п'ять кордонів для того, щоб підтвердити тут на місці солідарність трудяшого народу Польщі з героїчною боротьбою народу Іспанії»³¹. Вони воювали в батальйонах ім. Е. Тельмана і Г. Димитрова, входили до бригади ім. Я. Домбровського. В цьому з особливою яскравістю виявилася величезна робота КПП і КПЗУ по інтернаціональному вихованню трудящих Польщі і Західної України.

В результаті неухильного проведення КПП і КПЗУ ленінського курсу міжнародного комуністичного руху в Польщі і Західній Украї-

²⁸ Dokumenty Komunistycznej partii Polski. 1935—1938, стор. 3, 48—52, 78—98, 51.

²⁹ КРР. Uchwały i rezolucje, t. III, стор. 562—563.

³⁰ «Коммунистический Интернационал», 1937, № 1, стор. 43.

³¹ ЦПА ІМ.Л при ЦК КПРС, ф. 545, оп. 3, спр. 220, арк. 74.

ні було досягнуто значних успіхів у боротьбі проти реакційної внутрішньої і зовнішньої політики «санації», проти наступу фашизму та загрози імперіалістичної війни. Хоч ця боротьба, з різних причин, і не привела тоді до повалення «санаційного» режиму, але незаперечним є те, що масові виступи трудящих під проводом комуністів були істотною перепорою на шляху здійснення агресивних планів польського і міжнародного імперіалізму. Саме ці роки класової боротьби стали важливим періодом гартування революційних сил в Польщі і Західній Україні. Набутий політичний досвід сприяв успішному розв'язанню питання про возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною в складі Союзу РСР. Ідеї, традиції та відданість КПП справі трудящих втілювалися в ділах і боротьбі польських комуністів, які в післявоєнний період вивели свою країну — Польську Народну Республіку — на шлях будівництва соціалізму.

В. П. Чугаев

КПП И КПЗУ В БОРЬБЕ ЗА ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИНИИ VII КОНГРЕССА КОМИНТЕРНА

Резюме

В статье освещается деятельность Коммунистической партии Польши и Коммунистической партии Западной Украины по проведению в жизнь политической линии VII конгресса Коминтерна в период напряженной борьбы революционных и прогрессивных сил мира против наступления фашизма и роста опасности второй мировой войны.

КРИТИКА БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ КЕРІВНОЇ РОЛІ КПРС В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

На сучасному етапі в міжнародних відносинах відбувається поворот від «холодної війни» до розрядки напруженості, до утвердження принципів мирного співіснування як норми у взаємовідносинах держав з різним соціальним ладом. «Принципи мирного співіснування, — підкреслював Л. І. Брежнев на нараді європейських комуністичних і робітничих партій (червень 1976 р.), — стали провідною тенденцією у відносинах між державами. Найповніший свій вияв це знайшло у факті успішного проведення загальноєвропейської наради з участю США і Канади. Це величезна політична перемога сил миру»¹. Однак мирне співіснування не знімає суперечностей між соціалізмом та капіталізмом, не веде до пом'якшення класової боротьби як на світовій арені, так і в самих капіталістичних країнах. Відбувається складне протиборство двох суспільних систем в економічній, політичній та ідеологічній сферах. Перехід від «холодної війни» до мирного співіснування закономірно веде до загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені, яка стає все більш інтенсивною, набуває нових форм, ускладнюється, охоплює найширші галузі суспільного життя. «Позитивні зрушення у світовій політиці, розрядка, — відзначив на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, — створюють сприятливі можливості для великого поширення ідей соціалізму. Але, з другого боку, ідейне протиборство двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою»².

В умовах розрядки антикомуністи намагаються реалізувати свої підступні плани, спекулюючи лозунгами «вільного обміну ідеями та інформацією», атакуючи під прапором «деідеологізації» зовнішню та внутрішню політику КПРС. Ідейна боротьба навколо вчення про керівну роль партії залишається вузловим пунктом боротьби між марксистами-ленінцями та представниками буржуазної ідеології, які проваляють найбільшу активність саме у перекрученні історії та політики КПРС³. Як відзначив XXV з'їзд партії, «у боротьбі двох світоглядів не може бути місця нейтралізму і компромісам. Тут потрібна висока політична пильність, активна, оперативна і переконлива пропагандистська робота, своєчасна відсіч ворожим ідеологічним диверсіям»⁴. Викриття буржуазних фальсифікацій історії та політики КПРС — важливе та відповідальне завдання історико-партійної науки. У даній статті зроблена спроба розглянути деякі головні напрями буржуазних перекручень керівної ролі КПРС в системі соціалістичної демократії в сучасній англо-американській історіографії.

З побудовою в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства завершився процес переростання держави диктатури пролетаріату в

¹ «Радянська Україна», 30 червня 1976 р.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 83.

³ Див. Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 1-16.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 83.

загальнонародну політичну організацію, якою керує робітничий клас та його авангард — Комуністична партія. На позиції робітничого класу повністю стали і сприйняли його ідеологію селянство і інтелігенція, пролетарська, соціалістична демократія стала загальнонародною демократією. Політична організація радянського суспільства на сучасному етапі — це цілісна система діалектично пов'язаних державних та громадських організацій, які під керівництвом Комуністичної партії здійснюють управління економічним, соціальним та політичним розвитком країни. Важливе місце в політичній організації суспільства займають профспілки, комсомол та інші громадські організації трудящих. Загальнонародна організація не виступає принципово відмінною різновидністю політичної організації соціалізму. Це новий, більш високий етап її розвитку, який базується на загальних принципах соціалістичного демократизму, що виникли з завоюванням пролетаріатом політичної влади і утвердилися в процесі соціалістичного будівництва. Розвиток зрілого соціалізму, його політичної системи визначається закономірностями, які властиві соціалізму як першій фазі комуністичної формації в цілому. Головна з них — це неухильне зростання провідної ролі робітничого класу, яка знаходить свій реальний вияв в керівництві марксистсько-ленінської партії. «Підвищення ролі Комуністичної партії, — відзначав М. А. Суслов, — якнайтісніше зв'язане з розумінням історичної місії робітничого класу, його місця в творенні нової, комуністичної формації. Наша партія переконливо довела на основі аналізу розвитку соціалізму, що провідна роль робітничого класу зберігається аж до побудови комунізму і досягнення соціальної однорідності суспільства»⁵.

Керівництво суспільством з боку комуністичних партій, як вияв провідної ролі робітничого класу, на всіх етапах розвитку соціалізму виступає корінним принципом побудови, функціонування і розвитку його політичної організації, визначає її пролетарсько-класову спрямованість. Порушення цього принципу, як свідчить історичний досвід деяких країн, веде до деформації всього суспільного ладу, створює загрозу соціалістичним завоюванням трудящих.

На підрив цього принципу в очах світової громадськості спрямовані в своєму кінцевому результаті всі сучасні політико-пропагандистські концепції антикомунізму, наріжним каменем яких є заперечення або негативна інтерпретація провідної ролі робітничого класу в соціалістичному суспільстві. Буржуазні «радянологи» (А. Бродерсен, Р. Гріпп, З. Кац та інші), перекручуючи характер соціальних відносин в нашій країні, намагаються «довести», що робітничий клас не здійснює ніякого впливу на політичний розвиток країни, твердять про нібито існуюче «відчуження» робітників в СРСР⁶.

Політична спрямованість цієї тези полягає в спробах буржуазних ідеологів заперечити доведене історичним досвідом положення про те, що провідна роль робітничого класу і після побудови розвинутого соціалістичного суспільства залишається корінним принципом його політичної організації.

Твердження буржуазних авторів побудовані на псевдонаукових схемах соціальної структури радянського суспільства. В своєму аналізі

⁵ М. А. Суслов. Другий з'їзд РСДРП і його всесвітньо-історичне значення, К., 1973, стор. 23.

⁶ А. Brodersen. The Soviet Worker. Labour and Government in Soviet Society. New-York, 1966, стор. 223; R. C. Gripp. The Political System of Communism. London, 1973, стор. 135—136, 180; Z. Katz. Sociology in the Soviet Union.— "Problems of Communism", May—June, 1971, vol. XX, № 3, стор. 33.

соціальної структури радянського суспільства вони відкидають наукові ознаки класу, якими оперує марксистсько-ленінське вчення, насамперед, корінну ознаку соціального класу — відношення до засобів виробництва, висуваючи замість головних другорядні і неістотні в дусі теорій «стратифікації», «соціальної мобільності» та інших антинаукових концепцій. Такий підхід буржуазних «радянологів» закономірно веде до тенденційних висновків і упередженої інтерпретації класової структури радянського суспільства.

Буржуазні ідеологи не «помічають» того факту, що провідна роль робітничого класу в соціалістичному суспільстві визначається об'єктивними факторами, насамперед його місцем в системі суспільного виробництва та виробничих відносин. Робітничий клас безпосередньо зв'язаний з провідною галуззю суспільного виробництва — з крупною машинною індустрією, яка становить основу економіки країни і відіграє головну роль у розвитку всього народного господарства. «Робітничий клас.— підкреслюється в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна,— створює найбільшу частку суспільного продукту, перебуває на передових рубежах технічного прогресу, зайнятий у вирішальних сферах суспільного виробництва»⁷.

Реальна дійсність переконливо спростовує твердження ідеологів буржуазії про «розчинення» робітничого класу в «загальній масі населення». Тільки після XXIII з'їзду КПРС (березень — квітень 1966 р.) кількість робітників у нашій країні зросла на 14,3 млн. чол. і становить нині 70,2 млн. чол. Разом з членами сімей робітники складають 60,9% усього населення країни. У торгівлі, громадському харчуванні і побутовому обслуговуванні робітники складають 70%, в сільському господарстві — більше третини⁸.

Л. І. Брежнев вказував, що такі риси робітничого класу як «...революційність, дисциплінованість, організованість і колективізм визначають провідне становище його в системі соціалістичних суспільних відносин»⁹.

Виступаючи провідною соціально-економічною силою суспільства, робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії здійснює вирішальний вплив на політичний розвиток країни, бере найактивнішу участь в управлінні справами держави, виробництва, всього радянського суспільства. В зв'язку з цим, цілком закономірне неухильне зростання робітничого прошарку в лавах Комуністичної партії, Радах, громадських організаціях. Якщо в 1965 р. робітники серед кандидатів, що були прийняті до лав Комуністичної партії, склали 44,2%, в 1970 р.— 55,4, то на початку 1976 р.— 58%. Питома вага робітників в соціальному складі партії виросла з 37,8% у 1966 р. до 41,6 у 1976 р.¹⁰ «За своєю природою,— вказується в матеріалах XXV з'їзду партії,— КПРС була і лишається партією робітничого класу... Це закономірно, це відображає провідну роль робітничого класу в житті суспільства»¹¹.

Забезпечення провідної ролі робітничого класу в системі соціалістичної демократії знаходить свій прояв також в соціальному складі Рад та інших масових організацій трудящих. Так, кількість робітників

⁷ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 27—28.

⁸ Народное хозяйство СССР в 1974. Статистический ежегодник, М., 1975, стор. 549; СРСР в цифрах в 1975 році, М., 1976, стор. 15.

⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1971, стор. 264.

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 70; «Партийная жизнь», 1973, № 14, стор. 13; Книжка партійного активіста, 1976, М., 1975, стор. 28.

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 70.

у складі Верховної Ради СРСР зростає з 26,6% у 1966 р. до 32,8 у 1974 р. До Верховних Рад союзних республік обрано 1929 робітників (31,6%); до Верховних Рад автономних республік — 1126 (35,7%). Партия постійно дбає про збільшення кількості робітників, зайнятих безпосередньо у сфері матеріального виробництва, в місцевих Радах депутатів трудящих. Якщо в 1965 р. до складу депутатів було обрано 579 тис. робітників (28,8%), 1969 р.— 725 тис. (35%), то в 1975 р.— 896 тис. (40,5%). Робітники складають 62% загальної кількості членів профспілок, до складу ФЗМК та ревізійних комісій обрано близько 2 млн. робітників. Постійно зростає кількість молодих робітників, прийнятих до лав ВЛКСМ. Якщо в 1970 р. було прийнято 515 829 чол., то в 1974 р.— близько 600 тис.¹² Збільшуючи представництво робітничого класу в усіх громадських організаціях, Комуністична партія одночасно розширює права і компетенції цих організацій, сприяє зміцненню їх матеріальної бази. Отже, неухильне зростання провідної ролі робітничого класу в системі соціалістичної демократії виступає, всупереч твердженням «радянологів», об'єктивною закономірністю розвитку радянського суспільства.

Поряд з запереченням класової суті радянської політичної системи, антикомунисти прагнуть всіляко перевернути місце і роль КПРС в політичній системі, заперечити її керівну роль в розвитку соціалістичної демократії. В цьому плані, характерними є спроби антикомуністів виставити корінний принцип соціалізму — керівну роль партії, як одну з головних рис «тоталітаризму». Як відомо, доктрина «тоталітаризму» була висунута на Заході ще в роки «холодної війни» і була покладена ідеологами імперіалізму в основу ідеологічної війни з комунізмом. Ось уже на протязі трьох десятиріч вона використовується в буржуазній літературі як ідеологічний та пропагандистський засіб, з допомогою якого грубо переверчується сутність політичної системи соціалізму, місце та роль в ній Комуністичної партії.

Буржуазні ідеологи, які взяли на озброєння концепцію «тоталітаризму», розглядають політичну систему соціалізму як ідеологічно мотивовану організацію, яка не має нібито ніяких економічних та соціальних коренів. Вона, згідно з суб'єктивною логікою «радянологів», створюється політичними лідерами у відповідності з розробленими ними схемами для формування суспільства, яке повинно розвиватися у напрямку, визначеному офіційною ідеологією. Саме існування системи, а також її політика зображаються як функція ідеології, що втілена в існуванні «тоталітарної» партії, під якою розуміється однопартійність. Остання ніби є конституюючим фактором «тоталітарної диктатури» в радянському суспільстві, яка, згідно з твердженням буржуазного «радянолога» з ФРН Б. Мейснера, характеризується «...прагненням прорядити все суспільство та підкорити його окремі частини всеосяжному контролю та плануванню з боку партійного керівництва»¹³. Оскільки, «доводить» професор політичних наук з Принстонського університету (США) У. Ебенстайн, в радянському суспільстві існує «однопартійна система правління», то вже одне це ніби свідчить про його недемократичність.

¹² «Правда», 17 червня 1975 р.; Состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся, избранных в марте 1965 г. (Статистический сборник), М., 1965, стор. 32—33; Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся 1969 г. (Статистический сборник), М., 1969, стор. 18; «Советы депутатов трудящихся», 1975, № 8, стор. 23—24; «Советское государство и право», 1975, № 4, стор. 17; ВЛКСМ от съезда к съезду, М., 1974, стор. 25.

¹³ "Sowjetgesellschaft im Wandel. Russlands Weg zur Industriegesellschaft", Stuttgart, 1966, стор. 121.

тичну, «тоталітарну природу»¹⁴. Ідентичні погляди мають місце у працях І. Бохенського, Д. Блонде, П. Холландера та інших буржуазних «радянологів»¹⁵, які, як і вищеназвані автори, безпідставно ототожують однопартійні системи з диктатурою та тоталітаризмом, а двох — та багатопартійні системи з демократією. Такий підхід є типовим для буржуазної політичної науки та буржуазної «радянології»¹⁶.

Традиційний підхід буржуазних ідеологів, що базується на ототожненні демократії з «політичним плюралізмом», до проблеми становлення, розвитку та функціонування політичної системи соціалізму не може бути дійсно науковим інструментом пізнання реальної дійсності. «Радянологи» в своїх «порівняльних аналізах» протилежних політичних систем свідомо ігнорують корінні відмінності в системі класових відносин при капіталізмі та соціалізмі, абсолютизують значення політичної форми за рахунок її соціально-класового змісту. Такий підхід не має нічого спільного з наукою.

Головним критерієм рівня демократизму партійної системи, як і політичної системи в цілому є не кількість діючих в даному суспільстві партій, а їх класова суть.

В умовах капіталізму багатопартійність зовсім не означає демократії для широких трудящих мас і тим більше не виявляє будь-яких переваг капіталізму перед соціалізмом, як це намагаються довести ідеологи буржуазії. Її існування обумовлюється класово-антагоністичною природою буржуазного суспільства, є конкретним проявом соціальних антагонізмів, що свідчать про гострі суперечності капіталізму. Як би не вихваляли багатопартійність буржуазні ідеологи, ця політична форма не може бути «гарантією» демократії. Вона не може, в силу своєї класової обмеженості, забезпечити проведення політичного курсу, який би відповідав інтересам більшості населення, гарантувати стабільність демократичних інститутів. Буржуазна багатопартійна система — це по суті не що інше, як політичне оформлення боротьби за владу, яка ведеться на ґрунті існуючого експлуаторського ладу і не загрожує його основам. Головний принцип її функціонування — збереження влади буржуазії, недопущення до державного керівництва революційної партії робітничого класу, діяльність якої всіляко гальмується та уцімлюється буржуазною державою. У деяких країнах, наприклад, в Іспанії, Турції, марксистські партії взагалі оголошені поза законом. Боротьба за їх легалізацію, підкреслюється в підсумковому документі Конференції комуністичних і робітничих партій Європи, є однією з головних умов у справі дійсної демократизації політичного життя в цих країнах, виступає життєвою необхідністю для безпеки і прогресу в Європі¹⁷.

Тільки в умовах соціалізму, незалежно від того, чи діє в цій країні однопартійна чи багатопартійна система, забезпечується дійсна демократія для робітничого класу, трудящих мас. В соціалістичних країнах питання про багатопартійність та однопартійність — це одне з питань про форму організації політичного керівництва суспільством з боку робітничого класу та його партії, а не питання рівня демокра-

¹⁴ Цит. за: М. Ш. Бахитов. Критика современных тенденций антикоммунизма, М., 1973, стор. 73.

¹⁵ Див.: D. Blondel. Comparing Political System. London, 1973, стор. 190—195; 200—202; G. M. Bochencki. Marxismus-Leninismus. Wissenschaft oder Glaube, München—Wien, 1974, стор. 114—116; P. Hollander. Soviet and American Society. A comparison, New York, 1973, стор. 44.

¹⁶ Див.: М. Х. Фарукшин. Партия в политической системе социализма, Казань, 1973, стор. 237—238.

¹⁷ Див. «Радянська Україна», 1 липня 1976 р.

тизму. Однопартійність не є для марксизму питанням принципу, як це намагаються зобразити ідеологи буржуазії. Принциповим є інше: безумовне керівництво суспільством в умовах соціалізму з боку марксистсько-ленінської партії, яка відображає корінні інтереси робітничого класу, всіх трудящих. Сутність керівної ролі Комуністичної партії, як однієї з головних об'єктивних закономірностей соціалізму, носить незмінно демократичний характер, а різні форми її прояву та організації — це результат конкретно-історичних умов становлення та еволюції політичних систем. Це переконливо доведено історичним досвідом КІРС та братніх комуністичних партій. Питання про те, скільки партій буде брати участь в політичному житті СРСР, було вирішено в процесі класових битв та в результаті перемоги соціалістичних суспільних відносин, що привели до зникнення соціальної бази дрібнобуржуазних партій, які, до того ж, скомпрометували себе в очах трудящих мас співробітництвом з контрреволюцією. В сучасних умовах, з побудовою розвинутого соціалістичного суспільства, в нашій країні нема і не може бути ніяких соціально-економічних передумов існування багатопартійної системи, оскільки фундаментом політичної системи виступає все більш зростаюча соціальна однорідність радянського народу як історично нової спільності людей.

Керівна роль Комуністичної партії зовсім не виключає існування інших партій. Багатопартійні системи існують в деяких соціалістичних країнах (НДР, НРБ, ПНР). Всі ці партії відображають інтереси різних груп трудящих, під керівництвом партії комуністів беруть активну участь у справі будівництва соціалізму. Що ж стосується інших постулатів «тоталітаризму» — про нібито існуючий в сучасній політичній практиці нашої країни «політичний терор», «глобальний контроль» і т. ін., то вони настільки тенденційні і далекі від реальної дійсності, що викликають скептичне ставлення, а подекуди і щітливу критику, навіть з боку деяких буржуазних «радянологів». Так, американський політолог Р. Гріпп вважає, що в цілому, створена буржуазними ідеологами «тоталітарна модель» радянського суспільства, є «мало корисною» у вивченні динаміки розвитку політичної системи соціалізму в силу своєї «косності» та «спрощеності»¹⁸. Інші автори взагалі відмовляються від доктрини «тоталітаризму», вважаючи, що вона — «в кращому випадку карикатура, в гіршому — фантазія»¹⁹. Буржуазний «радянолог» Дж. Каутський висловив думку про те, що звертатись зараз до концепції «тоталітаризму» — це «все одно, що шмагати давно задубілого коня»²⁰.

Ревізія в академічних колах Заходу теоретичної «твердині» старих уявлень про комунізм — «радянської тоталітарної моделі» — є відображенням процесу певної переоцінки цінностей, коли на зміну антикомуністичним стереотипам, приходить більш-менш реалістичний підхід до соціалістичного ладу. Закріплення та розвиток успіхів розрядки здійснює безпосередній вплив на весь процес формування світогляду буржуазних ідеологів.

Зрозуміло, було б помилкою вважати, що антикомуністи принципово змінили своє ставлення до соціалістичного ладу, відмовились від ідеологічних диверсій та пропаганди антирадянщини, спрямованих в першу чергу проти керівної ролі Комуністичної партії. Відхід багатьох буржуазних «теоретиків» від доктрини «тоталітаризму» пояснюється зовсім не тим, що вона антикомуністична, антирадянська, а насампе-

¹⁸ Р. С. Гріпп. Назв. праця, стор. 8.

¹⁹ Цит. за: «Вопросы философии», 1974, № 8, стор. 144.

²⁰ "Studies in Comparative Communism". Summer-Spring, 1973, стор. 137.

ред тому, що вона вже застаріла і в багатьох відношеннях дискредитувала себе, а значить стала менш ефективною як засіб, що використовується буржуазією для досягнення своєї підступної мети. Справа іде лише про пошуки «нових моделей» радянської суспільно-політичної системи, які витонченіше фальсифікували б радянську дійсність.

Такою новою, «ідеальною моделлю», яку взято в останній час на озброєння багатьма буржуазними «радянологами», є теорія «конвергенції» — теорія про нібито зростаючу схожість і в кінцевому рахунку злиття соціалістичної та капіталістичної систем. Ця теорія є однією з найбільш гнучких ідеологічних конструкцій сучасної буржуазної «радянології». Вона інспірується стратегічною настановою імперіалізму на «розм'якшення соціалізму «зсередини», ерозію його політичної системи. Зміна тактики привела до того, що конвергенціоністські прогнози відносно перспектив розвитку радянської демократії вже не є лише результатом чисто спекулятивного мислення. Відмовившись від традиційного, «тоталітарного» трактування розвитку суспільно-політичної системи соціалізму, їх автори, як правило, апелюють до реальної дійсності, намагаючись у визначенні перспектив розвитку соціалістичної демократії, як писав відомий американський «радянолог» А. Мейер, виходити з «...детермінуючого впливу, який індустріально-економічний розвиток та соціальна психологія індустріального життя робить на політичну систему»²¹. Динаміку розвитку та взаємодії різних елементів у радянській політичній системі буржуазні автори намагаються визначити з урахуванням «...великих за масштабами соціально-економічних процесів та змін», які відбуваються в радянському суспільстві²².

Сам факт звернення деяких буржуазних авторів до питання співвідношення базису та надбудови, економіки та політики в умовах соціалізму — явище досить значне в буржуазній політичній науці, оскільки завдає удар по традиційних уявленнях про політичний детермінізм, ніби пануючий в соціалістичному суспільстві. Однак «критерії», з якими буржуазні ідеологи підходять до проблеми генезису системи соціалістичної демократії, залишаються не менш хибними та антинауковими. Перспектива розвитку радянської політичної системи розглядається буржуазними «радянологами» у формі її дальшої «лібералізації», еволюції в «прагматичному та плюралістичному напрямку»*.

Схема, яка прогнозує таку перспективу розвитку соціалістичної демократії, побудована на «конвергенціоністських» постулатах проте, що в силу індустріального розвитку («модернізації» — по термінології буржуазних політологів) соціалістичне суспільство нібито зближується в політичному відношенні з буржуазним суспільством. Так, буржуазний політолог Х. Скарроу, стверджує, що «...оскільки Радянський Союз стає все більше і більше індустріальним та економічно розвинутим, його політична система відчуває все більший тиск на напрямку зближення з системами західних демократій»²³. В буржуазній літературі протягується ідея, що нібито сучасне суспільство (як капіталістичне, так і соціалістичне) в міру свого розвитку і ускладнення його соціально-економічної та політичної структури все більше підлягає дії плюралістичних тенденцій, які в свою чергу сприяють «дифу-

²¹ A. Meyer. The Comparative Study of Communist Political Systems. "Slavic Review", March, 1967, vol. 26, № 1, стр. 11.

²² P. H. Kneep. Group Conflict Approach to Soviet Union. Theories and Approaches to Soviet Politics. The totalitarian perspective, Birmingham, 1971, стр. 1—7.

* Ця теза, введена в обіг ще в 1960 р. буржуазним політологом А. Шлезінгером.

²³ Цит. за: М. Х. Фарукшин. Партия в политической системе советского общества. Казань, 1973, стр. 175.

зії», «розпиленню» влади в суспільстві. «Плюралізація,— пише професор Бірмінгемського університету Гіта Іонеску,— це об'єктивне явище, яке супроводжує процес економічного, соціального та політичного розвитку. Чим більше розвивається суспільство, тим більш плюралістичним воно повинно ставати»²⁴. Звідси випливає, що поскільки сучасному суспільству нібито відповідає політичний плюралізм, то радянська політична система у своєму розвитку лише повторює історичний шлях розвитку політичної системи буржуазного суспільства, відтворює у процесі своєї «еволюції» незмінні, універсальні елементи буржуазної «плюралістичної демократії». Остання визначається буржуазними ідеологами як еталон, критерій демократії.

Таким чином, як можна переконатись на прикладі наведених тверджень буржуазних ідеологів, останні намагаються «обгрунтувати» ідею зближення політичних структур двох протилежних соціально-економічних систем шляхом виведення свого роду закономірності суспільного розвитку, що ніби сучасному суспільству відповідає політичний плюралізм. Але створення такої «закономірності» хибне за своєю суттю, оскільки буржуазна концепція «плюралістичної демократії» не тільки грубо перекичує сутність політичної системи соціалізму, але й не відповідає політичній практиці капіталістичних країн.

В розумінні буржуазних ідеологів сучасне суспільство — це конгломерат «соціальних страт» та прошарків, в основі створення яких лежать не класові, а професійні, вікові, релігійні і т. п. інтереси, які формуються, відображаються та охороняються створеними на їх основі суспільними організаціями, що називаються «групами інтересу» («interest group»), «групами тиску» («pressure group») і т. п. Останні є головною, поряд з політичними партіями, категорією для характеристики соціально-політичних процесів в суспільстві. Політика розглядається як результат діяльності «груп інтересу», як процес їх взаємодії та розвитку. При цьому ігнорується роль тих соціальних груп та класів, які мають реальну владу, що базується на економічній могутності.

Ще більш хибною та антинауковою виступає ця теорія стосовно до соціалістичного суспільства, прибічники якої намагаються «відкрити» плюралістичні тенденції в радянському суспільстві. Їх принципова помилка полягає в абсолютизації рис буржуазної політичної системи і безпідставному перенесенні їх на соціалістичний лад.

Корені «плюралістичної еволюції» буржуазні «радянологи» намагаються відшукати в умовах соціально-економічного розвитку радянського суспільства, зв'язати їх безпосередньо з науково-технічною революцією, вірніше з її політичними та соціальними наслідками, які буржуазними ідеологами зображуються як неминуче послаблення керівної ролі Комуністичної партії. Дальший розподіл праці, поява нових сфер діяльності, нових ланок в системі управління, нових професій веде, з точки зору «радянологів», до появи нових соціальних «впливових груп з різними інтересами поза комуністичної партії», які мають тенденцію до ігнорування «специфічних інтересів робітничого класу» і прагнуть до «автономної поведінки» щодо політики партії»²⁵.

Створена буржуазними «радянологами» «модель» радянської політичної системи грубо перекичує реальну дійсність, оскільки їх твердження про нібито неминучість політичного плюралізму внаслідок ін-

²⁴ G. Ionescu. The Politics of the European Communist States, New York, 1967, стор. 273.

²⁵ A. Z. Rubinstein. Whither Communism? — "Communist Political Systems", Englewood-Cliffs (New-Jersey), 1966, стор. 375; Enzensberger, H. (Hrsg.), Kursbuch, 23; Übergang zum Sozialismus, Berlin West, 1971, стор. 79.

дустріального розвитку соціалістичного суспільства є антинауковими за своєю суттю.

Відомо, що сучасний етап розвитку соціалістичного суспільства характеризується тим, що, з одного боку, посилюється його соціальна однорідність (ця тенденція виступає головною і переважуючою), так і процесом, що відбувається в умовах науково-технічної революції, дальшого поділу праці, його функціональної спеціалізації, появи нових професій,— з іншого. Буржуазні ідеологи зовсім ігнорують перший з цих процесів і абсолютизують другий, намагаючись таким чином сконструювати «плюралістичну» модель радянського суспільства. Але такий підхід не має нічого спільного з наукою. Лише всебічність охоплення соціально-політичних процесів, які відбуваються в розвинутому соціалістичному суспільстві дозволяє забезпечити їх справді наукове пізнання. Ця всебічність потребує в даному випадку як врахування посилення однорідності соціалістичного суспільства, зміцнення його єдності на основі спільності корінних економічних, політичних та духовних інтересів, підвищення свідомості членів радянського суспільства, так і дальшого ускладнення соціальної структури суспільства (появи нових груп трудящих, нових професій і т. п.).

Діалектика розвитку зрілого соціалістичного суспільства полягає в тому, що ці дві тенденції діють одночасно, причому тенденція до посилення соціальної однорідності суспільства в умовах соціалізму є визначальною, оскільки має більш глибокий та фундаментальний характер, охоплюючи все суспільство та корінні інтереси класів та соціальних прошарків цього суспільства, а не тільки окремі групи трудящих та окремі ланки системи управління. Цей процес, в міру просування суспільства до комунізму, складає об'єктивну основу зміцнення єдності всієї політичної системи суспільства і знаходить свій вияв в політиці Комуністичної партії, спрямованої на дальший розвиток і удосконалення політичної організації радянського суспільства²⁶. «Ми виходили і виходимо з того,— підкреслював на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев,— що у нас склалась нова історична спільність — радянський народ, в основі якої лежить непорушний союз робітничого класу, селянства та інтелігенції при провідній ролі робітничого класу, дружба всіх націй і народностей країни»²⁷. Що ж стосується спеціалізації, функціонального ускладнення системи управління, появи нових професій та нових загонів трудящих, то ці процеси відбуваються на основі посилення однорідності радянського суспільства в межах існуючих класів та соціальних прошарків.

Таким чином, констатує певні зміни у підході буржуазних «радянологів» до проблеми функціонування та розвитку політичної організації радянського суспільства, разом з тим, як вже відмічалося вище, «критерії», з якими «радянологи» підходять до соціалістичної демократії, залишаються хибними від початку до кінця, оскільки вони повністю ігнорують принципову різницю між діаметрально протилежними по своїй класовій суті соціалістичної та буржуазної демократії*.

²⁶ Див.: М. Х. Фарукшин. Назв. праця, стор. 176.

²⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 90—91.

* Показово, що практична нереальність та теоретична неспроможність тези про нібито неминуче «злиття» двох головних суспільних систем сучасності починає усвідомлюватись навіть тими буржуазними ідеологами, які були в свій час її творцями і прихильниками. Так, відомий французький соціолог Р. Арон пише, що він ані в 60-х роках, ані зараз, «по суті не вірив у можливість злиття радянського та західного типу суспільства», що його єдиною метою було «показати схожість деяких елементів та інститутів обох типів суспільства».— R. Aron, F. Chatele, E. Dupont; e. a. *Quell Crise? Quell Societe?* Grenoble, 1974, стор. 40—41.

Соціалістична демократія, яка приходить замість демократії буржуазної, принципово відрізняється від останньої по своїй суті, завданням і формам, як демократія нового, вищого типу, що не має собі рівної в історії людства.

Сутність та призначення демократії як форми організації та режиму функціонування соціально-політичної системи визначається характером власності та існуючих на їх основі виробничими відносинами, соціальною структурою суспільства, сутністю влади, диктатурою певного класу (або класів), змістом її цілей, завдань та функцій. Лише визначивши ці вихідні характеристики демократії, можна з'ясувати істинну природу певної соціально-політичної системи, звести її зовнішні, що виступають на поверхні риси, елементи до її внутрішньої сутності.

Критикуючи теорію «чистої», позаісторичної демократії, відірваної від відносин власності та класової боротьби, В. І. Ленін підкреслював її реальну класово-політичну сутність. «Лібералові природно говорити про «демократію» взагалі. Марксист ніколи не забуде поставити питання: «для якого класу?»²⁸. І далі: «Якщо не знущатись із здорового розуму і з історії, то ясно, що не можна говорити про «чисту демократію» поки існують різні *класи*, а можна говорити тільки про *класову* демократію. (В дужках сказати, «чиста демократія» є не тільки *неуцька* фраза, що виявляє нерозуміння як боротьби класів, так і суті держави, а й тричі пуста фраза, бо в комуністичному суспільстві демократія буде, перероджуючись і перетворюючись у звичну, *відмирати*, але ніколи не буде «чистою» демократією.)»²⁹

Спроби ж буржуазних ідеологів підмінити такий підхід до демократії у своїх порівняльних аналізах протилежних політичних систем описанням їх форм, зовнішніх проявів та різновидностей ведуть до затушування дійсної основи соціальних та політичних антагонізмів в буржуазному суспільстві, ідеалізації та абсолютизації буржуазної демократії, з одного боку, та неправомірного перенесення її рис на соціалістичний лад, з другого. І якщо схеми буржуазних авторів деякою мірою і підходять до аналізу буржуазної демократії, будучи своєрідним (зовсім не об'єктивно вірним) відображенням процесу ускладнення соціально-політичної структури буржуазного суспільства, то вони зовсім не підходять для вивчення абсолютно нового явища — соціалістичної демократії.

Таким чином, буржуазна «критика» виявляє свою цілковиту неспроможність наукового висвітлення проблеми керівної ролі Комуністичної партії в системі соціалістичної демократії. Хоча, як показує критичний аналіз «радянознавчої» літератури, буржуазні автори і демонструють певну здатність пристосовуватись до змін, що відбуваються у реальній дійсності, характерним для їх «досліджень» залишається догматизм, обмеженість та упередженість у вивченні радянської політичної системи. Об'єктивно буржуазні конструкції та теорії перекичують справжню роль Комуністичної партії в системі соціалістичної демократії, чим і обумовлена їх «теоретична» спрямованість. Звідси випливають форми та методи зображення радянської дійсності, керівної ролі КПРС — перекичування, наклепи, замовчування та підтосовування фактів. В силу цього буржуазні ідеологи не можуть вирватися з порочного кола своїх теоретичних спекуляцій, стверджуючи цілком протилежне об'єктивному процесу суспільно-історичного розвитку ра-

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 233.

²⁹ Там же, стор. 240.

дянського суспільства, яке розвивається і буде неухильно розвиватися, всупереч пророкуванням ідеологів імперіалізму, у відповідності з своїми об'єктивними закономірностями. Головна з них — це неухильне і послідовне зростання керівної ролі Комуністичної партії в системі політичної організації соціалістичного суспільства, яка виступає вирішальним фактором його всебічного розвитку. «Керівна, мобілізуюча роль партії.— підкреслював Л. І. Брежнев,— це не абстрактне поняття. Це саме життя, вся наша повсякденна практика»³⁰. Спираючись на теорію марксизму-ленінізму і нагромаджений досвід боротьби, КПРС виробляє політичну лінію, здійснює керівництво масами, економічним, соціально-політичним та духовним життям суспільства, об'єднує, координує і спрямовує діяльність усіх ланок управління. Керівна роль партії виступає найважливішим суб'єктивним фактором, який надає внутрішню єдність всій політичній організації радянського суспільства, забезпечує комплексний підхід у важливих політичних рішеннях і розвитку політичної ініціативи трудящих мас на основі дійсного демократизму. Величезний авторитет КПРС, всенародна підтримка її внутрішньої та зовнішньої політики, її вірність ідеям марксизму-ленінізму, рішучість в досягненні великої цілі — побудови комунізму, переконливо доводять, що надії антикомуністів на послаблення керівної ролі партії в суспільно-політичній системі радянського суспільства приречені на провал. Посилюючи свою керівну роль на всі сфери комуністичного будівництва, КПРС з честю виконує роль політичного керівника робітничого класу, всього радянського народу.

³⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 76.

В. Л. Савельев, В. П. Шевчук

КРИТИКА БУРЖУАЗНЫХ ФАЛЬСИФИКАЦИЙ
РУКОВОДЯЩЕЙ РОЛИ КПСС
В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ
РАЗВИТОГО СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье рассматриваются главные направления буржуазных извращений в современной англо-американской историографии руководящей роли КПСС в системе социалистической демократии.

Повідомлення

До 70-річчя першої російської революції

ВИДАННЯ І РОЗПОВСЮДЖЕННЯ
ПЕРЕКЛАДНОЇ МАРКСИСТСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УКРАЇНІ
в 1905—1907 рр.

І. І. ГЛИЗЬ (м. Вишневе Київської обл.)

У період підготовки і проведення першої російської буржуазно-демократичної революції твори К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна були невичерпним джерелом для пропагандистської діяльності більшовицької партії. Поряд з творами класиків марксизму-ленінізму в цей час у країні широко розповсюджувалися праці видатних діячів міжнародного робітничого руху А. Бебеля, В. Лібкнехта, Ф. Мерінга, Р. Люксембург, К. Цеткін, П. Лафарга, Ж. Геда та ін. З діяльністю представників марксистського напрямку, соратників й друзів К. Маркса і Ф. Енгельса В. І. Ленін пов'язував успіх міжнародного соціалістичного руху. «Повна солідарність міжнародної революційної соціал-демократії в усіх значних питаннях програми і тактики є найнезаперечніший факт»¹,— писав Володимир Ілліч у праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». Досвід першої буржуазної революції періоду імперіалізму був узагальнений більшовицькою партією і використаний у боротьбі за перемогу Великого Жовтня. У постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 рр. в Росії» зазначалося: «Історія першої народної революції в Росії — невичерпне джерело творчого натхнення, школа політичної боротьби для нових поколінь революційних борців»².

У роки першої буржуазно-демократичної революції твори з питань марксизму видавалися в Росії і на Україні порівняно великими тиражами російською та іншими мовами і розповсюджувались у найвіддаленіших куточках країни. «Саме в цей період,— писав В. І. Ленін,— з 1905 по 1907 рік, в Росії поширена така маса серйозної, теоретичної с.-д. літератури,— головним чином перекладної,— яка ще *принесе* плоди»³. В. І. Ленін сам активно пропагував перекладну марксистську літературу. Ще у вересні 1905 р. він зазначав, що «німецька соціал-демократія стоїть попереду всіх своєю організованістю, цільністю і згуртованістю руху, багатством і змістовністю марксистської літератури»⁴. У 1906—1907 рр. Володимир Ілліч написав передмови до росій-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 50.

² «Радянська Україна», 9 січня 1975 р.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 275.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 306.

ських перекладів брошур В. Лібкнехта «Ніяких компромісів, ніяких виборчих угод!» і К. Каутського «Немає більше соціал-демократії!», «Руські сили і перспективи російської революції»⁵.

Відомості про видання і розповсюдження на Україні праць видатних діячів революційної соціал-демократії Західної Європи другої половини XIX — початку XX ст. містяться у збірниках документів⁶, публікаціях серії «Бібліотека наукового соціалізму» (зокрема, науково-довідковому апараті)⁷, а також у спогадах учасників революції 1905—1907 рр.⁸ Г. І. Петровський пізніше згадував: «Ми, російські робітники-соціал-демократи, вивчали тоді історію німецької соціал-демократії, родоначальниками якої були Маркс і Енгельс та їх соратники Лібкнехт, Бебель, знайомились з Ерфуртською програмою, боротьбою марксистів проти лассальянців і опортуністів — Фольмара, Бернштейна та інших. Вивчали ми історію французької соціалістичної партії і твори її вождів, наприклад, Жореса, Гедя. Робітники з великим інтересом читали книги про французьку революцію, англійський чартистський рух, про тред-юніони. Набуті знання використовувались у боротьбі з меншовиками, есерами, бундівцями, анархістами та іншими»⁹.

Тема даного повідомлення вже частково висвітлена у монографіях про окремі етапи боротьби В. І. Леніна і більшовицької партії проти царизму¹⁰, працях, присвячених видатним діячам робітничого руху¹¹ та боротьбі представників революційного марксизму проти опортунізму і ревізіонізму в соціалістичному русі¹², дослідженнях з питань видання і розповсюдження творів класиків марксизму-ленінізму

⁵ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 198—204, 205—210; т. 12, стор. 329—330; В. Лібкнехт. Никаких компромиссов, никаких избирательных соглашений!, СПб., 1907; К. Каутский. Нет больше социал-демократии!, СПб., 1906; його ж. Движущие силы и перспективы русской революции, СПб., 1907.

⁶ Революция 1905—1907 років на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1949; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, г. 1—2, К., 1955; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955; Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы, т. 1—16, кн. 1—18, М.—Л., 1955—1965; та ін.

⁷ Ф. Меринг. К. Маркс и Ф. Энгельс — создатели научного коммунизма, М., 1960; Вильгельм Либкнехт. Никаких компромиссов, М., 1958; К. Каутский. Эрфуртская программа (Комментарий к принципиальной части), М., 1959; К. Цеткин. Социализм придет к победе только вместе с женщиной-пролетаркой, М., 1960; Р. Люксембург. Социальная реформа или революция, М., 1959; А. Бебель. Женщина и социализм, М., 1959; П. Лафарг. За и против коммунизма, М., 1959; А. Лабриола. Очерки материалистического понимания истории, М., 1960; та ін.

⁸ Великие, незабываемые дни. Сборник воспоминаний участников революции 1905—1907 годов, М., 1970; Воспоминания участников первой русской революции [Спогади Г. І. Петровського, І. І. Колосова-Соколовського, І. Р. Білопольського та ін.]. — «Вопросы истории», 1955, № 12, стор. 33—44; М. Лядов. Из жизни партии в 1905—1907 гг., М., 1956; та ін.

⁹ «Вопросы истории», 1955, № 12, стор. 33.

¹⁰ Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955; П. М. Шмортун. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років, К., 1975; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956; О. Юрченко. Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр., К., 1960; О. Г. Михайлюк. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905—лютий 1907), Львів, 1967; та ін.

¹¹ С. В. Оболенская. Франц Меринг как историк, М., 1966; В. Чубинский. Вильгельм Либкнехт — солдат революции, М., 1968; Р. Я. Евзеров, И. С. Яжборовская. Роза Люксембург, М., 1974; А. Єришев. Поль Лафарг — видатний теоретик марксизму, К., 1956; Н. Е. Овчаренко. Август Бебель. Краткий очерк жизни и деятельности, М., 1963; та ін.

¹² Ленин и международное рабочее движение, М., 1969; Ленин в борьбе за революционный Интернационал, М., 1970; Б. А. Чагин. Из истории борьбы против

на Україні¹³. У цьому повідомленні робиться спроба дати систематизований виклад відомостей, взятих з архівних джерел, про розповсюдження перекладної марксистської літератури на Україні під час першої буржуазно-демократичної революції.

Організація видання і розповсюдження легальної преси і літератури, поряд з підпільною, була важливою складовою частиною діяльності більшовицької партії. На Україні виданням перекладної марксистської літератури активно займалися більшовики Одеси, Києва, Харкова і Катеринослава. Зокрема, вже з кінця 1904 р. Одеський комітет почав організовувати своє видавництво, яке проіснувало до розгрому в серпні 1905 р. Один з його фундаторів — І. Р. Білопольський — писав: «Перші книжки видавництва «Вперед» вийшли в світ на початку 1905 р. Це — перекладні брошури Бебеля, Цеткін, Жореса, Лафарга, Арну та інших. Книги розходились швидко, і деякі з них були випущені другим виданням»¹⁴.

Більшовики Одеси неодноразово радилися з В. І. Леніном про роботу свого легального видавництва. Так, член Одеського комітету С. І. Гусев 25 липня 1905 р. писав Володимирі Іллічу: «В Одесі є видавництво «Буревестник». Видавець — злочинуватий суб'єкт, який майже ніякого відношення до партії не має. Бажано, щоб з ним не входили у зносини. Одеський комітет заснував своє власне видавництво «Вперед» (всі прибутки на користь партії)». У цьому листі С. Гусев просив надіслати офіційне підтвердження виняткового права видавництва «Вперед» на друкування творів А. Бебеля «Жінка і соціалізм», Ж. Геда «Колективізм», К. Каутського «Класові інтереси», а також «для перекладу і видання німецькі, французькі та італійські брошури, які істинно бажано. Бажана присилка «Критики Готської програми»¹⁵.

Створення видавництва «Вперед» і розповсюдження видрукованої ним літератури нелегально (через робітничі гуртки) і легально (через книжковий магазин «Образование») по всій Росії призвели до переслідування його працівників охранкою і незадоволення дрібнобуржуазних торгівців політичною літературою. 21 серпня 1905 р. О. С. Шаповалов, професійний революціонер-більшовик, писав з Одеси В. І. Ле-

философского ревизионизма в германской социал-демократии, М.—Л., 1961; Большевик и реформизм, М., 1973; Б. А. Лйзин. Революционные социал-демократы против империализма и войны (1907—1914), М., 1974; та ін.

¹³ О. І. Коломійченко. З історії видання і поширення творів основоположників марксизму-ленінізму на Україні в дореволюційний період. — «Учені записки Харківського бібліотечного інституту», 1957, вип. III; Л. В. Сохань, П. С. Сохань. Распространение произведений Маркса, Энгельса и Ленина на Харьковщине в 1905—1907 гг. — «История СССР», 1959, № 2; И. Багмут, П. Шморгул. Твори В. І. Леніна на Україні (видання, розповсюдження і переклад), К., 1960; І. Гуржій. Фрідріх Енгельс про Україну, К., 1960; П. Шморгул. Карл Маркс і Україна, К., 1968; та ін.

¹⁴ «Вопросы истории», 1955, № 12, стор. 43 (там же подано бібліографічний опис брошур видавництва «Вперед», які є у книжкових фондах Державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедрина: К. Каутский. Классовые интересы; Ж. Гед. О коллективизме; Артур Арну. Мертвецы Коммуны; две речи Жореса и Бебеля, произнесенные на рабочем конгрессе в Амстердаме в 1904 г., с двумя портретами; А. Бебель. О. Бернштейне; Кампфмесер. Юнкерство и крестьяне, помещики и крестьяне в Пруссии; К. Цеткин. Умственный пролетариат, женский вопрос и социализм (Доклад, читанный в публичном студенческом собрании в Берлине в январе 1900 г.).

¹⁵ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), К., 1964, стор. 714.

ніну: «Вчора конфісковано поліцією 2000 видань «Вперед». Все це підступність «Буревестника», не інакше»¹⁶.

Загострення внутріпартійної боротьби в Одеському комітеті РСДРП, конфіскація більшовицьких видань і арешти працівників видавництва «Вперед» призвели до припинення його діяльності. Деякі працівники переїхали у Петербург і взяли участь у роботі нового видавництва — «Утро»*.

Видавнича діяльність більшовиків Києва проходила у більш складних умовах, ніж в Одесі. Київська цензура «добре знала» твори класиків марксизму і всіляко забороняла їх друкувати. Наприклад, 5 червня 1905 р. київський окремих цензор заборонив члену Київської організації РСДРП К. К. Чекеруль-Кушу здати до видавництва рукопис праці Ф. Енгельса «Криза німецької класичної філософії» («Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії»). У квітні того ж року і в лютому 1906 р. цензор повернув видавцям праці Ф. Енгельса «Від утопії до наукової теорії» («Розвиток соціалізму від утопії до науки»), П. Лафарга «Історичний матеріалізм» і К. Маркса «Бакуністи за роботою», які подавав М. Ф. Пономарьов¹⁷. 18 листопада 1906 р. київський Тимчасовий комітет у справах друку порушив справу в окружному суді проти видавництва Є. П. Горської за випуск тиражем 5 тис. примірників праці Р. Люксембург «Загальний страйк і німецька соціал-демократія», в якій автор висловила «співчуття російському робітничому рухові і підбурювання до повалення існуючого ладу революційним шляхом»¹⁸. Під час слідства адвокатом Горської став присяжний повірений К. К. Чекеруль-Куш. Він був тісно зв'язаний з діяльністю видавництв Горської та Іванова, однак нами не виявлено жодного документа про існування в 1905 р. у Києві легального «більшовицького видавництва на чолі з Чекеруль-Кушем», про що писав у 30-х роках С. Кожошко¹⁹.

Більшовицькі газети «Вперед», «Волна» і «Новая жизнь» широко рекламували перекладні марксистські брошури, видрукувані в Одесі і Києві. Видавництво Є. П. Горської тільки в січні — березні 1906 р. випустило в світ брошури під такими назвами: Ф. Енгельса «Суспільний рух у Німеччині», «Німецький селянин», «Криза німецької філософії», Ф. Мерінга «Нариси з історії німецької соціал-демократії 70-х років», П. Лафарга «Матеріалістичне розуміння історії», «Причини виникнення релігії» та ін. Книжкове видавниче товариство Іванов і К^о у цей же час подавало на розгляд київському окремому цензору такі видрукувані кількома тиражами праці: П. Лафарга «Соціалізм та інтелігенція», В. Лібкнехта «Соціал-демократія, парламентаризм і політика» та ін.

Крім цих видавництв, у Києві працювало одеське видавництво Є. М. Алексєєвої. Тут з дозволу одеської цензури, а фактично «явочним порядком» до кінця 1906 р. видано друкарнями «Артілі друкарської справи» і Борисова твори Ф. Енгельса «Від класичного ідеалізму до діалектичного матеріалізму» («Людвіг Фейербах і кінець класич-

¹⁶ Там же, стор. 743.

* У книзі П. Є. Баренбаума і Т. Ю. Давидової «Історія книги» (ч. 1, М., 1960, стор. 173) помилково вказується, що в Одесі воно також діяло під назвою «Утро».

¹⁷ ЦДА УРСР, ф. 294, оп. 1, спр. 387, арк. 53, 66, 109, 135, 164, 212, 217, 227, 242.

¹⁸ Там же, ф. 318, оп. 1, спр. 1125, арк. 16.

¹⁹ Ст. Кожошко. Більшовики у Києві напередодні і за революцією 1905—1907 рр., Харків—Київ, 1930, стор. 61.

ної німецької філософії»), П. Лафарга «Жіноче питання», А. Бебеля «Соціалізація суспільства»²⁰.

У роки революції інтерес до марксистської літератури надзвичайно зріс і це позначилося на книжковому ринку. «Купці кидали, — писав В. І. Ленін, — торгувати вівсом і починали вигіднішу торгівлю — демократичною дешевою брошурою. Демократична книжка стала базарним продуктом»²¹. У цей період марксистську літературу випускали понад 20 видавництв і друкарень Одеси. До вересня 1905 р. деякими одеськими видавництвами було одержано дозвіл і видано твори В. Лібкнехта «Спогади про Маркса», П. Лафарга «Мої спогади про Маркса», А. Бебеля «Професійний рух і становище партії», «Становище жінки», «Про Бернштейна», «Антисемітизм і пролетаріат», «Наші цілі», «Замах і соціал-демократія»²².

На Україні широко розповсюджувалися й марксистські праці, які видавалися в Петербурзі, Москві, Ростові-на-Дону. Створене навесні 1906 р. в Петербурзі більшовицьке видавництво «Вперед», директором якого був В. Д. Бонч-Бруевич, надсилало літературу в інші видавництва, а також у місцеві організації на замовлення окремих осіб. Так, у грудні 1906 р. в Слов'янськ Харківської губернії було надіслано з Петербурга значну кількість брошур. Пізніше В. Д. Бонч-Бруевич підтвердив, що у Слов'янськ, «крім книг, відібраних у Гнилицького, складом були надіслані ще раз...»²³ Серед вилученої у Слов'янську літератури були твори В. Лібкнехта «Знання — сила, сила — знання», «Безрезневі дні 1848 і 1871 рр.», К. Каутського «Ерфуртська програма» та ін. Центральний книжковий склад і магазин «Вперед» надіслали у Вишгородок Волинської губернії частину замовленої літератури, зокрема праці П. Лафарга і Ж. Геда «Чого хочуть соціал-демократи?», А. Бебеля «Християнство і соціалізм», В. Лібкнехта «Наші цілі», «Промова про податки»²⁴ та ін.

Харківські більшовики також розсилали багато марксистської літератури в різні кінці губернії. У Харкові її розповсюдженням займався відомий революціонер, більшовик Г. В. Мерцалов. 11 вересня 1906 р. Харківське губернське жандармське управління доносило в департамент поліції, що «останнім часом Мерцалов займається розповсюдженням у широких масштабах тенденційної літератури видавництв «Молот», «Донская речь» та інших, транспорт якої у нього був конфіскований»²⁵. Твори з питань марксизму надсилалися на Україну, зокрема на Харківщину, з Петербурга і Москви. Відбувався жвавий обмін транспортом з літературою між окремими організаціями та із закордонним центром партії.

У листі від 12 червня 1905 р., що надійшов із Женеви у Харківський земський книжковий склад на ім'я М. Г. Гаврилович, повідомлялося: «Пролетарий» вийшов уже після з'їзду — вишлю вам. Якщо можете, надішліть адресу для посилки якої-небудь лікарні або аптеки»²⁶. Перехопивши листування М. Г. Гаврилович, жандарми двічі — 17 січня 1906 р. у Харкові і 14 серпня 1906 р. у с. Захарівці Вовчанського повіту Харківської губернії — зробили обшук. Вони виявили

²⁰ «Волна», 9 травня 1906 р.; ЦДА УРСР, ф. 294, оп. 1, спр. 387, арк. 150, 162, 164, 167, 168, 175, 212, 216; ф. 442, оп. 856, спр. 49, арк. 3.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 22, стор. 80.

²² ЦДА УРСР, ф. 295, оп. 1, спр. 3, арк. 15.

²³ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 1956, арк. 17.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП, 7 діловодство, 1906, спр. 9849, арк. 8, 9; ЦДА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 1437, арк. 3, 11.

²⁵ ЦДА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 112, арк. 87.

²⁶ Там же, спр. 86, арк. 135.

твори К. Маркса і Ф. Енгельса, понад 50 брошур інших авторів і серед них В. Лібкнехта «Від оборони до нападу», «Павуки та мухи»²⁷.

У Києві більшовики в основному групувалися навколо Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, створеного у квітні 1906 р. Воно розповсюджувало марксистську літературу через власний кіоск «Начало» і магазин «Оборот», де були партійні явки. Під час обшуку у членів Вузлового бюро РСДРП було виявлено праці Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки», В. І. Леніна «До сільської бідноти», «Доповідь про Об'єднавчий з'їзд РСДРП», В. Лібкнехта «Павуки та мухи», К. Каутського «Ерфуртська програма», «Класові інтереси», А. Арну «Мертвеці Комуни», Ш. Дікштейна «Хто чим живе», А. Бебеля «Постійне військо і міліція»²⁸. Активним пропагандистом марксизму був більшовик Т. І. Попов, який, працюючи страховим агентом Київського губернського земства, проводив підпільну революційну роботу у Канівському повіті. 8 вересня 1906 р. під час обшуку у нього було вилучено, крім творів К. Маркса і В. І. Леніна, працю А. Бебеля «Гріхи центру», твори М. Горького та ін.²⁹

Часто й самі робітники активно займалися розповсюдженням марксистської літератури. Зокрема, праці В. Лібкнехта «Наші цілі», К. Каутського «Класові інтереси», П. Лафарга «Проданий апетит» були вилучені 20 лютого 1906 р. під час обшуку у токарів Полтавських залізничних майстерень П. Носенка, К. Дяченка та монтера О. Рижкова. 4 серпня 1906 р. у кременчуцьких слюсарів М. М. Семенова та О. К. Гребінника було виявлено 26 найпопулярніших марксистських видань: твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також тих авторів, праці яких видавалися пізніше в серії «Бібліотека наукового соціалізму». Робітники В. І. Стельмах та І. П. Спиридонов розповсюджували революційну літературу на Корюківських цукрових заводах Сосницького повіту Чернігівської губернії. «Ходовий товар» розходився дуже швидко, і коли 19 січня 1907 р. нагрянула поліція, у затриманих залишилося тільки 5 примірників творів класиків марксизму-ленінізму та по одному примірнику праць В. Лібкнехта «Карл Маркс» і А. Бебеля «Професійний рух і політичні партії»³⁰.

Марксистська література була настільною книгою і геніальною української поетеси Лесі Українки. 17 січня 1907 р. під час обшуку в квартирі, де мешкали Косачі, було вилучено 121 книгу, серед яких твори К. Маркса і Ф. Енгельса (9, 12 примірників), В. І. Леніна (3), П. Лафарга (7), В. Лібкнехта (3), А. Бебеля (3), К. Цеткін (1), Ж. Геда (2, одна у співавторстві з П. Лафаргом), В. Бракке (1). Більшість цих праць випущено видавництвами Одеси і Києва³¹.

Широке розповсюдження марксистської літератури непокоїло карні органи царизму. Так, київський поліцейстер постійно проводив перевірки у приватних книжкових магазинах та складах і конфіскував заборонені книги, однак тільки після закриття магазинів за «Положенням про посилену охорону» від 22 травня 1907 р. масова тор-

²⁷ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 1919, арк. 32; спр. 2157, арк. 116, 117.

²⁸ Там же, ф. 273, оп. 1, спр. 934, арк. 493; ф. 318, оп. 1, спр. 1176, арк. 3, 101, 102.

²⁹ Там же, ф. 273, оп. 1, спр. 2, арк. 27; ф. 274, оп. 1, спр. 1367, арк. 49; Київський обласний державний архів, ф. 2, оп. 222, спр. 187, арк. 67—70.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП, 7 діловодство, 1906, спр. 7977, арк. 18—20; ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 508, арк. 4.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 318, оп. 1, спр. 1726, арк. 46—80. Аналіз протоколу огляду вилучених у Косачів творів див.: Віталій Сарбей, Микола Крячок. Вона служила майбутньому. — «Вітчизна», 1976, № 4, стор. 146—158.

гівля політичною літературою припинилася. З лютого по травень 1907 р. у Києві в магазинах Липман та Ірецької вилучено 4229 заборонених і 659 «запідозрених у легальності» книг, у магазині Просяниченка — 29 брошур, серед них — твори В. І. Леніна, В. Лібкнехта і А. Бебеля, на складі київського Товариства письменності — 764 примірники заборонених видань, у магазинах «Донской речи» М. М. Нагеля — більше 6 тис. видань, близько 20 пудів брошур, видрукованих «явочним» порядком, тобто безцензурних, твори В. І. Леніна («Перегляд аграрної програми робітничої партії», «До сільської бідноти»), В. Лібкнехта («Від оборони до нападу») тощо³².

Інспектор друкарень і книжкової торгівлі писав генерал-губернатору, що на складі філіалу Товариства письменності в Умані виявлено 3000 брошур і книг, випущених відомими ліберальними видавництвами «Колокол», «Донская речь», «Новый мир»³³. Під час розгрому 9 квітня 1906 р. підпільних друкарень Харківського комітету РСДРП конфісковано 7 праць В. Лібкнехта, 6 — П. Лафарга, 5 — А. Бебеля, 4 — К. Каутського³⁴. Значну кількість творів Ф. Мерінга, А. Бебеля, П. Лафарга, В. Лібкнехта, 12 праць класиків марксизму-ленінізму виявлено у каталозі магазину і філіалу книжкового складу земського товариства у Змієві, які було закрито в листопаді 1906 р. за розпорядженням харківського губернатора³⁵. З книжкового складу земства у Констянтинограді (17 січня 1906 р.) та з фондів Вовчанської громадської бібліотеки (у червні 1907 р.) вилучено популярні праці В. Лібкнехта «Карл Маркс», «За і проти комунізму», А. Бебеля «Наші цілі», «Становище жінки в сучасному і майбутньому», «Про Бернштейна»³⁶.

Начальник Харківського охоронного відділення повідомляв у департамент поліції, що робітничі райони Харкова і навколишні села з 1 квітня до 1 жовтня 1906 р. «наводнялися» безцензурною марксистською літературою і в ході обшуку вилучається багато таких брошур, яких лише у кількох транспортах конфісковано понад 50 тис. примірників³⁷.

Уже в липні 1906 р. у Харкові охранка конфіскувала чимало марксистської літератури на складі і в магазині «Рабочая печать», зокрема брошури А. Бебеля «Загальний політичний страйк» (398 примірників), «Професійний рух і політичні партії» (461 примірник), К. Каутського «Лист до Об'єднаного з'їзду Російської соціал-демократичної робітничої партії» (488 примірників) та десятки і навіть сотні інших³⁸.

У період першої російської революції більшовики вміло використовували в пропагандистській роботі популярні праці Лафарга, Геда, Лібкнехта, Бебеля, Люксембург, Дікштейна, Арну, Цеткін та деяких інших авторів, тому що це, як учив В. І. Ленін, «...є ряд підручників для народу, а підручники викладають ази, що не міняються *півстоліттями*»³⁹. Марксистську літературу читали на фабриках і заводах Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава, Миколаєва, у селянських хатах.

³² ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 5027, арк. 78; ф. 274, оп. 1, спр. 1675, арк. 5, 9; спр. 1676, арк. 57; ф. 275, оп. 1, спр. 674, арк. 675; ф. 442, оп. 857, спр. 219, арк. 1, 7.

³³ Там же, ф. 317, оп. 1, спр. 5027, арк. 28.

³⁴ Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 1591, арк. 125.

³⁵ Л. В. Сохань, П. С. Сохань. Назв. праця, стор. 149.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 430, арк. 122.

³⁷ П. Багмут, П. Шморгун. Назв. праця, стор. 44; ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 120, арк. 185, 212.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 1942, арк. 160, 166.

³⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 46, стор. 263.

У 1905—1907 рр. на Україні розповсюджувалися видрукувані тиражами від п'яти до сорока тисяч примірників близько 20 праць В. Лібкнехта, майже 30 — А. Бебеля і П. Лафарга, більше 10 — Р. Люксембург і Ф. Мерінга, окремі твори інших авторів. Класова боротьба пролетаріату підготувала ґрунт для сприйняття народними масами основ класичної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса, розуміння творів їх соратників і друзів.

АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БІЛЬШОВИКІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ СЕРЕД СЕЛЯНСТВА (1906—1907 рр.)

В. Д. СУСОРОВ (Херсон)

В історичній літературі, присвяченій революції 1905—1907 років, недостатньо висвітлено агітаційно-пропагандистську діяльність більшовиків Півдня України серед селянських мас в період спаду революції. У працях українських істориків¹ це питання висвітлено побіжно як в цілому по Україні, так і масштабі певних районів.

У даному повідомленні розповідається про агітаційно-пропагандистську роботу більшовиків Півдня України серед селянських мас 1906—1907 рр.

Після поразки грудневого збройного повстання партія більшовиків, робітничий клас і революційне селянство опинились в дуже важкому становищі. Царизм поспішав використати сприятливу для нього обстановку, щоб покінчити з революцією. Военний стан, розстріли і езекуції, десятки тисяч арештів, сотні і тисячі закатованих нагайками, замучених в царських катівнях, організаційний хаос, ліквідація багатьох нелегальних революційних організацій — такий кривавий шлях царської реакції.

Суворим репресіям піддалися всі, хто був причетний до революційного руху. Так, наприкінці січня 1906 р. за агітаційну роботу серед селян були арештовані жителі с. Збур'ївка — земський лікар В. Д. Животовський, міщанин М. Є. Воробйов і Г. В. Суховольський, в. с. Коза-

¹ Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955; П. М. Шморґун. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции (1905—1907 гг.), М., 1955; його ж. Комуністична партія — організатор спільної боротьби російського і українського народів проти царизму, К., 1957; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956; О. Г. Михайлюк. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 — лютий 1917 р.), Львів, 1967; О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України, К., 1970; И. Л. Сабандырев. Борьба большевиков за ленинскую аграрную программу на Юге Украины и в Молдавии (1903 — февраль 1917 г.), Кишинев, 1972; Л. М. Иванов. Революция 1905—1907 гг. на Украине. — Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России. Сборник статей, М., 1955; М. Кравчук. Боротьба більшовицьких організацій України за союз робітничого класу і селянства в роки першої російської революції. — До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.), К., 1955; Є. В. Сизоненко. Селянський рух на Півдні України (Херсонська, Катеринославська і північна частина Таврійської губернії) в революції 1905—1907 рр. — Праці Одеського університету. Серія історичних наук. Вип. 5, т. 146, Одеса, 1956; Я. М. Штернштейн. Борьба большевиков Одессы за союз рабочего класса и крестьянства в период первой русской революции. — Труды Одесского университета, т. 146; М. О. Ліщенко. Селянський рух на Півдні України під час революції 1905—1907 рр. — Наукові записки Чернівецького університету. Серія історичних наук, вип. 2, т. XXVI, 1957.

чі Лагері — селяни А. Н. Задирко, В. М. Черкашин, в с. Нова Маячка — селяни І. К. Галич, А. Д. Галич, в с. Стара Маячка Дніпровського повіту — вчителька Л. С. Страхова². Арешти провадились і в інших населених пунктах Півдня України, тюрми були переповнені борцями за народну справу. В одному лише Єлисаветграді число в'язнів становило 1000 чоловік³.

Кривавий терор не зломив опір революційних мас. Робітники і селяни продовжували і в умовах реакції боротися проти самодержавства, поміщиків і капіталістів.

В. І. Ленін і більшовицька партія були переконані, що торжество реакції — явище тимчасове.

Нові політичні умови, породжені натиском реакції, вимагали від партії вироблення нової тактичної лінії, нових форм і методів роботи в масах, умілого поєднання нелегальної і легальної діяльності. Тактика більшовицької партії була спрямована на збирання сил, виховання і згуртування робітників під марксистським прапором. «Ми повинні готуватися до цього, — вказував В. І. Ленін, — не відмовляючись, звичайно, від використання всіх і всіляких «легальних» засобів до розширення пропаганди, агітації і організації...»⁴

Більшовики Півдня України в період спаду революції прагнули посилити свою діяльність, відгукувались на найважливіші політичні події в житті країни. Так, з нагоди першої річниці «Кривавої неділі» більшовики Миколаєва видали в січні листівку «Брати селяни!», в якій повідомляли, що робітники країни вшановують пам'ять своїх полеглих товаришів в Петербурзі одноденним страйком. «І ви, селяни, повинні приєднатися до цього страйку, — закликали більшовики. — Полеглі робітники загинули і за вашу справу. Свободу усьому народові, землю селянам — ось що вимагають робітники»⁵. Цю річницю відзначили трудящі багатьох міст і сіл Півдня України.

Важливу роль в політичній пропаганді і агітації серед трудящих відігравала більшовицька преса, «ще у 1905 р. вона роз'яснювала селянам, що робітничий клас безпосередньо зацікавлений в тому, щоб політично просвітити, організувати і згуртувати навколо себе селянство, що лише тісний союз робітників і селян може привести до повалення царизму. «Треба напружити всі зусилля, щоб союз соціалістичного пролетаріату і революційного селянства зміцнів і виріс на час неминучої прийдешньої розв'язки нинішньої політичної кризи. У цьому союзі і тільки в ньому запорука успішного розв'язання питання про «всю землю» для селян, про повну свободу і повну владу для народу»⁶, — писав В. І. Ленін. Так, в листівці «19-е люте» Одеського об'єднаного комітету РСДРП вказувалося, що на охороні інтересів революційного народу стоїть могутній робітничий клас, керований соціал-демократією, і що лише робітники в союзі з селянством можуть перемогти в даній революції, що перемога її «...дасть селянству всю землю і всю волю, ...дасть всьому робітничому класові, міському і сільському, повну демократичну свободу, повний простір для діяльної і широкої боротьби за царство... соціалізму»⁷.

² Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов, Херсон, 1962, стор. 239.

³ «Письма к крестьянам», 16 квітня 1906 р.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 167.

⁵ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 372.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 97—98.

⁷ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 413—414.

Ново-Григорівський революційний осередок Мелітопольського повіту розповсюдив серед односельчан листівку «Громадяни», в якій закликав земляків до продовження розпочатої боротьби, до об'єднання з тими, хто вже став на революційний шлях. В листівці «До селян» миколаївські більшовики писали, що царизм не покращить становище селян і не наділить їх землею. Селянство одержить лише тоді землю, коли здобуде волю, а волю можна здобути лише поваливши самодержавство⁸.

Листівки більшовиків широко розповсюджувались серед селянських мас. Так, листівка «До селян» була вилучена у земського вчителя, агітатора Н. Д. Саввона з с. Ново-Троїцьке Дніпровського повіту, у пропагандиста с. Андріївка Херсонського повіту Сави Коваленка⁹ та в інших населених пунктах.

Друковане слово доповнювалось виступами агітаторів, соціал-демократів, які роз'яснювали селянам їх революційні вимоги з аграрного питання, закликали до спільної боротьби з робітниками проти царизму. Значну агітаційно-пропагандистську роботу серед селян провадили і місцеві сільські революціонери. Таку роботу на початку 1906 р. провадили в с. Андріївка Одеського повіту селяни І. М. Ковальчук, Н. П. Неклеса, М. П. Сосенко, в с. Троїцьке Херсонського повіту — М. Луценко, К. Мокряк, І. Пирогов та І. Ненченко, в с. Великі Копані Дніпровського повіту — Х. Ліщинський, в с. Анатоліївка Одеського повіту — І. Волков¹⁰.

Під керівництвом міських робітників, членів РСДРП, сільські агітатори і пропагандисти організували мітинги і сходки селян, на яких закликали останніх готуватись до боротьби з існуючим ладом, не платити податки, ухилитись від військової повинності, відбирати поміщицьку землю.

Так, на селянських сходках Херсонського повіту селянин С. Коваленко закликав селян до рішучої боротьби за землю. Організатором селянських сходок в с. Піски Херсонського повіту був вчитель В. Т. Житкевич. На сходці у квітні 1906 р. він закликав селян до повстання, до відібрання землі у поміщиків, церков, монастирів і багатих селян. Селяни П. Альошин і Ф. Липовецький збирали масові збори селян в с. Окни Балтського повіту. Вони мали брошуру В. І. Леніна «До сільської бідноти». Такі мітинги провадились в с. Ново-Архангельське і с. Єлисаветградки Єлисаветградського повіту, с. Верхній Рогачик Мелітопольського повіту¹¹. Нерідко керівниками селянських сходок і мітингів були міські робітники. Так, в с. Збур'ївка Дніпровського повіту одним з мітингів керували приїжджі робітники. Херсонсько-Дніпровський комітет сільських організацій РСДРП (до складу його входили В. Шимкін, Л. Данилова, М. Чехун, В. Руденко, Т. Пузанов, П. Герасимов, Л. Воїнова) теж влаштував селянські сходки, мітинги, створював і розповсюджував листівки і нелегальну літературу. Член комітету Л. Воїнова провадила пропагандистську роботу серед селян Дніпровського повіту і жителів м. Олешки¹².

⁸ Див. Там же, стор. 415—416;

⁹ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 270; ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, спр. 3016, арк. 78.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, спр. 15, арк. 188; ф. 385, спр. 1809, арк. 36; спр. 1428, арк. 199; «Николаевская газета», 30 березня 1906 р.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, спр. 16, арк. 12, 78; Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. К., 1969, стор. 604; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область, К., 1972, стор. 453, 577; «Николаевская газета», 18 серпня 1906 р.

¹² Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 382, 369.

Під впливом робітничого руху і революційної пропаганди в селах Одеського, Єлисаветградського і Мелітопольського повітів навесні 1906 р. відбулись масові заворушення селян¹³. Характерним для цих заворушень було масове заорювання селянами поміщицьких земель. В. І. Ленін і більшовики розглядали таку форму селянської боротьби як одну із найбільш дійових і необхідних. «Ми цілковито стали за лозунг відібрання землі, — підкреслював В. І. Ленін. — ...Проповідаючи відібрання землі, ми кличемо селян на повстання»¹⁴. Володимир Ілліч висував перед селянами слідуєчі чергові завдання: по-перше, селянські комітети повинні боротись за конфіскацію поміщицьких земель, по-друге, селянам не можна взяти землю і вдержати її без здійснення нового і більш рішучого удару по всій приватній власності на землю, по-третє, пролетаріат міста і напівпролетарі села повинні організуватись разом для боротьби за повний соціальний переворот¹⁵.

Боротьба робітників і селян в період наступу реакції примусила царизм маневрувати. Каральні дії він поєднував із спробами обманути народ. Таким заходом був закон про вибори до Державної думи, за допомогою якої царський уряд намагався відвернути від революційної боротьби народні маси. Багато селян повірили, що через неї вони одержать землю.

Поширенню конституційних ілюзій допомагали октябристи і каде-ти, які вітали придушення грудневого повстання, закликали уряд швидше скликати Державну думу. Партія кадетів вела половинчату політику, хитаючись між поміщиками і селянами, між демократичними елементами дрібної буржуазії і контрреволюційними елементами крупної буржуазії. В. І. Ленін закликав більшовиків відкинути всякі конституційні ілюзії і наполегливіше готуватись до нового повстання, зміцнювати зв'язки з селянством і його організаціями¹⁶.

Таммерфорська конференція (грудень 1905 р.) більшовиків прийняла рішення бойкотувати цю Думу. Більшовики прагнули використати виборчі збори для революційної агітації і організації народних мас.

Більшовицьку лінію бойкоту І Думи активно провадили Одеський, Миколаївський комітети, Єлисаветградська організація РСДРП, Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП та ін.

Преса більшовиків викривала конституційні ілюзії, роз'яснюючи робітникам і особливо селянам безсилля Думи, закликала трудящі маси до активного бойкоту, до продовження прямого натиску на царський уряд.

Про необхідність бойкоту Думи сповіщалось в березневій листівці «Одеський пролетаріат і Державна дума» місцевого об'єднаного комітету РСДРП. Наступає новий бій і Дума повинна бути зметена з лиця землі, писалося в листівці, а замість неї необхідно скликати Установчі збори, що тільки «...робітничий клас в союзі з селянством і з усіма, хто хоче боротися за свободу, ...повинен знову піднятися на бій зі старим... ладом. Союз усіх народних сил повинен також нещадно піти війною на союз самодержавства з представниками пануючих класів...»¹⁷.

¹³ Ф. Є. Лось. Назв. праця, стор. 363; Історія селянства Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 485.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 166.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 246—247.

¹⁶ Див. Там же, стор. 163.

¹⁷ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 465.

«Ми повинні докласти всіх зусиль, щоб спонукати широкі кола народу не вибирати в Державну думу, бойкотувати її найрішучим чином»¹⁸, — говорилося в листівці Єлисаветградської організації РСДРП.

Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП на засіданні в січні-лютому 1906 р. ухвалив: «В усній агітації, де можливо, проникати цілими групами на збори і прагнути провадити там ідеї загального, прямого, рівного і таємного виборчого права, дискредитуючи Державну думу; де неможливо, там влаштовувати гурткові збори, де пропагувати те же саме»¹⁹. Друковане слово Херсонських більшовиків викривало антинародний характер Думи. У своїй газеті «Письма к крестьянам» Херсонський губернський комітет 16 квітня 1906 р. писав: «Ми, соціал-демократи, і увесь робітничий клас вже сказали: «Геть царську Думу, не в ній ми знайдемо порятунку від чинницької свори, не вона нам доб'ється кращого життя, а ми самі завоюємо Установчі збори, а вже через них одержимо політичну свободу».

Селяни полюбили газету «Письма к крестьянам». Інтерес до неї був дуже великий. Газета критикувала кадстів, есерів, які сіяли серед селянських мас конституційні ілюзії, закликала селянство до боротьби з царизмом революційним шляхом разом з робітничим класом. «Ми віримо в те, — писала газета в номері від 16 квітня 1906 р., — що не за горами вже той час, коли розірветься ланцюг великий, ланцюг рабства і безправ'я, коли багатир-народ Микула Селянинович підіме грізно свою руку мускулісту на ворогів своїх і насильників і піде на боротьбу разом з братом своїм багатирем могутнім Іллею Муромцем». Газета підкреслювала, що самодержавство не розв'яже питання про землю, а це зможе зробити лише сам трудящий народ, робітники і селяни. «Знайте, — зверталась газета 24 червня 1906 р. до селян, — що в цьому питанні вашими найвірнішими союзниками будуть міські робітники, так як у селян і робітників одна загальна велика справа...»

Газета виховувала у селян революційну свідомість, вчила їх створювати страйкові революційні комітети, більш згуртовано вести боротьбу проти царизму, поміщиків, капіталістів. Значна увага приділялась і сільськогосподарським робітникам, яких газета також закликала до об'єднання з робітниками міст для здобуття волі, землі. Газета «Письма к крестьянам» широко розповсюджувалась не тільки серед селян Півдня України, але й далеко за його межами.

Листівки партійних організацій Півдня України та інших комітетів РСДРП щодо бойкоту Думи широко розповсюджувались серед робітників і селян. Так, прокламацію «Що можна чекати від Державної думи?» виявлено у агітатора миколаївського Адміралтейства І. Белова, заарештованого за агітацію на хуторах Кисляківської волості. В с. Верхні Сірогози Мелітопольського повіту поліцейські вилучили 129 прокламацій. Розповсюджували листівки місцеві селяни В. І. Акилін, Т. С. Маслов і І. В. Шелаєв²⁰.

Революційна обстановка в країні владно вимагала єдності дій пролетаріату, подолання розколу партії, викликаного меншовниками. Це частково розв'язав IV з'їзд РСДРП (квітень 1906 р.). Він ухвалив

¹⁸ П. М. Шморгун. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 193.

¹⁹ История Молдавии. Документы и материалы, т. 5, Кишинев, 1961, стор. 167.

²⁰ Миколаївський обласний державний архів, ф. 229, оп. 4, спр. 149, арк. 75, 96; Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 280—281.

ряд важливих рішень, спрямованих на зміцнення єдності партії, а також проявив непослідовність, хитання, ухил в бік реформістських методів боротьби. Але в цілому з'їзд не виправдав надій передових робітників Росії. Рішення, нав'язані йому меншовиками, йшли врозрід з корінними інтересами й завданнями пролетаріату.

Разом з тим рішення з'їзду сприяли піднесенню агітаційно-пропагандистської діяльності більшовиків. В передтравневі дні більшовики в усній і друкованій агітації як і раніше викривали антинародні дії царизму, закликали селянство до спільних революційних дій з робітниками проти самодержавства. Так, з нагоди Першого травня Одеський об'єднаний комітет РСДРП видав 15-тис. тиражем листівку «До Першого травня», в якій зазначав, що тиранам не «...вдасться погасити той вогонь, який вже яскравим полум'ям охопив найширші прошарки пролетаріату і селянства... Цілий ряд фактів вказує нам, що ми стоїмо напередодні нового революційного піднесення, коли сили пролетаріату і революційного селянства з подесятикратною енергією спрямовуються проти залишків ненависного самодержавства»²¹.

Миколаївський об'єднаний комітет РСДРП до міжнародного пролетарського свята випустив листівку, в якій закликав трудящі маси до організованої боротьби з віджилим ладом²². У травні в с. Верхній Рогачик Мелітопольського повіту, м. Олешки Дніпровського повіту також розповсюджувались революційні прокламації з закликом селян до спільної боротьби з робітниками проти самодержавства і поміщиків²³.

Під впливом революційної агітації і пропаганди більшовиків в багатьох містечках і селах Півдня України відбулись маївки і страйки. Першотравневу маївку, наприклад, провели робітники заводу Гуревича м. Каховка і в м. Татарбунари та в інших населених пунктах. Страйки сільськогосподарських робітників навесні 1906 р. мали місце в Ананівському, Одеському, Єлисаветградському та Херсонському повітах²⁴.

Травневі страйки робітників, заворушення селян і виступи сільськогосподарських робітників свідчили про нове революційне піднесення. Проте в той час В. І. Ленін радив не форсувати революційну боротьбу. «Прискорювати вибух зараз не в наших інтересах, — підкреслював Володимир Ілліч, — ...Всі наші помисли, всі зусилля, всю нашу пропагандистську, агітаційну, організаційну і безпосередньо практичну роботу ми повинні спрямувати на те, щоб пролетаріат і селянство виявилися більш підготовленими до нової рішучої боротьби»²⁵.

Значну роль для дальшого піднесення політичної свідомості селян, для розгортання нового селянського руху відіграли революційні селянські секції, що існували в Єлисаветградському, Херсонському і Одеському повітах. Головним завданням цих секцій була організація на селі партійних осередків і згуртування селян навколо селянських комітетів під керівництвом партійних осередків для розгортання боротьби з самодержавством, поміщиками і капіталістами. Подібні партійні осередки, революційні групи і гуртки існували і до того часу, але більшість з них були розгромлені або ослаблені репресіями.

²¹ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 497.

²² Див.: там же, стор. 479—481.

²³ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 278, 280.

²⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область, стор. 801; Ф. Є. Лось. Назв. праця, стор. 363.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 71.

Так, у квітні 1906 р. в с. Нечаяне Одеського повіту було відроджено підпільну групу, членами якої стали і селяни сусідніх сіл Данилівки, Лук'янівки. Активну пропаганду проводили тут селяни П. Декуш, Я. Колісниченко та вчитель Д. П. Косанджі. Члени групи поряд з іншою нелегальною літературою читали також брошуру В. І. Леніна «До сільської бідноти». Соціал-демократична група була створена і в м. Голта того ж повіту, організував її за дорученням Одеського комітету РСДРП Ю. Л. Афонін. Революційна група виникла і в м. Богополі під керівництвом вчительки Н. М. Ніфонтової²⁶.

Революційна робота активізувалась в містечках Берислав, Каховка, в селах Гола Пристань Дніпровського повіту, Бобровий Кут, Музиківка, Чернече Херсонського повіту, в с. Ясенове Одеського повіту²⁷.

Більшовицькі організації Півдня України у 1906—1907 рр. направили своїх представників на села для роботи і подання місцевим революційним організаціям допомоги. Так, члени Миколаївського комітету РСДРП виїжджали в м. Новий Буг, до м. Берислава і селян Верхнього Рогачика кілька раз приїжджали члени Херсонської організації РСДРП. В с. Єлисаветградка Єлисаветградського повіту революційну роботу провадили робітники Єлисаветграду, виходці села Т. І. Фомичов, М. М. Чередниченко, М. С. Іванов та ін. Колишній робітник миколаївського Чорноморського заводу І. І. Назаруєв провадив агітаційну роботу в м. Нова Одеса, він підтримував зв'язок з більшовиками Одеси і отримував від них нелегальну літературу²⁸.

Члени РСДРП м. Каховка налагодили постійний зв'язок з революціонерами Берислава, с. Горностаївка, Велика Лепетиха, Асканія Нова і подавали їм практичну допомогу. Революціонери Дніпровського повіту, що входили до складу Херсонсько-Дніпровського комітету сільських організацій також виїжджали на села, провадили збори, мітинги та розповсюджували нелегальну літературу. Так, член РСДРП Г. М. Львовський з групою товаришів влітку побував в багатьох селах повіту²⁹.

Велику агітаційно-пропагандистську роботу серед селянства Півдня України провадив Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП. З 1-го квітня по 15-е червня 1906 р. комітет розповсюдив в губернії 5 250 примірників газет «Письма к крестьянам» (№№ 1, 2, 3). Широко розповсюджувались і наступні чотири номери газети, а також газета «Правда» (в Єлисаветградський, Херсонський, Одеський повіти — по 100 прим. у кожний, в Дніпровський — 320, в м. Миколаїв — 100, Одеському комітету РСДРП — 100 примірників), розповсюджувалась і інша нелегальна література в загальній кількості 6160 примірників. Для розповсюдження газет та нелегальної літератури губком створив широку сітку повітових організацій, а на селах — сітку партійних осередків і гуртків. Про розмах цієї роботи свідчить один з жандармських документів в департамент поліції:

²⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область, стор. 552, 657.

²⁷ И. Л. Сабадырев. Назв. праця, стор. 175. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область, стор. 652; Кіровоградський обласний державний архів. Колекція копій архівних документів, оп. 1, спр. 632, арк. 1.

²⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область, стор. 567; Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область, стор. 145, 290; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область, стор. 577; ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, спр. 16, арк. 96.

²⁹ Я. М. Штернштейн. Назв. праця, стор. 74; И. Л. Сабадырев. Назв. праця, стор. 172.

«Пропаганда, яка припинилась після грудневих масових арештів ...прийняла великі розміри... (в Херсонській губернії.— В. С.). Настрій сільського населення досить тривожний»³⁰

Як і передбачали більшовики, I Дума не розв'язала земельного питання, цар розігнав її. «Розпуск Думи — кінець ліберальної гегемонії, яка стримувала і принижувала революцію. Селянство більше за всіх навчилося від Думи,— писав В. І. Ленін.— Воно набуває тепер те, що втрачає найшкідливіші ілюзії»³¹. Після того як царизм справився з розрізненими виступами робітників і селян першої половини 1906 р., він ще більше посилив наступ на революцію. Більшовики вирішили відмовитися від бойкоту Думи і використати її як трибуну для революційної пропаганди.

Важливого значення в діяльності більшовиків в той період набуло викриття контрреволюційної суті буржуазних партій, особливо кадетської, яка своєю позицією до царизму намагалася повести за собою народні маси, особливо селянство.

Розгін Думи посилив революційний рух в країні. Селяни починали розуміти, що ні до чого ніяка Дума, якщо немає влади у народу, що землю можна відібрати у поміщиків лише через повалення царизму.

Партійні організації Півдня України розгорнули активну агітаційно-пропагандистську діяльність в період виборчої кампанії до II Думи. В селах з'явилися листівки, в яких більшовики закликали селян голосувати за соціал-демократів, продовжували пропагувати ідею союзу робітників і селян, збройного повстання. Так, в листівці «Селяни і робітники!» Мелітопольського комітету РСДРП викривалась реакційна політика царського уряду і селянство закликалось спільно з робітниками обирати в II Думу депутатів від соціал-демократів. «На передвиборних зборах повинно брати участь все село, увесь завод, уся фабрика. Закон розділив нас, але нас з'єднали, нас спаяли загальні інтереси, спільна боротьба..., селяни і робітники повинні вибирати соціал-демократів, які захищають інтереси усіх бідних, неїмущих, усіх слабких, обездоленних, які вимагають землі для селян, восьмигодинний робочий день для робітників і волі для всіх»³².

У м. Ананьєві в місцевого соціал-демократа В. Р. Сербіна серед революційної літератури була також листівка «Кого обирати до Державної думи?», написана В. І. Леніним. Подібна листівка була видана Херсонським губернським комітетом і широко розповсюджувалась серед селян Півдня України³³.

У другій половині 1906 р. на Півдні України було проведено кілька конференцій соціал-демократичних організацій, на яких розглядалися питання поліпшення керівництва селянським рухом. У серпні відбулась конференція Херсонського губкому, у вересні — сільських організацій РСДРП Херсонського і Дніпровського повітів, у жовтні — селянська конференція в Мелітополі³⁴.

Масові репресії царизму і посилення наступу реакції вимагали від більшовиків нових форм розповсюдження нелегальної літера-

³⁰ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 287.

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 314.

³² Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг. Симферополь, 1955, стор. 177—178.

³³ Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область, стор. 142, 767.

³⁴ И. Н. Попик. Борьба большевиков за союз рабочего класса и крестьянства в годы первой русской революции. (На материалах Украины). Кандидатская диссертация, 1963, стор. 256; «Пролетарий», 29 жовтня 1906 р.; Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 307—308.

тури. Так, в другій половині 1906 р. революціонери використовували пошту для розсилки революційної літератури.

Виборча кампанія до II Думи, проведена серед широких мас робітників і селян, недивлячись на різноманітні переслідування і заборони, показала, що зростала революційна свідомість серед трудящих мас. Проти чорносотенної монархії і дворянства, проти кадетів, що остаточно відвернулись від революції, згуртувався в єдиний табір весь пролетаріат, ведучи за собою значні маси демократичної дрібної буржуазії і особливо селянства.

Недивлячись на нечуваний тиск адміністрації на виборах, результати їх виявились дещо корисними для трудящих мас. Губернська комісія на виборах до II Думи відмінила результати виборів у Єлисаветградському повіті і двічі по Херсону, Миколаєву, Єлисаветграду і м. Ново-Георгієвському, оскільки тут всі виборці стали на захист інтересів трудового люду. Викриваючи перед широкими масами селян махінацію царського уряду, Херсонський губернський комітет у лютому 1907 р. у брошурі «До всіх селян Херсонської губернії» закликав селян заявити рішучий протест у зв'язку з відміною виборів по Херсонській губернії³⁵. Двісті таких брошур мав селянин с. Валогоцулове Д. Черкаський, жителі Одеси М. О. Александров, В. М. Наседкін і О. С. Дадія мали 16 таких брошур, а також листівки «До всіх громадян», «До всіх», звернення «До всіх партійних організацій РСДРП» та ін.³⁶

Революційні листівки на початку 1907 р. розповсюджувались і в містечках Олешки, Генічеськ, с. Верхній Рогачик Дніпровського повіту, в багатьох селах Єлисаветградського повіту. Тут поширювалась листівка «Розправа царських катів з селянами в Глодосах» видання Херсонського губкому. Ця листівка була відповіддю на дії карального загону, який влаштував жорстоку езекуцію над місцевими селянами³⁷.

За неповними даними партійні організації РСДРП Півдня України видали і розповсюдили в 1906—1907 роках шість найменувань листівок до селян загальним тиражем понад 45 тис. примірників. Крім цього, серед селян розповсюджувались листівки, які були звернені не лише до них, але й робітників. У 1906—1907 рр. організаціями було видруковано всього понад 95 500 примірників таких листівок³⁸.

Незважаючи на поразку першої російської революції, пролетаріат показав себе дійсним гегемоном трудящих мас, а селянство, не дивлячись на коливання, його вірним союзником.

У післяреволюційні роки важливим завданням більшовицьких організацій в агітаційно-пропагандистській роботі було переробка і критичне засвоєння досвіду революції. «І ми зуміємо працювати знову так само витримано і наполегливо, — писав В. І. Ленін, — як працювали до революції, щоб не порвалася партійна традиція, щоб зміцнилася партія і могла керувати... більш значною кількістю трудящих мас», «...уміліше і згуртованіше боротися і рішучіше перемагати»³⁹ в наступній революції.

³⁵ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 370—371.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2003, арк. 534; спр. 1989, арк. 2—4.

³⁷ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 358, 363, 384; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область, стор. 542.

³⁸ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). (Підраховано автором).

³⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 136—137, 139.

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКЕ ВИХОВАННЯ КОМУНІСТІВ УКРАЇНИ У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД

В. О. МАР'ЯНОВСЬКИЙ (Миколаїв)

Марксистсько-ленінське виховання комуністів завжди було і є одним з найголовніших напрямів у діяльності КПРС. Ідейно-політичне виховання комуністів у роки відбудови народного господарства було одним з першочергових завдань. В умовах нової політичної обстановки, партія повинна була проявити максимальну ідейну стійкість і згуртованість, добиватися дальшого зміцнення зв'язків з робітничим класом і трудящим селянством.

В новий етап розвитку Країни Рад КП(б)У вступила, налічуючи в своїх рядах на 1 січня 1921 р. 75 113 членів партії (кандидати в члени КПРС не враховані), з них 87,1% вступили до лав РКП(б) після Великої Жовтневої революції¹. В. І. Ленін вважав одним з найголовніших завдань партії «...найбільш швидко, успішно, діловито допомогти довихованню цих молодих членів партії...»². Оволодіння комуністами теорією і історією більшовизму стало центральним питанням у діяльності ЦК РКП(б), місцевих партійних організацій.

Для організації і керівництва політичною роботою в країні ЦК РКП(б) у червні 1920 р. створив відділ пропаганди і агітації. У грудні того ж року такий відділ почав діяти і в ЦК КП(б)У³. Діяли агітаційно-пропагандистські відділи при губернських, міських, районних, повітових комітетах партії.

В центрі ідейно-політичної роботи КП(б)У стояли питання організації партійної освіти комуністів. Так, п'ята Юзівська повітова конференція на початку 1921 р. обговорила питання про ідейно-політичне виховання комуністів і винесла відповідну постанову, спрямовану на дальше підвищення марксистського загартування членів партії. В резолюції вказувалося на керівництво парторганізацій цією діяльною роботою, а саме: вивчення творів марксистської літератури і розгляд різних теоретичних питань на зборах партійних осередків; організація лекцій, створення політичних бібліотек, гуртків і шкіл політграмоти⁴.

Підвищенню рівня політичної роботи серед широких партійних мас сприяло проведення тижнів, декад, двотижневиків по зміцненню партійної роботи. Так, за рішенням ІХ конференції РКП(б) (вересень 1920 р.) на Україні був проведений двотижневик з метою зміцнення і поглиблення партійної роботи. В парторганізаціях читались лекції з питань партійного і радянського будівництва, активізувалась робота політшкіл, в клубах відбувалися вечори з загальнополітичних, партійних, господарських питань⁵.

Важливу роль у поліпшенні політичної освіти комуністів відіграв Х з'їзд РКП(б) (березень 1921 р.). У резолюції «Про Головополітосвіту і агітаційно-пропагандистські завдання партії» з'їзд особливу увагу

¹ Комуністична партія України — бойовий загін КПРС, К., 1976, стор. 15; Итоги партийной переписи 1922 года на Украине, Х., 1922, стор. 10.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 136.

³ «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 9, стор. 9.

⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 52, арк. 13.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 32, оп. 1, спр. 507, арк. 20.

звернув на роботу з новоприйнятими членами партії, поголосивши на їх підготовку через короткочасні курси для ознайомлення з програмою, а потім розподілу по гурткам, які мали вести старі комуністи⁶.

Вся політико-виховна і політико-освітня робота серед комуністів зосереджувалася в первинних парторганізаціях. Основним напрямом партійно-політичної освіти комуністів міських і сільських партосередків у 1921 р. було засвоєння основ програми і Статуту партії, ознайомлення з головними моментами історії партії, вивчення рішень VIII—X з'їздів партії, оволодіння основами сучасної тактики РКП(б) і КП(б)У та ін.⁷

Партійні комітети КП(б)У подавали допомогу партосередкам в плануванні і організації політико-виховної роботи. Так, Катеринославський агітаційно-пропагандистський відділ губкому розробив план проведення в осередках бесід і лекцій з питань нової економічної політики і зміцнення влади пролетаріату в умовах непу. Партійні осередки Харкова виділили відповідальних організаторів за агітаційно-пропагандистську роботу, для ведення обліку лекторських сил осередку, забезпечення занять гуртків і залучення до них комуністів. Юзівський комітет КП(б)У з 9 лютого по 12 липня 1921 р. обговорив 21 питання про політико-освітню і пропагандистську роботу і ухвалив відповідні постанови, спрямовані на поліпшення політичної освіти членів партії⁸.

У 1921 р. партійні осередки КП(б)У застосовували різні форми політичної освіти: заняття в політичних гуртках і на курсах, читання лекцій, читка брошур, газет, підготовка доповідей та ін. У виборі форм політосвіти партійні осередки прагнули до того, щоб ознайомити широкі маси трудящих з діяльністю ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, місцевих партійних комітетів у боротьбі з господарською розрухою і відбудовою народного господарства.

Виконуючи рішення з'їзду РКП(б) про всемірне розгортання марксистсько-ленінської освіти комуністів, партійна організація КП(б)У провела значну роботу. Однією з форм політичної освіти комуністів на початку 1921 р. в республіці були вечірні школи (курси) політграмоти на 100—300 чол. з 2—3 разовим заняттям на тиждень. Слухачам читали лекції з історії класової боротьби в Росії і на Заході, з окремих питань історичного матеріалізму і політичної економії, історії Комуністичної партії. У 1921—1922 рр. на Україні також діяли політичні гуртки 1, 2 і 3 ступеня⁹. Широкого розповсюдження набули марксистські гуртки 1-го і 2-го ступеня. Гуртки 1-го ступеня були розраховані на комуністів з підготовкою в обсязі шкіл політграмоти. В них вони вивчали окремі твори В. І. Леніна, читали і обговорювали матеріали періодичної преси. У гуртках 2-го ступеня відповідальні працівники повітів і губерній вивчали питання економічної теорії Маркса, наукового комунізму і класової боротьби¹⁰.

⁶ Див. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. I, К., 1954, стор. 517.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 32, оп. 1, спр. 511, арк. 2, 11—12.

⁸ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 4, оп. I, спр. 31, арк. 6; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 4, оп. I, спр. 52, арк. 20; «Коммунист», 2 липня 1921 р.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 380, арк. 86; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1279, арк. 6; ф. 3, оп. 1, спр. 784, арк. 10; ф. 32, ок. 1, спр. 506, арк. 52; спр. 199, арк. 41—42.

¹⁰ «Агитпропаганда», 1922, № 2—3, стор. 55, 57, 59.

XI з'їзд РКП(б) (березень—квітень 1922 р.) у резолюції в галузі партійно-виховної роботи наголосив на підвищенні ролі партійних шкіл в справі марксистського виховання комуністів, закріплення за ними постійних лекторів, дальшого поліпшення роботи навчальних бібліотек. З'їзд зобов'язав партійні органи розширити сітку партійних шкіл за рахунок скорочення інших навчальних закладів (театральні школи, школи образотворчого мистецтва та ін.), а також організувати в найбільших обласних центрах вищі партійні школи, різні гуртки по вивченню марксизму, окремих питань наукового комунізму, теорії і практики партійної роботи та ін.¹¹

Виконуючи рішення XI з'їзду РКП(б), партійні організації України провели значну роботу по ліквідації політичної неграмотності комуністів, яка у 1922—1923 рр. в республіці серед членів партії мист становила від 50% до 70%, а на селі — близько 90%¹². Так, на Донеччині, наприкінці 1922 р. діяло 110 політгуртків I ступеня, 8 — 2 ступеня, 3 — 3 ступеня, почали працювати перші 8 шкіл політграмоти. В Катеринославі для ліквідації політичної неграмотності організували курси, які працювали за програмою повітових партійних шкіл. У партійній організації Одещини діяли районні партійні школи і школи політграмоти. В Петино-Журавльовському районі Харкова діяли районна партшкола на 100 чол. з двомісячним строком навчання, 6 кварталних шкіл, кожна з них об'єднувала кілька гуртків політграмоти з тримісячним строком навчання. У кожній з цих шкіл навчалось близько 200 комуністів¹³.

Одним з головних завдань партійних організацій, поряд з ліквідацією політичної неграмотності, була ліквідація неписьменності серед членів партії. У 1922 р. в програми шкіл політграмоти вводились також загальноосвітні предмети.

Керівництво ідейно-політичною освітою комуністів здійснювали ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. У 1921 р. Центральний Комітет партії провів Всеросійські наради секретарів губкомів і обкомів партії і завідуючих агітаційно-пропагандистських відділів, які обговорили питання перебудови пропагандистської і всієї політико-виховної роботи партії стосовно до умов непу¹⁴. У лютому і травні 1922 р. відбулося дві всеукраїнські наради завідуючих агітаційно-пропагандистських відділів губкомів, які визначили основні форми і методи партійної освіти комуністів в республіці¹⁵.

Питання поліпшення ідейно-виховної роботи, політичної освіти серед членів партії були в центрі уваги роботи губернських партконференцій, пленумів партійних комітетів. Так, Одеська губпартконференція (березень 1922 р.), нарада керівників агітаційно-пропагандистських відділів Донеччини (квітень 1922 р.) обговорили питання поліпшення марксистського виховання комуністів, прийняли відповідні рішення, виробили рекомендації, спрямовані на чітку роботу системи партосвіти і використання вже нагромадженого позитивного досвіду¹⁶.

¹¹ Див. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів..., т. I, стор. 591.

¹² «Коммунистическая революция», 1923, № 4, стор. 83.

¹³ «Известия ЦК КП(б)У», 1923, № 13—14, стор. 47; «Спутник Донецкого пропагандиста» 1923, № 1—2, стор. 49; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1, спр. 12, арк. 13.

¹⁴ «Вестник агитации и пропаганды ЦК РКП(б)», 1921, № 16—17, стор. 46; Справочник партийного работника РКП(б), вып. 2, 1922, стор. 55—57.

¹⁵ «Агитпропаганда», 1922, № 2—3, стор. 124; № 6, стор. 26.

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 63, спр. 7, арк. 18; ф. 3, оп. 1, спр. 1275, арк. 16.

Значну роботу по організації шкіл політичної освіти проводили районні і повітові комітети партії. Вони разом з партосередками виявляли неграмотних і малограмотних комуністів, створювали школи на фабриках, заводах, у волосних і повітових центрах. Партосередки контролювали відвідування шкіл та успішність слухачів.

Партійні комітети КП(б)У, здійснюючи контроль за політичною освітою комуністів, використовували різні форми в тому числі і звіти керівників політзанять. У 1923 р., наприклад, на колегії агітаційно-пропагандистського відділу Катеринославського окружного КП(б)У звітували про роботу керівники політзанять Ново-Московського і Верхне-Дніпровського волосних комітетів партії, керівники політгуртків окремих партосередків міста. Контроль парторганів допомагав низовим ланкам партії поліпшити роботу політшкіл, гуртків, залучити до них більшість комуністів і безпартійних активістів¹⁷.

У 1923—1924 навчальному році в сітці партійної освіти відбулися значні зміни. Вечірні школи (курси) політграмоти на 100—300 чол. були ліквідовані і організовані нові школи у складі 20—30 слухачів в кожній. Навчання проходило класним методом по групах. В країні працювало в той час 3 668 шкіл політичної грамоти з контингентом 101 630 слухачів, 630 марксистських гуртків, в яких навчалось понад 25 тис. чоловік¹⁸. На Україні діяло 506 шкіл політграмоти, 98 марксистських гуртків, в яких навчалось 15432 члени партії, 5785 кандидатів і 9647 безпартійних¹⁹.

Недивлячись на значні зрушення в постановці політичної освіти, частина комуністів ще слабо розбиралася в теорії, історії марксизму. Це особливо проявилось під час дискусії, нав'язаної партії троцькістами наприкінці 1923 р. Особливо гостро постало питання про оволодіння марксистсько-ленінською теорією в зв'язку з масовим вступом в партію робітників від верстата після смерті В. І. Леніна. У резолюції Пленуму ЦК РКП(б) (січень 1924 р.) вказувалося, що в зв'язку з залученням в ряди партії нового поповнення необхідно «...переглянути існуючі положення про школи політграмоти для кандидатів у члени РКП, зосередивши головну увагу в цих школах на вивченні історії партії у зв'язку з винятковою роллю тов. В. І. Леніна в цій історії, а також на вивченні програми партії. Всі партійні організації зобов'язуються зосередити свою увагу і сили на забезпеченні робітникам від верстата, що вступають в партію, найшвидшого і правильного проходження скорочених шкіл політграмоти»²⁰.

В основу всієї системи ідейно-теоретичної підготовки комуністів було покладено вивчення творів В. І. Леніна, які друкувалися масовими тиражами. Тільки у 1924 і 1925 роках в країні здійснено 715 видань творів В. І. Леніна загальним тиражем понад 24 млн. примірників, в 24 рази більше, ніж було видано за попередні 1922 і 1923 рр.²¹

¹⁷ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 154, арк. 9.

¹⁸ С. В. Аксенов. Борьба КПСС за идейно-политическое воспитание рабочего класса в первые годы нэпа (1921—1923 гг.) — Ученые записки кафедры истории КПСС Московского государственного пединститута им. В. И. Ленина, ч. II. М., 1960, стор. 70.

¹⁹ Материалы к XIII съезду РКП (Агитпропотдела ЦК РКП(б), М., 1924, стор. 106; Бюллетень VIII Всеукраинской конференции КП(б)У, X., 1924, стор. 47.

²⁰ КПРС в резолюциях и решениях..., т. I, стор. 757.

²¹ Ленин в печати 1894—1970 гг. Научно-статист. сборник, М., 1972, стор. 16.

Партійні організації приділяли постійну увагу політичній освіті нацменшостей, які проживали на Україні. На партійних зборах, в школах політграмоти, під час читок газет, проведення бесід і лекцій пропагандисти, лектори знайомили їх з основними положеннями марксистсько-ленінської теорії, з питаннями партійного і національно-державного будівництва. При цьому враховувались культурно-побутові, національні особливості меншинств. Парторганізації організували при політшколах спеціальні секції, в яких заняття проводились на мові тієї чи іншої національності. Лише в Луганському окрузі у 1924 р. було організовано для комуністів-татар при школах політграмоти 12 секцій²².

У вересні 1923 р. методична нарада працівників радпартшкіл з метою підготовки національних кадрів партійних і радянських працівників з числа нацменшинств, які проживали на Україні, визнала за необхідне організувати відділення нацменшостей при губернських радпартшколах²³. Політична підготовка комуністів нацменшостей свідчила про врахування партією національних і інтернаціональних моментів у партійному і державному будівництві.

У 1924—1925 навчальному році партійними організаціями України був нагромаджений значний досвід в ідейно-політичній освіті комуністів. Основне місце в місті займала школа політграмоти (скороченого і нормального типу). Для охоплення політичною освітою підготовлених членів партії створювались марксистсько-ленінські семінари, в яких вивчались твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, статистичні звіти з'їздів партії, постанови пленумів, конференцій та інші партійні документи. Восени 1924 р. на Україні, як і в усій країні, почали діяти річні вечірні радпартшколи для осіб, які пройшли курс шкіл політграмоти. Навчання в них велось за програмою радпартшкіл 1-го ступеня²⁴.

Марксистсько-ленінські семінари, вечірні радпартшколи і школи політграмоти давали слухачам політичні знання, сприяли їх ідейному загартуванню.

Особливу увагу партійні комітети КП(б)У приділяли політичній роботі на селі і, зокрема, організації політгуртків, курсів, шкіл. Найбільш вдалою і поширеною на той час формою марксистської освіти сільських комуністів були курси-з'їзди, пересувні школи політграмоти і стаціонарні у волосних центрах. Курси-з'їзди були розраховані на 10—50 чол. Вони скликалися на 3—6 днів протягом яких слухачам читались лекції з окремих питань теорії марксизму, поточного моменту. З доповідями про зовнішнє і внутрішнє становище в країні, республіці виступали партійні і господарські керівники району, губернії²⁵.

Сільські партосередки організували читання і обговорення газетних матеріалів, на загальних зборах знайомили трудівників села з партійними і урядовими постановами, з черговими господарськими завданнями.

У підвищенні ідейно-теоретичного рівня сільських комуністів партосередки застосовували і таку форму, як організація політнедільників, під час яких вивчалися програма і Статут партії, деякі питання з істо-

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 1173, арк. 68.

²³ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1056, арк. 47; «Знамя коммунизма», 1924, № 4, стор. 44.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 1173, арк. 62; спр. 1189, арк. 29.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 374, арк. 93.

рії партії, нової економічної політики. Роботою політсидельників керували відповідальні працівники губернії і повіту²⁶.

Однією з форм ліквідації політичної неграмотності на селі були пересувні школи політграмоти. На Україні парткоми комплектували ці школи у складі пропагандиста, працівника школи і, по можливості, агронома. Пересувні школи мали свою бібліотечку, необхідні підручники і весь час переїжджали з місця на місце у волості. Протягом 4—6 тижнів роботи у кожній волості пропагандист школи проводив політичні заняття, агроном — бесіди про раціональне ведення сільського господарства, а сільський вчитель — навчав грамоти неписьмених слухачів (читання, письмо, рахунок, окремі питання природознавства та ін.).

Проте курси-з'їзди і пересувні школи не могли охопити політичною освітою усіх членів і кандидатів партії на селі, а головне — партійне навчання при тих формах було короткочасним, несистематичним. Враховуючи це, ЦК РКП(б) у січні 1924 р. ухвалив постанову «Про ліквідацію політнеграмотності серед членів РКП» і основною формою ідейно-політичної освіти комуністів міста і села визнав школу політграмоти²⁷.

Восени 1923 р. агітаційно-пропагандистський відділ ЦК РКП(б) випустив програму для сільських шкіл політграмоти²⁸, яка була агітпропом ЦК КП(б)У взята за основу, доповнена з урахуванням конкретних умов України.

Сільські партійні осередки для кращої організації роботи шкіл політграмоти залучали з цією метою підготовлених пропагандистів-комуністів з підшефних підприємств міста. У 1924—1925 навчальному році в республіці системою політичної освіти було охоплено 6 374 сільських комуніста, які навчалися в 284 політшколах різного типу²⁹.

В результаті роботи партійних організацій України по створенню сітки партійної освіти у 1924—1925 рр. в республіці діяло 1 891 школа політграмоти міського і сільського типу і 22 курси-з'їзди (24,4% до загальносоюзної сітки партосвіти)³⁰.

Чільне місце серед нових форм політичної освіти партія відводила самоосвіті комуністів. Керівництво самоосвітою здійснювалося спеціальною комісією при агітпропвідділі ЦК КП(б)У і консультаційними бюро при відповідних відділах на місцях³¹. Для організованого одержання консультацій створювались гуртки самоосвіти, які забезпечувалися літературою, програмами, методичними розробками. У 1924—1925 навчальному році на Україні діяло 1 127 таких гуртків, які об'єднували 18 тис. комуністів і безпартійних (без Донецької і Волинської губерній)³².

Значну увагу у досліджуваній період партія приділяла лекційній пропаганді, залученню відповідальних працівників до читання лекцій. Відчутну допомогу у налагодженні і поліпшенні цієї ділянки роботи в республіці подавав ЦК РКП(б) методичними вказівками і посилкою

²⁶ П. Т. Мирошников а. Об укреплении сельских партийных организаций Украины в первые годы восстановления народного хозяйства (1921—1923 гг.) — Ученые записки Харьковского государственного института иностранных языков им. Н. К. Крупской. X., 1960, стор. 45.

²⁷ Справочник партийного работника РКП(б). Вып. IV. М., 1924, стор. 152—153;

²⁸ Материалы к XIII съезду РКП (Агитпропгдел ЦК РКП(б)). М., 1924, стор. 111.

²⁹ КП(б)У в цифрах. X., 1925, стор. 155.

³⁰ ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. 1, оп. 62, спр. 5, арк. 20.

³¹ Справочник партийного работника. Вып. IV. М., 1924, стор. 162.

³² «Известия ЦК КП(б)У», 1925, № 6, стор. 22.

кваліфікованих лекторів — партійних працівників. Так, наприкінці листопада — на початку грудня 1922 р. Агітпропвідділ ЦК РКП(б) направив у Харків, Катеринослав і Київ І. І. Скворцова-Степанова, в Донбас — М. В. Криленка, в Одесу і Миколаїв — М. О. Семашка. Вони виступали перед трудящими з лекціями і доповідями на теми: «Завдання партії на ідеологічному фронті», «Підсумки ІV конгресу Комінтерну», «Підсумки непу в галузі промисловості і сільського господарства», «Чергові завдання партійної роботи», з антирелігійними лекціями³³.

З метою підготовки лекторів через Комуніверситет ім. Артема на Україні при губкомках партії організовувались постійно діючі лекторські групи. Одна з перших штатних лекторських груп в республіці у складі 3-х чол. почала діяти при агітпропі Катеринославського губкому КП(б)У³⁴.

Відчутну допомогу вивчаючим марксистсько-ленінську теорію подавали партійні бібліотеки, клуби.

Важливу роль у підвищенні політичного рівня комуністів і підготовці кадрів партійних і радянських працівників відіграли радянсько-партійні школи і комуністичні університети. За рішенням Х з'їзду РКП(б) радпартшколи створювались в кожному губернському місті з двома-трьома випусками на рік і не менше ніж у половині повітів республіки за скороченою програмою³⁵. Наприкінці 1921 р. на Україні вже діяло 12 губернських і 33 повітових радпартшколи з контингентом 5071 чол.³⁶

У квітні 1922 р. Вища партійна школа при ЦК КП(б)У була реорганізована в Комуніверситет ім. Артема з трьохрічним строком навчання. Комуніверситет готував радянських, партійних працівників, викладачів і пропагандистів. У 1924—1925 навчальному році в радпартшколах республіки і Комуніверситеті навчалось 3727 чол. За чотири роки (1922—1925 рр.) радпартшколи республіки підготували 9 476 партійних і радянських працівників³⁷.

Таким чином, в тяжких умовах перших років нової економічної політики партія знайшла сили і кошти для розвитку не тільки нижчих, але й середніх і вищих партійних учбових закладів. Створена партійними організаціями під керівництвом ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У система політичної освіти — від школи політграмоти до Комуністичного університету — тільки в 1924—1925 навчальному році охоплювала 56 942 чол. (56,2% всього складу КП(б)У, не рахуючи самостійно вивчаючих марксистсько-ленінську теорію)³⁸.

У досліджуваній період партійні комітети приділяли серйозну увагу питанням методологічної роботи в системі партосвіти. У 1922 р. при агітаційно-пропагандистських відділах партійних комітетів за вказівкою агітпропу ЦК КП(б)У були створені методичні наради для керівництва роботою пропагандистів низової сітки партійної освіти, а у серпні 1923 р. при агітпропвідділі ЦК КП(б)У діяло спеціальне методичне бюро, яке подавало значну допомогу пропагандистам і за-

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 142, арк. 147; спр. 181, арк. 12—14; «Коммунистическая революция», 1923, № 7, стор. 92.

³⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 32, оп. 1, спр. 515, арк. 26.

³⁵ Див. КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, стор. 517.

³⁶ А. І. Яцун. К питанню підготовки партійних та радянських кадрів в партійних учбових закладах України в 1921—1925 рр. — Наукові праці з історії КПРС. Вип. 49. К., 1971, стор. 153.

³⁷ КП(б)У в цифрах, стор. 157, 166.

³⁸ Там же, стор. 166.

безпечувало контроль за їх діяльністю³⁹. Основним методом проведення занять в школах політграмоти була бесіда, підготовка слухачами доповідей, складання письмових конспектів. Удосконалювалась методика проведення занять і в інших ланках сітки партосвіти. У радпартшколах і Комуніверситеті, наприклад, впроваджено було лабораторний метод роботи, який навчав слухачів працювати самостійно з книгою, документами, статистичними даними, періодичною пресою, привчав до колективної і індивідуальної роботи.

У період підготовки до нового 1925—1926 учбового року в центрі і на місцях створювались кабінети пропаганди, де зосереджувалась вся методична література, посібники, письмові роботи слухачів та ін.⁴⁰

Найважливішим результатом багатогранної діяльності КП(б)У у справі марксистсько-ленінського виховання комуністів у відбудовний період було створення системи партосвіти, яке забезпечило загартування ідейних бійців партії, які в ході боротьби з буржуазною ідеологією, опортунізмом, троцькізмом відстояли ленінське вчення, розгромили всі антиленінські угруповання. Так, наприкінці 1920 р.— на початку 1921 р. у дискусії про профспілки захисники платформи Троцького на Україні потерпіли поразку. Більшість губернських, повітових, районних партконференцій КП(б)У прийняли ленінську платформу ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. Свою ідейну зрілість комуністи України проявили в боротьбі з троцькістською опозицією наприкінці 1923 р.— на початку 1924 р. 99% усіх виробничих партосередків республіки схвалили лінію ЦК РКП(б)⁴¹. Комуністи України виступили проти троцькістської фальсифікації ленінізму наприкінці 1924 р.

Боротьба проти троцькізму сприяла бойовитості партійних організацій, підвищенню уваги до питань марксистської теорії, залученню широких мас комуністів і безпартійних до вивчення історії партії, ленінської теоретичної спадщини.

³⁹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1, спр. 12, арк. 13; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 505, арк. 108; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 1056, арк. 47.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 1267, арк. 66.

⁴¹ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1972, стор. 340; «Вопросы истории КПСС», 1965, № 7, стор. 49.

АГРАРНО-КАПІТАЛІСТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ в 1861—1900 рр.

М. Н. ЛЕЩЕНКО (Київ), А. І. МАМАЛИГА (Кам'янець-Подільський)

Після буржуазних реформ 60—70-х років XIX ст. на Україні, як і в усій Росії, капіталізм, як відомо, почав розвиватися швидшими темпами в усіх сферах суспільного виробництва, в тому числі і в сільському господарстві. Хоч деякі аспекти капіталістичної еволюції в землеробстві вже привертала увагу окремих істориків і економістів¹,

¹ А. М. Анфимов. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX—начало XX века). М., 1969; П. Н. Першин. Аграрная революция в России, кн. 1. От реформы к революции, М., 1966; В. П. Теплицкий. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні, К., 1959; О. І. Лугова. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму, К., 1965; Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, Днепрпетровск, 1960; М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму, К., 1970; Л. Г. Мельник. Технічний переворот на Україні у XIX ст., К., 1972; та ін.

в цілому ця проблема вивчена поки що недостатньо. Тому автори повідомлення поставили своїм завданням простежити складний процес розвитку аграрного капіталізму в поміщицьких господарствах на прикладі одного з важливих сільськогосподарських регіонів України — колишньої Подільської губернії, де він відзначався рядом особливостей, породжених певними історичними умовами.

У зв'язку з тим, що скасування кріпосного права в нашій країні було здійснене не шляхом революції, а шляхом реформи, проведеної урядом згори, розвиток аграрного капіталізму відбувався в умовах збереження численних залишків кріпосництва, в умовах гострої боротьби між поміщиками і селянами за певні форми буржуазних перетворень.

Царський уряд спрямував країну так званим пруським шляхом капіталістичного розвитку. Таким же чином розвивався аграрний капіталізм і в подільському селі. Це тяжко відбивалося на становищі селян, які були приречені на розорення і кабальну залежність від учорашніх кріпосників-поміщиків.

Незважаючи на численні пережитки кріпосництва, аграрний капіталізм дедалі більше проникав в усі галузі сільського господарства, викликаючи істотні зміни як у формах земельної власності, знаряддях виробництва, так і у взаємовідносинах різних соціальних груп у процесі виробництва, а також у формах розподілу продуктів праці. Розвиток капіталізму у подільському селі також йшов у напрямі поступового переходу від відробітків до «вільнонайманої праці», від трипілля до інтенсивної культури і від селянського прадідівського реманенту до удосконалених знарядь власницької економії².

Розвиваючись вглиб і вшир, капіталізм, як відзначав К. Маркс, перетворював на свій лад форми земельної власності³. Ці форми, за визначенням В. І. Леніна, капіталізм створив «...із старих форм — з феодалного поміщицького, з селянсько-общинного, кланового землеволодіння...»⁴. Цей процес характеризувався поступовим витісненням середньовічного дворянського землеволодіння безстановим, придбаним за гроші. За даними буржуазних дослідників, у період з 1864 по 1902 р. в товарообіг Подільської губернії надійшло близько 1,6 млн. десятин землі⁵, з них лише приблизно одна шоста перейшла до рук інших станів, решта оберталася всередині дворянського стану⁶. Однією з причин цього були дії царського уряду, який з політичних мотивів конче був зацікавлений у збільшенні тут питомої ваги російського і українського дворянства за рахунок зменшення польського.

Втручання царського уряду в процес поміщицької мобілізації земель особливо посилювалося після придушення польського визвольного повстання 1863—1864 рр. Було видано ряд указів, які, по-перше, позбавляли польських магнатів, що брали участь у повстанні, права на володіння маєтками, по-друге, забороняли польським дворянам купувати землю і, по-третє, змушували політично неблагонадійних дворян польської національності протягом двох років розпродати свої маєтки. Водночас російським і українським дворянам надавалися пільги для придбання земель. Все це, природно, сприяло різкому скороченню пи-

² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 203.

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 154—157.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 234.

⁵ В. В. Святловський. Мобілізація земельної власності в Росії (1861—1908), СПб, 1911, приложения, табл. II.

⁶ М. Н. Лещенко. Назв. праця, стор. 44.

томої ваги польського землеволодіння і збільшенню площі земель російських і українських дворян. За даними Подільського губернського статистичного комітету, на 1886 р. у дворян непольської національності вже було зосереджено понад 762 тис. десятин землі⁷.

Отже, мобілізація поміщицької землі в перші пореформені десятиріччя носила, головним чином, внутрістановий характер. В центрі цього процесу був, з одного боку, перехід поміщицьких земель від польських до російських і українських дворян і, з другого,— дальша концентрація земель у руках великих власників. За офіційними даними, 456 таких латифундистів володіли 74% всієї дворянської землі в губернії⁸.

Проте, володіючи значними масивами землі, далеко не всі поміщики мали можливість перейти на нові умови господарювання. Їм не вистачало коштів. Тим більше, що, на відміну від Лівобережжя, на Поділлі не склався звичай здавати багато землі в дольовий обробіток селянам. Ті поміщики, що не мали коштів, здавали маетки в оренду, забирали гроші за кілька років наперед і виїжджали в міста чи за кордон. Інші, маючи викупні капітали, деякий час сяк-так вели господарство, але, швидко заборговувавшись в лихварів, або розорювалися, або здавали маетки в оренду. В результаті в пореформений період склалися три типи поміщицьких господарств: маетки, господарство яких вели їх власники, орендні господарства і змішаного землекористування. За офіційними даними, в 1868 р. поміщики самі вели господарство в 1389 маетках (в тому числі 74 частково здавали землю селянам), в оренду здавалося 600 маетків, в 75 маетках велося змішане господарство. Неоренованої землі налічувалося 630 252 дес. (59,8%), в оренду здавалося 424 072 дес. (40,2%)⁹.

З наближенням аграрної кризи кількість поміщиків, що здавали маетки в оренду, зростала. Цьому сприяла і загалом слабка їх матеріально-виробнича база. У 2064 поміщицьких господарствах, що володіли 1 054 324 дес. орної землі і 422 655 дес. лісу, у 1864 р. налічувалося: коней — 59 122, волів — 54 998, великої рогатої худоби — 53 371, овець — 263 474 голів. На кожну голову робочої худоби припадало приблизно 10 дес. орної землі. В поміщицьких маетках налічувалося 543 заводи і фабрики, а також 23 456 господарських будівель. Прибутки від різних статей становили 691 024 крб., від продажу напоїв — 584 661 крб., чиншовий прибуток — 201 991 крб. — разом майже 1,5 млн. крб.¹⁰.

Не маючи коштів і належної матеріально-технічної бази, багато поміщиків здавали в оренду орні землі, пасовища, орендні статті, продавали на вирубки ліси і, забравши наперед гроші, залишали маетки. Це вело до розорення господарств. На 1868 р. погіршилося господарство в 554 маетках, площа земель яких становила 186 832 дес. Однією з причин цього була відсутність іпотечної системи, тобто правильно налагодженого кредиту. Однак таке становище було тимчасовим.

Викупна операція, проведена відповідно з законоположеннями 19 лютого 1861 р., дала можливість погасити дворянську заборгованість дорсформених років і вкласти в господарство близько 9 млн.

⁷ В. И. Гульдман. Годовой отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 г., Каменец-Подольский, 1888, стор. 8.

⁸ Там же, стор. 8—9.

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 932, оп. 1, спр. 137, арк. 1—2.

¹⁰ Там же, арк. 3—4.

крб.¹¹ Крім цього, заклавши в банк 1 014 227 дес. землі, подільські поміщики одержали кредит на суму 51 071 061 крб.¹² І хоч частина цих грошей пішла на непродуктивні витрати, все ж решта була вкладена в господарство¹³.

Однак поміщицькі господарства губернії не могли одразу запровадити капіталістичну систему господарювання. Для цього потрібен був певний перехідний період. У праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін зазначав, що в пореформений період єдиною можливою системою господарства в країні була перехідна система, яка поєднувала в собі риси відробіткової (панщинної) і капіталістичної систем, і що в ході еволюції поміщицьких господарств по капіталістичному шляху ці системи виступали в найрізноманітніших поєднаннях. В результаті відбувалося поступове витіснення відробіткової системи капіталістичною¹⁴.

Поділля з його промислово-сільськогосподарським підприємництвом належало до районів з переважанням капіталістичної системи, але відробіткова система відіграла тут велику роль, хоч і була гальмом у загальному розвитку сільського господарства.

Певні уявлення про існуючі системи ведення поміщицьких господарств та форми найму робочої сили в першому пореформеному десятиріччі дають складені на основі інформації з місць і підготовлені для роботи валуєвської комісії «Матеріали для дослідження Подільської губернії в статистичному й господарському відношеннях». Вони свідчать, що переважна більшість приватновласницьких і орендованих земель в усіх повітах губернії оброблялася за рахунок економій, їх інвентарем і найманими постійними строковими та поденними робітниками, і тільки деяка частина сільських робітників наймалася з власними плугами та худобою. Найбільш поширеною такою системою господарювання була в південних і центральних повітах губернії — Брацлавському, Балтському, Гайсинському, Вінницькому, Ольгопільському та Ямпільському.

В інформації з Тридубської волості Балтського повіту, зокрема, повідомлялося, що поряд з місцевими робітниками в поміщицьких господарствах працювали робітники з інших повітів, переважно з Ольгопільського й Балтського. В доповіді валуєвської комісії вказується навіть на переважання в південних волостях Балтського повіту прибулих робітників з інших повітів Подільської та Бессарабської губерній. Широко практикувалося наймання прибулих робітників і в сусідньому Ольгопільському повіті.

Поряд з обробкою полів за рахунок власників практикувалися половинщина і прямі відробітки. Про це повідомлялося з Балтського, Ямпільського, Могилівського та Ушицького повітів¹⁵. Але найбільш поширеною системою прямих відробітків була в північно-західних районах губернії. В інформаціях з Проскурівського повіту розповідалося, що орендарі, а іноді і власники, віддавали землю за половину врожаю з умовою, що власник дає землю і насіння. В Кам'янецькому повіті переважно збіднілі поміщики роздавали селянам землю за половину під озими і за третину під яровину.

¹¹ Д. М. Рихтер. Задолженность частного землевладения. СПб., 1895, стор. 26.

¹² Там же, стор. 30—32.

¹³ С. М. Степняк-Кравчинский. В лондонской эмиграции. М., 1968, стор. 42.

¹⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 177—178.

¹⁵ Матеріали для дослідження Подольської губернії в статистическом и хозяйственном отношении, Каменец-Подольский, 1873, стор. 179.

Так званий вільний найом робочої сили, що панував на Поділлі, теж значною мірою був проіннятий відробітковими формами. Вперше опис цієї системи на прикладі Подільської губернії дав колишній мировий посередник Могилівського повіту Ф. Ф. Воропонов. У 1876 р. він писав, що в цій губернії «...існуюча вільнонаймана система для власників вигідніша дольової, і що рента тут не може бути меншою половини продуктів... Селянин зобов'язувався цілий рік працювати по два дні на тиждень і одержував за ці 100 робочих днів 15—18 крб., тобто 15—18 коп. щодня в усі пори року. Ціна цього середнього робочого дня свідчить про результати загального підсумку економічних умов місцевості»¹⁶.

Так, згідно з угодою, укладеною в 1874 р. між поміщиком грушешького маєтку Карашевичем і жителями сіл Грушки та Рункошева Ушицького повіту, 20 чоловіків, взявши наперед по 15 крб. на сплату податків, зобов'язалися щотижня працювати по два чоловічих дні протягом року. За всякий пропущений урочно-зобов'язаний день взимку, навесні чи восени селяни відробляли в жнива і, крім того, сплачували штраф по 30 коп. Якщо замість чоловіка працювала жінка, то за один чоловічий день вона відробляла два. На випадок смерті когось з робітників інші зобов'язувалися відпрацювати за померлого¹⁷.

Таким чином, досить поширеною формою в системі вільнонайманої праці був попередній найом на так звану постійну панщину, що знижувало вдвоє і більше заробітну плату. За допомогою такого найму поміщики одержували не тільки вищу, ніж при половинщині, земельну ренту, а й перекладали на селян витрати на адміністрацію, земельні податки і ремонт будівель. До такого найму вдавалися економічно сильні латифундії, що володіли запасним капіталом і, отже, могли видавати селянам наперед кабальні гроші. Якщо економія не мала такого капіталу, або її господарство було розладнаним, доводилось задовольнятися половинщиною.

Як відомо, Подільська губернія була розташована в буряково-зерновому районі України. Така спеціалізація вимагала вищого рівня агротехніки, застосування удосконалених машин. Наприкінці XIX ст. процент механізованих робіт тут був порівняно високим і становив: на сівбі — 38,3%, жнивях — 38,3, молотьбі — 40,5, на віянні зерна — 40,5%¹⁸. Спеціалізація, застосування машин і поліпшення знарядь праці — взаємопов'язані процеси. Вони вели до дальшого розвитку капіталістичних відносин, витіснення відробітків капіталістичною системою найму. Значна частина маєтків перетворилась на капіталістичні економії, в яких поєднувалося виробництво сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою. Це яскраво видно на центральному районі губернії, де зосереджувалося переважно цукрове виробництво. Існуючі високі ціни на цукор і надані царським урядом пільги, сприятливі кліматичні умови і наявність дешевої робочої сили штовхнула більшість великих поміщицьких господарств на виробництво цукру. Вишикли цілі підприємницькі комплекси з своїми цукроварнями, винокурнями, млинами тощо.

Аналіз наявних описів поміщицьких маєтків показує, що процес витіснення відробіткової системи капіталістичною в господарствах, які культивували коренеплоди і, особливо, цукрові буряки, відбувався

¹⁶ «Вестник Европы», январь, 1876, кн. 1, стор. 189.

¹⁷ Хмельницький обласний державний архів, ф. 72, оп. 1, спр. 4, арк. 10—11.

¹⁸ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі, К., 1969, стор. 50.

швидше, ніж в інших. До цього типу господарств належав, зокрема, маєток М. П. Балашова¹⁹. Економії маєтку знаходилися в Брацлавському та Ямпільському повітах і мали площу понад 13 000 дес. Наприкінці ХІХ ст. це господарство являло собою цукрово-зерновий комбінат. Щорічно в економіях засівалося цукровими буряками близько 900 дес. Валовий збір цієї культури приносив до 60% прибутку. Другою важливою культурою була озима пшениця. Площа її посівів дорівнювала площі, зайнятій під буряками. Для обробки полів та збору врожаю господарство було оснащене 4 паровими молотарками Клейтона, 17 різних систем сівалками, 99 плугами, 33 розрихлювачами, 12 боронами, 46 возами, 84 саньми. Весь реманент оцінювався на суму 59 465 крб. На одну десятину ріллі припадало 9 крб. 47 коп. З тягла господарство мало 445 коней та 467 волів. На польових роботах працювали постійні, строкові та поденні робітники. Постійні робітники виконували роботи, які вимагали більш-менш однакової кількості робочих рук протягом року і потребували певної кваліфікації: догляд за худобою, ремонт та виготовлення сільськогосподарських знарядь тощо. Вони також орали, сіяли і боронували поля, вивозили добрива, підвозили корм для худоби тощо. Строкові і поденні робітники збирали врожай, розкидали добрива на полях, доглядали за сходами рослин тощо. Відрядні, або як їх ще називали моргові, брали для повного обробітку ділянки цукрових буряків. Наприкінці ХІХ ст. в цьому маєтку панував капіталістичний метод господарювання. Чисто відробіткові форми найму, при яких використовувалися селянський реманент і худоба, тут простежуються вже не територіально, а лише на окремих видах робіт: доставці цукрових буряків і дров на заводи, вивезенні гною на поля, скиртуванні хліба, підвезенні зерна і цукру до залізничних станцій тощо.

Відробітковий характер мав і відрядний найом моргових. Господарства змушені були поступово відмовлятися від цієї форми найму робочої сили і переходити до найму строкових та поденників, бо контрактовані моргові часто на роботу не з'являлися, за ряд років накопичувалося багато безнадійних боргів.

Витіснення відробіткової системи вільнонайманою працею в цьому типі господарств чітко простежується на окремих видах сільськогосподарських робіт, зокрема під час догляду за сходами цукрових буряків. Від якості його проведення залежить весь урожай, а значить і виробництво цукру. Відрядна форма найму тут себе не виправдала. Господарства змушені були перейти до застосування дорожчого найму строкових і поденників.

Наведені факти свідчать, що під тиском потреб дальшого економічного розвитку поміщики переходили до прогресивнішої капіталістичної системи оплати праці. Вони змушені були збільшувати долю постійних і поденних робітників, а на ряді робіт відмовлятися від відрядного, і навіть від завчасного, найму робочої сили²⁰.

Таким чином, у великих латифундіях виробництво сільськогосподарської продукції поєднувалося з її технічною переробкою, тут панувала капіталістична система господарювання, а відробітки були лише пристосовані до неї і поступово витіснялися. Зовсім інше стано-

¹⁹ Описание Шпиковского имения Н. П. Балашова в Подольской губернии, Немиров, 1896, стор. 1—30.

²⁰ Труды комиссии по описанию имений, состоящей при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности (далі — Труды комиссии...), К., 1893, стор. 160.

вище склалося серед маси дрібних і середніх володінь, господарства яких не мали промислових підприємств. Тут, як правило, переважав дольовий обробіток поміщицької землі селянами. Так, у маєтку Гайворон, з орною площею 275 дес., земля роздавалася селянам споловини і за гроші²¹.

Під час кризи 80—90 років XIX ст. чимало господарств, зокрема зернових, повернулося до відробіткової системи. Навіть у такому великому господарстві, як Плотнянська економія, селянам віддавалося споловини від 700 до 1000 дес. землі. Тут були поширені і відробітки за землю, що орендувалася, і дольовий обробіток поміщицьких ланів.

В поміщицьких господарствах Подільської губернії був поширений так званий остзейський тип наймита: поміщик прикріплював наймита до економії, наділяючи його клаптиком землі. Зрозуміло, що прикріплювати можна було тільки тих, хто вже не мав своїх наділів. Розвитку цієї форми найму сприяла зростаюча спеціалізація. Економіям були потрібні батраки із спеціалізованими навичками. Праця таких робітників по-перше була продуктивнішою, ніж у селянина-відробітника, а по-друге, цей найом застраховував поміщиків від коливань робочої сили в різні пори року. Земля, житло тощо надавалися в рахунок заробітної плати і обходилися поміщикові дешевше, ніж праця поденника.

Поміщики з вигодою наймали також місцевих селян, які здавали свої наділи в оренду односельчанам і переходили на постійну службу до економії. Сім'ї цих батраків залишалися в селі²². Як зазначають автори описів, найом місцевих батраків-постійників у більшості відбувався на основі усьних угод.

Певні уявлення про якісні зміни, що відбулися в поміщицьких господарствах протягом пореформеного періоду, дають дані про досліджені нами 26 латифундій площею 31 000 дес. орної землі, що оброблялися власними засобами поміщиків. Вартість нерухомого реманенту і господарських будівель становила тут 1 146 207 крб., рухомого реманенту і машин — 283 153 крб., робочої худоби (коні, воли) — 262 312 крб. Якщо на початку досліджуваного періоду для поміщицьких господарств була характерною наявність робочої худоби, то наприкінці XIX ст. — машини і будівлі. Капітал, вкладений на придбання машин, перевищував вартість живого реманенту на 20 841 крб. Таке зміщення капіталовкладень пояснюється двома обставинами: остаточним витісненням тваринництва, як окремої галузі господарства, землеробством і зростанням забезпеченості господарств машинами та удосконаленими знаряддями. «Коли поміщик запроваджує машину або поліпшене знаряддя, — зазначав В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії», — він замінює реманент селянина (що працював на нього) своїм реманентом; отже, він переходить од відробіткової системи господарства до капіталістичної»²³.

Застосування жнивварських машин, парових молотарок та іншої сільськогосподарської техніки характеризувало ступінь капіталістичної концентрації сільськогосподарського виробництва. Збільшувався попит на вільнонайманих робітників. Так, в опису Деревчинського маєтку зазначається, що наявність великої кількості різного реманенту і машин викликало потребу у збільшенні робітників до 510 чол.,

²¹ ЦДІА СРСР, ф. 593, оп. 27, спр. 348, арк. 3.

²² Там же, ф. 892, оп. 1, спр. 1402, арк. 58—59.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 214.

у тому числі постійних — 324, строкових — 164 і місячних — до 22 робітників²⁴.

Отже, спеціалізація та застосування машин в сільському господарстві сприяли дальшому розвитку капіталістичних відносин, витісненню відробітків капіталістичною системою найму. Значна частина маєтків перетворювалась на великі капіталістичні економії, в яких виробництво сільськогосподарської продукції поєднувалося з її промисловою переробкою.

Як уже зазначалося вище, понад 40% поміщицької землі здавалося в оренду. За характером господарювання орендарів можна розподілити на такі групи: великі підприємці, представники містечкового й лихварського капіталу, селяни-орендарі.

Великі підприємці — власники цукроварень, винокурень, плантатори — орендували в основному цілі маєтки, або окремі їх частини (фільварки) з метою організації капіталістичних господарств. Це були, як правило, довгострокові оренди на 12 і більше років (інколи і на 30 років)²⁵. В контрактах від орендарів вимагалось ведення землеробства за певною системою, визначалися пропорції між трипільною і плодозмінною системами, а також між культурами, особливо акцентувалася увага на розмірах площі, зайнятої під посівами цукрових буряків. Для орендарів південних районів Поділля, де ще зберігалася перелогова система, встановлювалися розміри площі цілинних земель, які мали щорічно розорюватися. Без дозволу власника землі орендар не мав права переуступати свою оренду. Він зобов'язувався слідкувати за цілісністю маєтку, збереженням межових знаків тощо. Щоб змусити орендарів виконувати умови контрактів, власники землі вимагали від останніх внесення застав, які нерідко становили кілька тисяч карбованців²⁶.

У кількісному відношенні переважало орендування економії представниками містечкового, торговельного й лихварського капіталу. Значна частина цих орендарів брала землі з тим, щоб тут же їх передати в суборенду селянам вже по лихварських цінах. Якщо ж орендарі цієї групи вели господарство самі, то воно, як правило, було хижачьким, в ньому широко застосовувалися кріпосницькі методи експлуатації селян. Орендарі намагалися вкласти в господарство якнайменше коштів і одержати максимальні прибутки. Такий тип оренд особливо поширився під час аграрної кризи 80—90 років, коли збитковість господарства змушувала багатьох поміщиків здавати в оренду більше землі.

Водночас відбувалася заміна старих систем землеробства багатопільям. За даними офіційної статистики, в 1868 р. кількість маєтків на Поділлі, у яких господарство було багатопільним, досягала 127. Але й цей процес розвивався дуже повільно через консерватизм поміщиків і наявність відробітків²⁷, а також повсюдне обмеження орендарів розширювати посіви інтенсивних культур, зокрема цукрових буряків. Внаслідок цього, як свідчить буржуазний дослідник Ф. Бельциковський, наприкінці ХІХ ст. раціональне плодозмінне господарство велося менш ніж на половині поміщицьких земель²⁸. На переважній більшості земель велося рутинне трипільне господарство.

²⁴ Труды комиссии..., стор. 152.

²⁵ Хмельницький обласний державний архів, ф. 112, оп. 1, спр. 1818, арк. 43—44.

²⁶ Там же, ф. 392, оп. 1, спр. 41, арк. 3—4.

²⁷ Там же, ф. 112, оп. 1, спр. 3485, арк. 7—8.

²⁸ Ф. Бельциковский. Сельскохозяйственная производительность Подолии в сравнении с Францией, К., 1902, стор. 2.

Отже, в розвитку поміщицьких господарств спостерігалися різні тенденції: частина власників намагалася раціоналізувати й інтенсифікувати виробництво, інші ж вперто притримувалися старих форм господарювання. В роки ж сільськогосподарської кризи значна частина поміщиків відмовлялася навіть від уже запроваджених нововведень. У неврожайні роки вони частину земель здавали в оренду селянам, перекладаючи таким чином тяготи кризи на плечі народу. Цей факт з особливою силою виявляє взаємозалежність і взаємовплив між поміщицькими і селянськими господарствами в найбільш відсталій напівкріпосницькій формі, що гальмувало їх розвиток.

Показовою щодо цього була Плотнянська економія князя Трубецького (Балтський повіт). Спроба запровадити раціональну систему в господарстві в середині 80-х років виявилася безуспішною. Цьому перешкождала традиційна взаємозалежність селянських і поміщицьких господарств. Буржуазний дослідник Б. М. Вельбель зазначав, що в роки економічної кризи економія змушена була частину землі віддавати селянам споловини. Останні не дотримувалися запланованих сівозмін і з року в рік засівали поля кукурудзою²⁹. Отже, в господарствах, де оживали відробітки, оживали й старі системи землеробства.

Перехід сільського господарства Поділля на капіталістичний шлях розвитку, спеціалізація ряду поміщицьких господарств на вирощуванні цукрових буряків, пшениці, лікарських та технічних культур викликали потребу в дослідних установах, які б сприяли застосуванню в землеробстві новітніх досягнень науки. Цього вимагали, насамперед, комерційні потреби і конкурентна боротьба. У другій половині XIX ст. поля бурякових плантацій Поділля засівалися здебільшого закордонними сортами насіння, які в місцевих умовах давали низькі врожаї цукрових буряків з низьким процентом цукристості. Виникла потреба в репродукуванні цих сортів та виведенні нових. Тому в останній чверті XIX ст. деякі поміщики звернулися до насіннєзнавства й сортознавства. В окремих господарствах закладалися дослідні поля й ділянки, організовувалися селекційні станції та лабораторії, до роботи в яких запрошувалися відомі фахівці й селекціонери.

Тенденція до перетворення землеробства в одну з галузей промисловості капіталістичного суспільства найбільш помітно простежується на технічній обробці сільськогосподарської сировини. «...Розвиток технічної обробки сільськогосподарських продуктів,— зазначав В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії»,— буває звичайно нерозривно зв'язаний з технічним прогресом сільського господарства: з одного боку, вже самé виробництво сировини для переробки вимагає нерідко поліпшення землеробства (наприклад, посів коренеплодів); з другого боку, відходи, що залишаються при обробці, нерідко утилізуються для землеробства, підвищуючи його успішність, відновлюючи хоч почасти ту рівновагу, ту взаємозалежність між землеробством і промисловістю, в порушенні яких полягає одна з найглибших суперечностей капіталізму»³⁰.

Технічну обробку сільськогосподарської продукції на Поділлі здійснювали підприємства винокурної та млинарської галузей промисловості. У 1861 р. на 32 заводах губернії було вироблено 420 000 пудів цукру, що становило 33 частину його продукції в Європі. Пореформа епоха внесла різкі зміни в організацію цукрозаводського вироб-

²⁹ Б. М. Вельбель. Главнейшие выводы Плотнянского опытного поля, Каменец-Подольский, 1914, стор. 115.

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 271.

ництва. Конкуренція змушувала власників технічно переоснащувати цукрові заводи. Так звані вогневі заводи були остаточно витіснені паровими, останні були реконструйовані на новій технічній основі — пресорів змінили дифузори.

Багато поміщиків здавали свої заводи в оренду капіталістам, або їх товариствам. У переважній більшості випадків власники маєтків самі ставали членами таких товариств і контролювали діяльність заводів. Іноді компанії будували свої заводи на орендованих у поміщиків землях. В контракті між власником Тростянецького маєтку Ф. Собанським і однією з таких компаній від 3 лютого 1862 р. було обумовлено, що компанія за свій рахунок збудує в Тростянці цукровий завод і через 15 років його експлуатації безплатно передасть Собанському. Останній, в свою чергу, зобов'язувався щорічно засівати для заводу 2500 моргів поля цукровими буряками³¹.

Деяке витіснення одноособової власності на цукрові заводи акціоною пояснюється інтенсивним проникненням у цукрову промисловість торговельного й банківського капіталу. Особливо пошквалився приплив торговельного капіталу під час запровадження урядом так званої винної монополії. У 1897 р. 33 заводи губернії працювали на акційних заводах³². Головну роль в акційних товариствах відігравали власники маєтків (тим більше, що в ряді випадків це були родинні товариства). Вони були основними акціонерами, самі призначали і звільняли директорів заводів, контролювали розподіл дивидендів. Характеризуючи розвиток цукрового виробництва, В. І. Ленін зазначав, що «переробка буряків на цукор ще більше сконцентрована у великих капіталістичних підприємствах, ніж винокуріння, і становить приналежність так само поміщицьких (і головним чином дворянських) маєтків»³³.

Зрушення в організації виробництва приводили до змін і у взаємовідносинах між заводами і власниками маєтків. Тепер вони ґрунтувалися на договірних, чисто комерційних міркуваннях. Земельні площі маєтків використовувалися як сировинна база для постачання цукровими буряками. З цими постачальниками заводи укладали контракти, згідно з якими відпускали плантаторам кредити на вирощування цукрових буряків, зобов'язували власників маєтків дотримуватися певних правил вирощування цукрових буряків, вимагали якісної сировини. В результаті цукрові заводи переходили від переробки заводських буряків до плантаторських³⁴.

Нааявність величезних капіталів і дешевої робочої сили, надання урядом заохочувальних і захисних пільг цукрозаводчикам та інші умови сприяли бурхливому розвитку цієї галузі промисловості в губернії. За виробництвом цукру Поділля посідало друге місце на Україні після Київської губернії. Протягом 20 років (1862—1882) кількість цукрових заводів зросла тут з 32 до 49, в тому числі з'явилося 5 цукрово-рафінадних заводів. Кількість зайнятих у цій галузі робітників збільшилася з 1138 чол. до 15 870. Це були підприємства капіталістичного типу з сучасним устаткуванням та досить високим рівнем випуску продукції. За згаданий період валова продукція заводів зросла у 18 разів, у 1882 р. вартість її становила 24 221 661 крб.³⁵ Вони відігравали вирішальну роль у промисловому виробництві губернії. Про-

³¹ Хмельницький обласний державний архів, ф. 196, оп. 1, спр. 7890, арк. 1.

³² Обзор Подольской губернии за 1897 г., Каменец-Подольский, 1898, стор. 28.

³³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 274.

³⁴ Ю. Янсон. Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве малороссийских и юго-западных губерний. 1867—1868 гг., СПб., 1869, стор. 65.

³⁵ К. Г. В о б л и й. Назв. праця, стор. 380—381.

дукція цукрових заводів становила майже три четверти всієї промислової продукції Поділля. Тут було зайнято 60% всіх заводських робітників. Капіталістичне господарство заводів впливало на всі галузі сільського господарства, сприяло його розвитку.

Другою важливою галуззю промисловості в губернії було гуральництво, або винокуріння. В 1862 р. на Поділлі діяло 215 винокурень, вартість загальної продукції яких становила 2 019 931 крб. на рік. Протягом 20 років їх кількість зменшилася до 123, а випуск продукції збільшився на 80%, вартість її становила 3 856 533 крб.³⁶ Скорочення кількості підприємств пояснюється витісненням слабких сильнішими конкурентами, а збільшення валової продукції — реконструкцією та збільшенням потужності діючих заводів.

Зростання потреб цукрових і винокурних заводів на сировину вело до різкого збільшення посівів коренеплодів. Так, у 1900 р. цукровими буряками засівалося вже 101,8 тис. дес. Площа під картоплею зросла за досліджуваній період з 18,5 тис. до 49,2 тис. дес.³⁷ Аналізуючи причини збільшення посівів коренеплодів, В. І. Ленін вказував на такі з них, як піднесення техніки сільського господарства і перехід до досконалішої системи рільництва, зростання технічної обробки сільськогосподарських продуктів і збільшення попиту на найманих робітників. Останнє вело до перетворення селян у сільський пролетаріат³⁸.

Важливою справою в поміщицькому господарстві була торгівля. Продаж і доставка до споживача продуктів провадилася в основному через скупників на ярмарках, базарах, залізничних станціях, річкових пристанях і в морських портах, а також безпосередньо на місцях виробництва. Хлібну торгівлю прибрали до рук хлібні контори, фірми, великі торговці й дрібні скупники та баришники. Значного поширення набула видача грошового задатку під майбутній урожай хліба. Статистик-економіст В. Гульдман, характеризуючи торгівлю хлібом на Поділлі, підкреслював, що більшість поміщицьких господарств продають свій хліб торговцям ще за півроку до врожаю із значними скидками і різного виду обмежувальними умовами, які перетворюють продаж хліба у приховану позичку грошей³⁹. Великі латифундії, маючи величезні капітали, не лише диктували умови різним скупникам і посередникам (маклерам), а навіть перетворювали їх у своїх агентів. У процесі торгових та інших ділових операцій інтереси латифундій тісно перепліталися з інтересами різних капіталістичних об'єднань. Так, Шпиківська контора латифундії М. П. Балашова користувалася послугами товариства сухопутного, морського й річкового страхування «Двигун», на московських складах якої зберігався цукор Шпиківського цукрозаводу, а також товариств залізниці Варшава — Петербург та Південно-Західної залізниці, компанії австрійських залізниць, різних торговельних домів Одеси, Москви, Петербурга, Чернівців тощо.

Важливу статтю в торговельному балансі поміщицьких господарств становила торгівля лісом. У 1869 р. поміщики володіли 713 805 дес. лісу. Наявність у губернії значної кількості цукрових заводів і винокурень, що працювали на деревному паливі, а також будівництво залізниць підвищили попит на лісоматеріали. До цього слід додати потреби зовнішнього ринку і, насамперед, сусідньої Австрії.

³⁶ Сборник сведений о Подольской губернии, вып. III, Каменец-Подольский, 1884, стор. 28—29.

³⁷ Б. М. Вельбель. Назв. праця, стор. 59.

³⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 238, 274, 276.

³⁹ В. Гульдман. Подольская губерния, Каменец-Подольский, 1889, стор. 189.

В пореформений період лісоторгівля привела до суцільного знищення лісів. До 1898 р. на Поділлі було вирубано 313 745 дес. лісу (55,7% їх площі)⁴⁰.

Із сказаного видно, що протягом пореформеного періоду поміщицькі господарства Подільської губернії, як і країни в цілому, повільно переходили на капіталістичний шлях розвитку. Охоплюючи всі сфери землеробства, капіталістичні відносини повсюдно руйнували феодальні форми землеволодіння, розчищаючи шлях буржуазній приватній власності на землю, витісняли залишки феодально-кріпосницької відробіткової системи.

Капіталістична перебудова поміщицьких господарств супроводжувалася впровадженням у сільськогосподарське виробництво різноманітних машин і удосконалених знарядь праці, поліпшенням структури посівних площ, зокрема, помітним зростанням посівів технічних культур, особливо цукрових буряків, площа яких у пореформений період зросла майже в 20 разів. Водночас у Подільській губернії запроваджувалися багатопільна сівозміна та інші агротехнічні заходи, розвивалися травосіяння, городництво, садівництво та інші галузі інтенсивного землеробства. Природно, що все це не могло не вплинути на селянські господарства, які, за словами В. І. Леніна, після скасування кріпосного права опинилися під владою грошей, стали залежними від капіталу, і, отже, розвивалися капіталістичним шляхом.

⁴⁰ Хмельницький обласний державний архів, ф. 112, оп. 1, спр. 90, арк. 41, 42.

СТВОРЕННЯ АГРАРНО-ПРОМИСЛОВИХ КОМПЛЕКСІВ У НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ БОЛГАРІЇ

Е. М. МІЩЕНКО (Київ)

Спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції сприяє піднесенню сільського господарства і є головним напрямом аграрної політики КНРС на сучасному етапі. Ця форма набула широкого розвитку не тільки в СРСР, а й в інших країнах — членах РЕВ. Зокрема, заслуговує на увагу досвід у цій справі Народної Республіки Болгарії.

Вже понад 30 років НРБ йде шляхом соціалізму. Завдяки самовідданій праці болгарського народу під керівництвом Болгарської комуністичної партії колишня аграрна Болгарія швидко перетворилася на соціалістичну індустріально-аграрну країну з великим механізованим сільським господарством. У прийнятій на X з'їзді БКП (1971 р.) Програмі партії констатувалося, що «більш складним і важким завданням періоду переходу від капіталізму до соціалізму була соціалістична реконструкція сільського господарства»¹. Творчо використовуючи ленінський кооперативний план, враховуючи історичні й національні особливості БКП успішно вирішила цю проблему.

Протягом усієї історії НРБ партія систематично розвиває і удосконалює форми управління народним господарством, приводячи їх у відповідність з постійно зростаючим рівнем розвитку продуктивних сил країни. Одним з її важливих заходів у справі дальшого розвитку економіки Болгарії було рішення про перебудову сільського госпо-

¹ Програма Болгарской коммунистической партии, София, 1974, стор. 27.

дарства на основі промислових методів і технології. Комплексна механізація і наукова організація сільськогосподарського виробництва дають змогу в історично короткі строки досягти найкращих світових показників за головними економічними параметрами.

Однією з характерних рис економічної політики БКП в умовах розгортання науково-технічної революції є прагнення розвивати народне господарство НРБ на сучасній науково-технічній базі. Для досягнення високих виробничо-економічних показників у сільському господарстві ширше впроваджуються такі форми, які найкраще відповідають новим вимогам й сприяють прискореному застосуванню у виробництві наслідків науково-технічного прогресу. На Липневому (1968 р.) та Вересневому (1969 р.) пленумах ЦК БКП були розроблені основні принципи напрями дальшої концентрації і спеціалізації виробництва в усіх галузях народного господарства, в тому числі й у сільському господарстві. На сучасному етапі процес поглиблення спеціалізації та посилення концентрації сільськогосподарського виробництва розвивається особливо інтенсивно і здійснюється в різноманітних організаційних формах. Особливої уваги заслуговує досвід НРБ по удосконаленню організації сільського виробництва і управління ним. Квітневий (1970 р.) пленум ЦК БКП з метою прискорення технічного прогресу в сільському господарстві і переведення всіх галузей сільськогосподарського виробництва на промислову основу накреслив лінію на дальшу його концентрацію і спеціалізацію з урахуванням вимог науково-технічної революції². В рішенні пленуму вказувалося, що настав час переходити від кооперативів і державних господарств — до аграрно-промислових комплексів³, що являють собою вищий рівень усупільнення виробництва на базі розвитку соціалістичної власності в сільському господарстві. Пленум обґрунтував необхідність переходу до нового, третього* етапу концентрації і спеціалізації сільськогосподарського виробництва саме через створення аграрно-промислових комплексів (АПК)⁴. У затверджених Х з'їздом партії Директивах соціально-економічного розвитку НРБ на 1971—1975 рр. також підкреслювалося, що далі піднесення сільського господарства тісно зв'язане з посиленням процесу концентрації і спеціалізації виробництва, впровадженням промислових методів, технології і управління, організаційною перебудовою сільського господарства⁵.

Слід зазначити, що нині в Болгарії поряд з аграрно-промисловими комплексами функціонують й промислово-аграрні комплекси (ПАК), що створюються на основі промислових підприємств, об'єднань і АПК з високим рівнем концентрації і спеціалізації виробництва⁶.

Сучасний розвиток продуктивних сил в соціалістичній Болгарії вимагає об'єднання на якісно новій основі сільськогосподарського і

² БКП — ръководител и организатор на изграждането на развито социалистическо общество в България, София, 1974, стор. 139.

³ Там же, стор. 139.

* Перший етап розпочався зразу ж після перемоги соціалістичної революції 9 вересня 1944 р. і закінчився повною перебудовою сільського господарства на соціалістичній основі в 1958 р. Його суть полягала в добровільному об'єднанні селян в трудові кооперативні землеробські господарства (ТКЗГ). Наприкінці 1958 — початку 1959 рр. сільське господарство НРБ вступило в другий етап свого розвитку, який почався з укрупнення ТКЗГ та державних землеробських господарств (ДЗГ).

⁴ «Работническо дело» 29, 30 квітня 1970 р.

⁵ Х съезд БКП, М., 1972, стор. 349.

⁶ В 1972 р. був створений промислово-аграрний комплекс «Болгарска захар», який об'єднує вирощування цукрового буряка, виробництво цукру та його реалізацію. В 1974 р. у м. Сілістра з'явився плодоовочевий ПАК «Булгарплод».

промислового виробництва. Створення АПК має прискорити впровадження досягнень науково-технічної революції в сільське господарство. Визначаючи цілі та завдання аграрно-промислових комплексів, Пленум ЦК БКП так охарактеризував їх сутність: «Аграрно-промисловий комплекс є великою соціалістичною, економічно міцною сільськогосподарською організацією з високим ступенем концентрації виробництва і поглибленою галузевою спеціалізацією»⁷. Це визначення, з одного боку, вносить чітке розмежування між АПК та існуючими державними господарськими об'єднаннями, а з другого — підкреслює роль і значення трудових кооперативних землеробських господарств (ТКЗГ) та державних землеробських господарств (ДЗГ) у перспективному розвитку сільського господарства країни.

Починаючи з 1970 р., в НРБ ведеться велика партійно-політична робота, спрямована на організаційну перебудову сільськогосподарського виробництва на основі концентрації, поглибленої галузевої спеціалізації та впровадження промислових методів виробництва. Здійснення концентрації стало можливим через централізацію виробництва, злиття невеликих за розміром виробничих господарств у великі спеціалізовані підприємства. Централізація за своєю суттю є екстенсивною формою підвищення ефективності виробництва⁸. Як підкреслював К. Маркс, вона лежить в основі суспільного прогресу й створює передумови для концентрації та нарощування виробництва⁹. Тому об'єднання окремих сільських господарств в АПК означає водночас централізацію і концентрацію виробництва.

Створення аграрно-промислових комплексів у НРБ відбувалося на основі застосування кооперативних принципів¹⁰. Наявність двох різних форм власності — державної і кооперативної — не є перешкодою для об'єднання кооперативних і державних землеробських господарств. В АПК об'єднуються господарства мікрорайону, незалежно від форми власності. Керівництво здійснюється виборними органами, до яких широко залучаються кооператори і робітники.

На квітень 1971 р. в НРБ налічувалося 156 аграрно-промислових комплексів, до складу яких входило 871 кооперативне і державне сільськогосподарське підприємство (держгоспів — 60, кооперативних господарств — 417, змішаних — 394)¹¹. Наприкінці 1971 р. в країні вже функціонувало 170 АПК, куди входило 662 ТКЗГ, 158 ДЗГ, 84 спеціалізованих підприємства, що перебували на самостійному бюджеті (тваринницькі ферми, оранжерейні господарства, птахофабрики, промислові, ремонтні та інші підприємства), а також 15 спеціалізованих підприємств, які фінансувалися АПК¹². На одне АПК в середньому припадало 485 тракторів і 24 тис. га оброблюваної землі¹³. Загалом в АПК було об'єднано 90% сільськогосподарських підприємств та організацій з 95% площі землі для обробітку (без присадибних ділянок)¹⁴. Водночас було проведено і концентрацію робочої сили. В од-

⁷ За концентрация и развитие на селското стопанство върху промишлена основа. — Решения на Пленума на ЦК на БКП от 27 и 28 април 1970 г., стор. 7.

⁸ С. Динева. Аграрно-промишлените комплекси и тяхната роля за развитието на производствено-икономическите връзки и отношения в селското стопанство. — Научни трудове. Серия «Икономика». София, 1974, № 70, стор. 279.

⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 593.

¹⁰ Проблемы развития сельского хозяйства социалистических стран Европы, М., 1973, стор. 25.

¹¹ Проблемы на аграрно-промишлените комплекси в НРБ, София, 1971, стор. 8.

¹² Статистически годишник на НРБ. 1973. София, стор. 265.

¹³ Там же.

¹⁴ Народная Республика Болгария, М., 1974, стор. 98.

ному АПК в середньому на кінець 1971 р. було 6479 постійно зайнятих у виробництві робітників і кооператорів¹⁵, а розмір основних фондів перевищував 18 млн. левів. Крім того, в країні функціонувало 70 АПК, розмір основних фондів яких становив 20—40 млн. левів¹⁶. В 1971 р. 32% комплексів виробили валової продукції вартістю 35—50 млн. левів¹⁷. Наведені дані свідчать про те, що АПК — це міцні сільськогосподарські організації з розвинутою матеріально-технічною базою. За своєю економічною структурою аграрно-промислові комплекси діляться на три види: 1) ті, які об'єднують ТКЗГ і промислові підприємства; 2) ті, що складаються з ДЗГ і промислових підприємств; 3) ті, до складу яких входять ТКЗГ, ДЗГ і промислові підприємства. Фактично в НРБ існує два типи АПК — однотипні й змішані. Комплексів змішаного типу в 1971 р. було близько 40%¹⁸.

Відповідно до функцій в організації виробництва АПК поділяються на 3 типи¹⁹. До першого з них відносяться комплекси, в яких зберігається самостійність ТКЗГ і ДЗГ в організації, фінансуванні і розподілі праці. В АПК другого типу функції організації виробництва майже повністю передані органам управління АПК. Третій тип АПК об'єднує ДЗГ, самостійність яких у виробничих питаннях ліквідована повністю. В 1972 р. до аграрно-промислових комплексів вже входило 681 ТКЗГ, 156 ДЗГ та інших державних підприємств, 154 підприємства з самостійним балансом і 154 підприємства, що входили до АПК²⁰. 74,3% з них мали до 30 тис. га землі кожний, 7,6% — понад 40 тис. га²¹.

Важливим напрямом у розвитку АПК є поглиблення спеціалізації виробництва. Вироблення однорідної сільськогосподарської продукції у великій кількості вимагає все більшого впровадження у виробництво промислової технології, повного використання досягнень науки і техніки, а це під силу лише висококонцентрованому спеціалізованому підприємству. За напрямом спеціалізації АПК у Болгарії поділяються на зернотваринницькі комплекси — 66,2%, винсградарські — 10,1%, плодоовочеві — 10,1%, тютюнові — 6,5%²². Факторами, що визначають спеціалізацію АПК, є природно-кліматичні та економічні умови виробництва, потреби країн у певному виді продукції. В 1972 р. в НРБ функціонувало понад 100 галузевих спеціалізованих підприємств і приблизно стільки ж допоміжних — ремонтних, технічних, постачальних, будівельних, автотранспортних та ін.²³ Так, наприклад, АПК «Септември» об'єднує підприємства виноградарства і тваринництва, машиноремонтні, будівельні, АПК «Асеновград» — механізації й автотранспорту. Вони здійснюють ремонт всієї сільськогосподарської техніки кооперативних господарств — членів комплексу²⁴.

З метою концентрації матеріальних ресурсів і грошових коштів на будівництво і вдосконалення матеріально-технічної бази сільськогос-

¹⁵ Статистически годишник на НРБ. 1973. София, стор. 265.

¹⁶ А. Ганев, В. Видев. Аграрно-промышленные комплексы (АПК) — форма углубления специализации и концентрации сельскохозяйственного производства в НРБ, София, 1973, стор. 19.

¹⁷ Там же.

¹⁸ БКП — ръководител и организатор на изграждането на развито социалистическо общество в България, София, стор. 140.

¹⁹ Проблемы социалистической экономической интеграции, М., 1974, стор. 151.

²⁰ Статистически справочник, 1974, София, стор. 101.

²¹ А. Ганев, В. Видев. Назв. праця, стор. 19.

²² С. Бешков. Същност и значение на аграрно-промышленните комплекси, София, 1971, стор. 7.

²³ С. Динева. Назв. праця, стор. 284.

²⁴ Там же, стор. 286.

подарського виробництва в АПК створені спеціальні фонди «Розширення і технічного удосконалення виробництва» (РТУ) і економічної взаємодопомоги, які дозволяють переводити всі галузі сільськогосподарського виробництва на промислову основу за рахунок коштів, що концентруються в АПК, а також за рахунок коштів ТКЗГ, ДЗГ і кредитів. Так, у 1972 р. капіталовкладення в АПК були здійснені на 68,5% за рахунок власних коштів, на 29,66% — за рахунок позик і лише на 1,84% — за рахунок державного бюджету²⁵.

Однією з основних цілей появи аграрно-промислових комплексів є збільшення виробництва сільськогосподарської продукції при зниженні її собівартості на основі впровадження промислової технології виробництва і методів управління, налагодження раціональних зв'язків між сільськогосподарськими, закупівельними та переробними підприємствами. Створюються великі спеціалізовані масиви високоврожайних культур, тваринницькі підприємства промислового типу, єдина система транспорту, ремонтних баз, агрохімічних центрів²⁶. В галузях і підприємствах, що були переведені на промислову основу, значно підвищилась врожайність і продуктивність праці.

Виходячи з марксистського положення про те, що кооперативна форма власності, як і всі інші «економічні форми, при яких люди виробляють, споживають, здійснюють обмін, є формами минулими й історичними»²⁷, в Народній Республіці Болгарії з утворенням АПК ставилося завдання підготувати необхідні умови для її поступового злиття з державною формою власності. В змішаних аграрно-промислових комплексах кооперативна і державна форми власності знаходяться в процесі діалектичного взаємозбагачення і взаємовпливу. Як підкреслюється в Програмі БКП, «безперервний розвиток і удосконалення державної і кооперативної форм власності, їх взаємопроникнення і збагачення, закономірно ведуть до їх поступового зближення і злиття в єдину загальнонародну соціалістичну власність»²⁸. АПК являють собою своєрідну форму господарської інтеграції, що відповідає досягнутому рівню розвитку продуктивних і виробничих відносин в болгарському сільському господарстві. Переведення сільськогосподарського виробництва на промислову основу сприяє кращому інтегруванню сільськогосподарського виробництва з промисловим шляхом спорудження об'єктів по переробці сільгоспродуктів безпосередньо на території сільськогосподарських підприємств, кращого використання робочого часу як у сільськогосподарській, так і в переробній промисловості протягом усього року. Це означає початок нового етапу індустріалізації сільськогосподарського виробництва — етапу перетворення його у різновид промислового виробництва.

Для постійного вдосконалення механізму економічного керівництва сільським господарством важливе значення має прийнята ЦК БКП і Радою Міністрів НРБ в 1972 р. постанова «Про послідовне впровадження економічного механізму в сільське господарство»²⁹. В ній конкретизовані й розвинуті далі рішення X з'їзду БКП щодо вдосконалення сільськогосподарського виробництва на промисловій основі з метою під-

²⁵ Проблемы социалистической экономической интеграции, стор. 154.

²⁶ Поточний архів Міністерства сільського господарства СРСР. Справка за 1974 р. про обмін досвідом по організації наукових досліджень в галузі перспективного розвитку аграрно-промислових комплексів, арк. 2.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 389.

²⁸ Програма Болгарської комуністическої партії, стор. 50.

²⁹ И. Гродев, К. Димитров. Совершенствование экономического механизма в сельском хозяйстве Болгарии. — «Международный сельскохозяйственный журнал», 1975, № 5, стор. 6.

вищення якості і зниження собівартості продукції. Аграрно-промислові комплекси створюють умови для здійснення єдиного керівництва над рядом спеціалізованих великих підприємств, тіснішого зв'язку науки з виробництвом, кваліфікованого керівництва розвитком кожної галузі сільського господарства.

На пленумі ЦК БКП (лютий 1975 р.), який розглядав питання дальшого розвитку АПК, йшлося також про заміну існуючих територіальних сільськогосподарських організацій галузевими сільськогосподарськими підприємствами, тобто про ліквідацію самостійності ТКЗГ і ДЗГ й створення АПК з підрозділами, які б перебували на внутрігосподарському розрахунку. На кінець 1975 р. з такою галузевою організацією виробництва було створено 83 аграрно-промислові комплекси (54% від загальної їх кількості)³⁰.

Болгарський досвід створення аграрно-промислових комплексів свідчить, що вдосконалення організаційних форм в сільському господарстві є об'єктивною необхідністю, продиктованою вимогами економічних законів суспільного розвитку з метою найповнішого і раціональнішого використання землі, виробничих фондів і трудових ресурсів, для більш повного і всебічного задоволення неухильно зростаючих потреб суспільства.

Поглиблення спеціалізації сільськогосподарського виробництва і підвищення рівня його концентрації робить об'єктивно необхідним дальше поглиблення міжнародного розподілу праці, спеціалізації і кооперації країн — членів РЕВ як в галузі наукових досліджень, так і в створенні матеріально-технічної бази для всіх галузей сільського господарства і безпосередньо в самому сільськогосподарському виробництві. Здійснення накресленої ЦК БКП програми концентрації і спеціалізації сільськогосподарського виробництва відбуватиметься в залежності від економічного становища сільського господарства в цілому і окремих аграрно-промислових комплексів зокрема.

Нині болгарський народ приступив до виконання накресленого XI з'їздом БКП (1976 р.) сьомого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1976—1980 рр. В ньому визначено дальшу спеціалізацію, концентрацію сільськогосподарського виробництва і переведення його на промислову основу в рамках кожного АПК, кожного округу і країни в цілому аж до 1990 р., а також накреслено систему заходів щодо його здійснення³¹. У звітній доповіді ЦК БКП XI з'їздові партії Т. Живков відзначав, що за роки між X і XI з'їздами партії аграрно-промислові комплекси продовжували удосконалюватися. Вони внесли вагомий вклад у збільшення випуску сільськогосподарської продукції та поступове наближення села до рівня міста. І зараз, у роки сьомої п'ятирічки, завдання полягатиме в тому, щоб ще повніше використати їх переваги³².

Грандіозні плани, які стоять перед сільськими трудівниками, як і всім народом НРБ, свідчать про високий рівень суспільно-економічного розвитку країни. Це — результат правильної політики БКП, яка неухильно і послідовно йде по шляху дальшого удосконалення розвитку сільського господарства в умовах побудови матеріально-технічної бази розвинутого соціалістичного суспільства.

³⁰ В. Мишев, Непрестано усъвършенствуване на икономическия механизъм в селското стопанство. — «Ново време», 1976, № 2, стор. 48.

³¹ «Работническо дело», 23 лютого 1976 р.

³² Див. «Работническо дело», 30 березня 1976 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ СЄПН ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ НДР

М. М. АЛЕКСІЄВЕЦЬ (Тернопіль)

Соціалістична єдина партія Німеччини, керуючись марксистсько-ленінською теорією, творчо використовуючи історичний досвід КПРС, внесла багато нового і цінного в революційну практику соціалістичного будівництва. Виступаючи на урочистому засіданні, присвяченому 25-річчю НДР, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев особливо наголосив на тому, що досвід будівництва соціалізму в НДР, у промислово розвинутій країні, істотно збагатив марксист-ленізм, і підкреслив, що «життя повністю підтвердило правоту Володимира Ілліча Леніна, який не раз говорив про те, якою важливою буде для загальної справи комуністів перемога соціалістичного ладу на німецькій землі»¹.

Автор повідомлення поставив перед собою завдання розкрити наукові підвалини і основні напрями діяльності СЄПН щодо підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих республіки. Адже приклад СЄПН переконливо свідчить про величезні можливості, закладені в новому суспільному ладі НДР, показує, що «властиві соціалізму рушійні сили розгортаються дедалі ширше і його історичні переваги виявляються все яскравіше»².

Більш як 30-річна історія Соціалістичної єдиної партії Німеччини яскраво свідчить, що в центрі її діяльності постійно були і є питання піднесення матеріального добробуту народу, його культурного рівня. Саме ці завдання і покладено в основу п'ятирічного плану розвитку народного господарства НДР на 1976—1980 рр., ухваленого IX з'їздом СЄПН (травень 1976 р.). «Головне завдання п'ятирічного плану, — пікреслюється в Директивах IX з'їзду СЄПН, — полягає в тому, щоб забезпечити даліше підвищення матеріального і культурного рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності, науково-технічного прогресу і зростання продуктивності праці»³. Для розв'язання цього завдання СЄПН намітила: збільшити виробництво товарів широкого вжитку із збереженням високої якості і необхідного асортименту; поліпшити житлові умови, передавши населенню 750 тис. нових, модернізованих і реконструйованих квартир; підвищити виплати та асигнування з суспільних фондів; поступово перетворити сферу побутових послуг в одну з галузей суспільного виробництва, планомірно зміцнювати її матеріальну базу; продовжувати послідовний розвиток єдиної соціалістичної системи освіти, посилено реконструювати і модернізувати установи охорони здоров'я, створити в закладах культури і на підприємствах передумови для кращого задоволення запитів трудящих⁴.

Курс на даліше підвищення матеріального і культурного рівня трудящих був всебічно обґрунтований в рішеннях IX з'їзду СЄПН, спільному рішенні ЦК СЄПН, правління ОВНП, Ради Міністрів НДР по далішому піднесенню добробуту трудящих в 1976—1980 рр., інших партійних документах. Він базується на програмних положеннях марк-

¹ «Правда», 7 жовтня 1974 р.

² Там же.

³ Horst Sindermann. Bericht zur "Direktive des IX. Parteitagés der SED zum Frúnjahnplan für die Entwicklung der Volkswirtschaft der DDR in den Jahren 1976—1980". — "Neues Deutschland", 22, 23 травня 1976 р.

⁴ "Neues Deutschland", 22, 23 травня 1976 р.

сизму-ленінізму, на досвіді братніх країн, насамперед СРСР, на положенні теорії наукового комунізму про те, що найвищою метою суспільного виробництва при соціалізмі є «забезпечення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства»⁵.

Зрослий економічний потенціал, вищий ступінь пізнання і застосування економічних законів в умовах будівництва розвинутого соціалізму зумовлюють значне збільшення можливостей НДР для підвищення матеріального і культурного рівня трудящих.

Підвищення життєвого рівня населення соціалістичної країни в узагальненому вигляді концентрується у зростанні національного доходу. Чим він більший за своїми розмірами, тим ширші можливості має суспільство для задоволення матеріальних і духовних потреб. Характеризуючи досягнення республіки в сфері економіки та інших галузях суспільного життя, Національна рада Національного фронту підкреслила в Тезах до 25-річчя утворення НДР, що за чверть століття національний дохід країни зріс більш як у 5,5 раза — з 22 млрд. марок у 1949 р. до понад 141 млрд. марок у 1975 р.⁶ Це означає що нині майже в 6 раз більше витрачається коштів на розвиток народного господарства, поліпшення матеріальних і культурних умов життя трудящих, ніж 25 років тому. Лише за минулу п'ятирічку національний дохід зріс на 30,1% і становив в цілому 634,6 млрд. марок⁷. Згідно з статистикою ООН, уже в 1970 р. НДР за виробництвом національного доходу на душу населення випередила такі країни, як Японія, Італія і Австрія, й досягла рівня Англії і Бельгії.

Великий вплив на зростання національного доходу і підвищення життєвого рівня населення справляє плідотворне економічне співробітництво НДР з іншими соціалістичними країнами, розвиток соціалістичної економічної інтеграції на основі Комплексної програми. Відповідно до комплексної соціально-політичної програми СЄПН в НДР постійно збільшується реальна заробітна плата трудящих. У минулій п'ятирічці грошові доходи населення зростали щороку в середньому на 4,8%⁸⁻⁹.

Одне з центральних місць серед завдань, що розв'язуються в НДР, займає поліпшення житлових умов трудящих. X пленум ЦК СЄПН (жовтень 1973 р.) обговорив питання про підготовку програми житлового будівництва на період з 1976 по 1990 р., метою якої є вирішення в кілька етапів житлової проблеми. Зокрема, за цей період передбачено збудувати і модернізувати 2,8—3 млн. квартир.

У НДР здійснено багато інших заходів, спрямованих на поліпшення добробуту трудящих. У республіці неодноразово збільшувались розміри пенсій. Після VIII з'їзду СЄПН було проведено найбільше до того часу підвищення пенсій. Зросли розміри мінімальних пенсій¹⁰. При цьому помітнішою стає роль суспільних фондів, які виконують важливі соціальні функції. Широко і дедалі зростаюче задоволення потреб трудящих через суспільні фонди споживання є однією з переваг соціалістичного способу життя. У ФРН трудящі, щоб мати право на пенсію, повинні відраховувати із свого щомісячного заробітку 13—15%. При цьому впевненості у населення в тому, що їм ви-

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 146.

⁶ Див.: І. Кулінич. Перша на німецькій землі, К., 1974, стор. 99; «Правда», 13 травня 1976 р.

⁷ «Правда», 19 травня 1976 р.; «Neues Deutschland», 19 травня 1976 р.

⁸⁻⁹ «Правда», 19 травня 1976 р.; «Радянська Україна», 19 травня 1976 р.

¹⁰ Эрнх Хонеккер. Роль рабочего класса и его партии в социалистическом обществе, М., 1973, стор. 357.

плачуватимуть пенсії нема, бо федеральний уряд систематично скорочує асигнування на соціальне забезпечення.

В НДР одночасно здійснюються заходи по поліпшенню умов праці робітників і службовців. У 1957 р. запроваджено 45-годинний робочий тиждень. У вересні 1967 р. в НДР здійснено перехід на 5-денний робочий тиждень з двома вихідними днями. Зросли мінімальні відпустки (до 15 днів). IX з'їздом СЄПН передбачено дальше збільшення тривалості цих відпусток.

Протилежну картину спостерігаємо у Західній Німеччині. Політика капіталістів спрямована на неухильне підвищення інтенсивності праці і зменшення витрат на промислову гігієну й техніку безпеки. Яскравим свідченням цього є динаміка виробничого травматизму в ФРН. Так, якщо в 1970 р. сталося 2366,2 тис. нещасних випадків, які привели до втрати працездатності, то наступного року їх кількість зросла до 2447,0 тис. На промислових підприємствах ФРН в середньому кожні 13 сек. відбувається нещасний випадок, кожні 3 хв. один робітник повністю втрачає працездатність і стає інвалідом, а кожні 2 год. реєструється травма з смертельним наслідком. В цілому щороку у ФРН кожний десятий робітник стає жертвою нещасного випадку на виробництві¹¹.

Великі успіхи за роки народної влади були досягнуті в галузі охорони здоров'я. В НДР турбота про людину, про її гармонійний духовний, фізичний і культурний розвиток є основоположним принципом СЄПН і соціалістичної держави. НДР є нині рівноправним представником 114 міжнародних медичних органів. Для збереження і відновлення здоров'я людини з державного бюджету тепер щорічно виділяється майже 20 млрд. марок, тоді як в 1960 р. лише 13,7 млрд. марок. Безперервно розширяється мережа медичних установ. Такими досягненнями не можуть похвалитися капіталістичні країни. Наприклад, у Західній Німеччині за останні десятиріччя внаслідок підвищення інтенсивності праці, нервової напруги при обслуговуванні сучасної техніки збільшується число нервово-технічних захворювань. У 1967 р. там було зареєстровано 187,9 тис. нервопсихічних хворих, а до 1970 р. їх кількість зросла до 260,4 тис. Не розв'язано внаслідок гострої нестачі лікарів проблему одержання трудящими Західної Німеччини кваліфікованої медичної допомоги. Так, наприкінці 60-х — на початку 70-х років на кожні 10 тис. чол. у ФРН припадало 20,7 лікаря. Ще більше не вистачає медичного персоналу на промислових підприємствах. Всупереч прийнятому за останні роки закону про заводських лікарів лише 0,1% усіх промислових підприємств має медичну службу¹².

Величезні успіхи НДР визначаються не тільки виробничим потенціалом і матеріальним добробутом людей, але й духовним багатством трудящих. У соціальному і культурному будівництві розвинутого соціалістичного суспільства важливе місце займає народна освіта, вдосконаленню якої СЄПН і уряд НДР приділяють неослабну увагу.

Завдяки увазі і турботі СЄПН в НДР успішно розвивається єдина середня загальноосвітня політехнічна школа, послідовно розв'язуються завдання навчання і виховання молоді згідно з вимогами сучасної науково-технічної революції. Система народної освіти НДР будується відповідно до «Закону про єдину соціалістичну систему освіти», ухваленого Народною палатою НДР 25 лютого 1965 р.¹³ Цей

¹¹ «Проблеми мира и социализма», 1974, № 2, стор. 94.

¹² Там же, стор. 95—96.

¹³ Gesetz über das einheitliche sozialistische Bildungssystem vom 25.2. 1965, Berlin. 1965, стор. 85.

закон намітив шляхи розвитку освіти у країні на найближчі 10—15 років і об'єднав в єдине ціле дошкільне виховання, середні загальноосвітні школи (десятирічки), розширені середні школи (дванадцятирічки), технікуми, вузи і університети, а також систему підвищення кваліфікації спеціалістів. Шляхи дальшого поліпшення роботи загальноосвітньої школи були визначені у рішеннях VII, VIII і IX з'їздів СЕПН, на 9 засіданні Народної палати НДР у червні 1968 р.¹⁴ У 1974/75 навчальному році в 5914 загальноосвітніх школах НДР вчилось 2725 тис. учнів проти 2059 тис. у 1960/61 навчальному році¹⁵.

Швидкий економічний і культурний прогрес в НДР висунув нові, вищі вимоги до професійно-технічної освіти. Тому СЕПН значну увагу приділяє підготовці робітників через професійно-технічні та інші училища, а також підвищенню кваліфікації тих, хто працює на виробництві. Питання підготовки і перепідготовки робітничих кадрів детально обговорювалися на 11-му (грудень 1965 р.), 13-му (вересень 1966 р.), 14-му (грудень 1966 р.) та інших пленумах ЦК, на VIII і IX з'їздах СЕПН. Тільки в 1974/75 навчальному році у 979 фабрично-заводських і ремісничих школах і училищах навчалось 401 тис. учнів¹⁶. У цьому ж році без відриву від виробництва систематично підвищували свою професійну освіту майже 2 млн. чол. Це означало, що навчався кожний третій трудящий в промисловості. За 1971—1975 рр. проф. техшколи підготували більш як 900 тис. кваліфікованих робітників для усіх галузей промисловості республіки.

Одночасно з розвитком загальноосвітньої школи, професійної освіти, СЕПН і уряд НДР постійно вдосконалюють системи вищої і середньої спеціальної освіти. Починаючи з 1945 р., у республіці здійснено три реформи вищої школи. Перша така реформа була проведена на території сучасної НДР в 1946—1948 рр. Нею ліквідовано привілеї на освіту, особливо вищу, колишніх правлячих класів, створювались робітничо-селянські факультети. В процесі здійснення другої реформи (1951—1952 рр.) було остаточно ліквідовано привілеї дітей дрібнобуржуазних сімей в галузі освіти, розширено мережу вузів, збільшено кількість студентів, упорядковано організацію практики, запроваджено планомірне вивчення основ марксизму-ленінізму, як основи соціалістичного виховання нової інтелігенції.

У квітні 1969 р. Державна рада НДР прийняла рішення «Про проведення 3-ої реформи вищої школи і розвитку вищої освіти до 1975 р.»¹⁷. Здійснення цієї реформи, якісно змінивши організацію навчального процесу, сприяє виробленню у студентів творчого, самостійного мислення, здобуттю міцних знань, ліквідує паралелізм у дослідній роботі, забезпечує кращу координацію дій з науковими центрами СРСР та інших країн соціалізму.

В НДР існує 54 університети та інші вищі навчальні заклади. Крім того, в республіці функціонує 256 середніх спеціальних закладів, де у 1974/75 навчальному році вчилось 287 тис. учнів, в тому числі на заочних і вечірніх відділах 97,6 тис.¹⁸ Всесвітньо відомі Берлінський університет ім. Гумбольдта, університет ім. К. Маркса в Лейпцігу,

¹⁴ Ergebnisse der Einführung neuer Lehrpläne und Gehrmethoden an der zehnklassigen allgemeinbildendenpolytechnischen Oberschulen, Hf. 9, Berlin, 1968.

¹⁵ Статистический ежегодник стран — членов СЭВ, М., 1975, стор. 411.

¹⁶ Там же, стор. 411—412.

¹⁷ Die Weiterführung der 3. Hochschulreform und die Entwicklung des Hochschulwesens bis 1975. Beschluß Staatsrates der DDR vom 3. April, 1969, Berlin, Hf. 8, 1969, стор. 115—151.

¹⁸ Статистический ежегодник стран — членов СЭВ, 1975, стор. 421—422.

Дрезденський технічний університет, університети в Галле, Йені, Рос-току, Грейсфальді. За останні роки виникли нові вузи — Вища технічна школа машинобудування в Магдебургу, Вища технічна школа хімії у Мерзебургу, Вища технічна школа електротехніки в Ільмекау та ін. У вищій школі працює 23 тис. викладачів, у тому числі 4,5 тис. професорів. У вузах республіки тепер навчається понад 154 тис. студентів проти 30 тис. у 1950 р., а також молодь з 60 зарубіжних країн¹⁹. Навчання у школах, технікумах, інститутах і університетах в НДР безплатне. Крім того, переважна більшість студентів, приблизно 90%, у вищих та середніх спеціальних закладах одержують стипендії²⁰.

Безперервному вдосконаленню системи народної освіти усіх видів і категорій сприяють зростаючі бюджетні витрати на ці цілі. В НДР лише в 1971 р. для потреб освіти держава виділила понад 6,4 млрд. марок. Згідно з річним звітом ЮНЕСКО, в НДР на народну освіту в розрахунок на душу населення витрачається щороку 79 доларів, а в ФРН — 27. За цим показником НДР займає 4-е, а ФРН — 22-е місце у світі.

Успіхи будівництва соціалізму, здійснення ленінських настанов щодо культурної революції забезпечили створення національної формою і соціалістичної змістом культури в першій робітничо-селянській державі на німецькій землі. СЄПН спрямовує зусилля партійних і державних організацій на широке використання всіх форм, методів і засобів культурно-освітньої роботи, зміцнення її зв'язків з безпосереднім виконанням завдань, накреслених VIII з'їздом партії. В НДР існує широка мережа будинків культури, клубів, бібліотек, лекторіїв, театрів, кінотеатрів, парків культури і відпочинку, концертно-гастрольних закладів. Важливим засобом ідеологічної і культурно-освітньої роботи партії є кіно, радіо і телебачення, преса.

В організації й керівництві культурно-освітньою роботою СЄПН спирається насамперед на органи державної влади. Народна палата, Державна Рада, Рада Міністрів НДР, місцеві народні представництва в тісному зв'язку з Національним фронтом демократичної Німеччини і громадськими організаціями під керівництвом СЄПН систематично обговорюють питання культурного будівництва і вживають відповідних практичних заходів. СЄПН постійно дбає про зростання мережі культосвітніх установ. В НДР налічується 116 професійних театрів, 40 хорів, 40 балетних груп, 80 оркестрів, 82 музичні школи і 4 музичні вузи, 5 молодіжних, 10 державних лялькових і 107 самодіяльних театрів²¹.

НДР стоїть на одному з перших місць у світі по випуску книг на душу населення. Протягом 1973 р. в республіці було видано 123 млн. примірників книг та брошур — сім книг на кожного жителя. До послуг читачів — широка мережа бібліотек.

СЄПН приділяє велику увагу вихованню творчої інтелігенції в дусі марксизму-ленінізму, залученню письменників, художників до активного громадського життя, зближенню їх роботи з діяльністю виробничих колективів, бригад соціалістичної праці республіки. Широкого розмаху в НДР набуло ознайомлення трудящих з досягненнями радянської культури і мистецтва, з їх історією і сьогоденням. «Сприй-

¹⁹ Германская Демократическая Республика, М., 1974, стор. 88.

²⁰ И. М. Кулинич. Социалистическая реорганизация образования — важная составная часть культурной революции в Германской Демократической Республике. — Культурное строительство в европейских странах социализма, К., 1975, стор. 38.

²¹ Германская Демократическая Республика, стор. 97—99.

няття багатства радянської літератури, кіно, музики, живопису, театру, — зазначав член Політбюро, секретар ЦК СЄПН Курт Хагер, — було і лишається джерелом духовної і моральної сили, допомагаючи виховувати і зміцнювати соціалістичний світогляд»²².

В НДР великого значення надається розвитку фізичної культури і спорту, які є важливим засобом зміцнення здоров'я народу і складовою частиною формування людини нового суспільства. Для підготовки висококваліфікованих спортсменів, а також масових занять фізкультурою і спортом створена широка мережа спортивних споруд: 317 стадіонів, 890 спортивних площадок для занять з легкої атлетики, 6090 гімнастичних і тренувальних площадок, 7520 спортивних площадок, 3589 спортивних залів, 88 відкритих і 1604 закритих басейнів та ін.²³

Спортсмени НДР добилися визначних успіхів на міжнародних спортивних змаганнях. Так, на Олімпійських іграх, починаючи з 1956 р., вони завоювали 85 золотих, 89 срібних та 79 бронзових медалей²⁴. Спортивні союзи республіки є рівноправними членами 76 міжнародних федерацій. НДР підтримує спортивні зв'язки більш як з 100 країнами.

Отже, історичний досвід НДР свідчить про те, що невинне піднесення добробуту трудящих, як одна із закономірностей соціалізму, найтісніше зв'язане з побудовою розвинутого соціалістичного суспільства. IX з'їзд СЄПН підкреслив, що підвищення народного добробуту, даліше поліпшення життя трудящих республіки є незмінним курсом політики Соціалістичної єдиної партії Німеччини. Великим кроком у цьому напрямі буде виконання завдань, намічених планом розвитку народного господарства НДР на 1976—1980 рр.

²² Курт Хагер. Основные проблемы идеологии и культуры. — «Проблемы мира и социализма», 1972, № 12, стор. 38.

²³ Германская Демократическая Республика, стор. 101.

²⁴ Там же.

Замітки

Ф. І. ТАЦЬКИЙ (Київ)
З ДОСВІДУ РОБОТИ
КУЛЬТОСВІТНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД МІЖ ХХІ І ХХІІІ
З'ЇЗДАМИ КПРС

Ідеологічна робота — важливий напрям діяльності КПРС. Будівництво комунізму передбачає не тільки створення відповідної матеріально-технічної бази, даліше вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, а й виховання

всебічно розвиненої людини. Чим вища свідомість і загальна культура радянських людей, тим вища їх трудова і суспільно-політична активність. «Сила нашого ладу,— говорив Л. І. Брежнєв на ХХV з'їзді КПРС,— в свідомості мас. І партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм»¹.

Найбільш масовими вогнищами культури, які активно несуть слово партії трудящим, є культурно-освітні заклади. У період між ХХІ і ХХІІІ з'їздами, як і на попередніх етапах розвитку нашої країни, вони проводили значну роботу по комуністичному вихованню мас. Певний позитивний досвід у цьому набули культосвітні заклади України, зокрема Київщини. На 1 січня 1965 р. в республіці функціонувало 29 265 масових бібліотек з книжковим фондом 218 млн. примірників та 26 509 клубних установ усіх відомств².

Значному поживленню роботи культурно-освітніх закладів УРСР в розглядуваний період сприяли постанови ЦК КПРС «Про стан та заходи по поліпшенню масово-політичної роботи серед трудящих Сталінської області» (березень 1959 р.), «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (січень 1960 р.), постанова червневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС «Чергові завдання ідеологічної роботи партії» та ін.³ У цих важливих партійних документах дістали свій дальший розвиток марксистсько-ленінські положення про комуністичне виховання трудящих, було конкретизовано форми і методи політичної роботи в масах, визначено завдання клубів, будинків культури, бібліотек.

Провідне місце в діяльності культосвітніх закладів займали пропаганда досягнень комуністичного будівництва, внутрішньої і зовнішньої політики партії, роз'яснення матеріалів її ХХІ і ХХІІ з'їздів, нової Програми КПРС.

Виконання народногосподарських планів висунуло завдання посилення всіх форм ідеологічного впливу на трудящих. ХХІ і ХХІІ з'їзди КПРС вказали на необхідність охопити все населення країни політичною агітацією, тісно пов'язувати її з життям, систематично і глибоко роз'яс-

¹ Матеріали ХХV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 80.

² Українська Радянська Енциклопедія (далі — УРЕ), т. 17, стор. 528.

³ Справочник партійного работника, вып. 3, М., 1961, стор. 447, 486; **вып. 5**, М., 1964, стор. 7.

нювати політику партії, виховувати маси в дусі інтернаціоналізму, радянського патріотизму, дружби народів, мобілізувати їх на успішне виконання планів комуністичного будівництва.

В розглядуваний період розширився фронт політичної агітації. Різноманітну агітаційно-масову роботу проводили агітпункти — опорні пункти партійних організацій. Багато з них розташовувалося у приміщенні клубів, а це давало можливість збирати одразу чималу аудиторію.

Велика увага приділялася лекційній пропаганді. Лише в 1960 р. у клубних закладах республіки прочитано 1 млн. лекцій і доповідей на різні теми, якими було охоплено близько 94 млн. чол.⁴

Значне місце в діяльності культосвітніх закладів займало інтернаціональне виховання трудящих. В палацах і будинках культури, клубах і бібліотеках, парках культури і відпочинку створювалися кутки і виставки, організовувалися концерти, присвячені дружбі з братніми країнами, читалися лекції і доповіді, проводилися тематичні вечори.

Багато уваги приділялося трудовому вихованню радянських людей. Вечори трудової слави, вшанування переможців змагання, ударників і членів бригад комуністичної праці, робітничих династій, обмін передовим виробничим досвідом, видання плакатів, листівок на цю тему тощо сприяли прищепленню молодим робітникам почуття любові до праці та свого підприємства. На багатьох заводах Києва, на білоцерківському — «Автотрактордеталь» імені 1-го Травня, фахівському — «Червоний Жовтень» та інших, у клубах та палацах культури проводилися урочисті вечори посвячення в робітники. Молодих людей з вступом у трудове життя поздоровляли передовики виробництва, представники громадськості, їм вручалися подарунки і перепустки на завод. Ветерани праці брали шефство над молоддю.

Заслуженою популярністю на підприємствах, будовах, за місцем проживання трудящих користувались агітбригади та агітпоїзди, учасники яких пропагували виробничі досягнення новаторів. Вшановуючи передовиків виробництва, працівники культосвітніх закладів водночас піддавали гострій критиці порушників трудової та громадської дисципліни. Для цього використовувались вікна сатири, «блискавки» та ін.

Одним з напрямів агітаційно-масової роботи закладів культури було впровадження в побут радянських обрядів та ритуалів. Це мало велике виховне значення, сприяло утвердженню принципів комуністичної моралі. Зокрема, доброю традицією стали реєстрація в урочистій обстановці весіль, новонароджених, проведення свята Серпа і Молота, вшанування загиблих воїнів, відзначення днів революційних традицій, днів повноліття, проводи юнаків до лав Радянської Армії тощо.

На традиційні свята Серпа і Молота запрошувалися представники сусідніх районів, шефи з міст, тут підбивалися підсумки соціалістичного змагання, передовикам вручалися перехідні червоні прапори, вимпели, подарунки. Робітники промислових підприємств і колгоспники звітували про виконання взятих соціалістичних зобов'язань, перед присутніми з концертами виступали кращі колективи художньої самодіяльності.

Культурно-освітні заклади Київщини брали активну участь у підготовці та проведенні революційних свят, зокрема річниць Великого Жовтня. У палацах, клубах і будинках культури проводилися урочисті збори представників трудових колективів, святкові тематичні вечори, концерти художньої самодіяльності. В бібліотеках, музеях створювалися виставки, монтажні, готувалися добірки літератури. В кінотеатрах демонструвалися кращі історико-революційні фільми.

⁴ Ідеологічна робота на новому піднесенні, К., 1961, стор. 220.

Великого поширення набула шефська допомога, зокрема, з боку будинків культури столичних підприємств клубам колгоспів і радгоспів області. Так, багато зробив для клубу радгоспу ім. Дзержинського Іванківського району будинок культури заводу «Ленінська кузня». В радгосп виїжджали заводські лектори, учасники художньої самодіяльності. Клубові було безкоштовно передано різну апаратуру, книжки, подано допомогу у відкритті університету культури⁵. Багато уваги сільським гурткам художньої самодіяльності приділяли також письменники, композитори, художники й артисти столиці України.

Значне місце в роботі культосвітніх закладів займала науково-атеїстична пропаганда, до якої залучалися широкі кола інтелігенції. У клубах, бібліотеках, парках, на постійно діючих агітпунктах систематично проводилися лекції і бесіди, вечори запитань і відповідей, усні журнали, читацькі конференції на науково-атеїстичні теми. Практикувалися також групові та індивідуальні бесіди з віруючими. Дальшому розгортанню науково-атеїстичної пропаганди сприяли демонстрація відповідних кінофільмів, виступи учасників художньої самодіяльності та агіткультбригад.

Важливою ділянкою масово-політичної роботи була наочна агітація, яка проводилась під керівництвом партійних організацій. У клубних закладах та бібліотеках встановлювали стенди, вивішували лозунги, робили монтажні, які висвітлювали хід та підсумки соціалістичного змагання, пропагували досвід передовиків виробництва. Працівники культосвітніх закладів повсякчас дбали про злободенність, конкретність, постійне вдосконалення наочної агітації. Завдяки цьому на більшості підприємств, будов і установ Київщини вона мала цілеспрямований характер. Бойова, дохідлива наочна агітація допомагала виховувати трудящих на позитивних прикладах, сприяла поліпшенню роботи підприємств і колгоспів.

Партійні організації залучали культосвітні заклади Київщини також до активної участі в агітаційній діяльності поза виробництвом. В області виникли різні форми масово-політичної роботи за місцем проживання трудящих. У весняно-літній період вона зосереджувалася головним чином на агітаційних майданчиках, площах, стадіонах, у парках, а взимку — у палацах культури, клубах, кінотеатрах, гуртожитках. Значна роль відводилася загальним зборам населення по мікрорайонах, на яких активно обговорювалися питання культури, побуту, торгівлі, читалися лекції, доповіді.

Багато уваги в розглядуваний період приділялося навчанню культосвітніх працівників, поширенню кращого досвіду їх роботи. Київське обласне управління культури разом з Будинком народної творчості випустили на допомогу працівникам клубних закладів «Бюлетень цікавих справ», в якому розповідалося про досвід роботи культосвітніх закладів, про все нове й цінне, що народжувалось у клубах, самодіяльних колективах, бібліотеках області⁶.

Партійні і профспілкові організації проводили спеціальні тематичні семінари, наради, активи. Питання про заходи для поліпшення діяльності культосвітніх закладів, підвищення фахового рівня їх працівників систематично розглядалися на засіданнях бюро партійних комітетів, нарадах, теоретичних конференціях. На одній з конференцій, яку провів Київський обком Компартії України, на порядку денного стояло питан-

⁵ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 29, спр. 408, арк. 114.

⁶ «Київська правда», 13 січня 1965 р.

ня «Рішення XXI з'їзду КПРС і завдання щодо поліпшення роботи культосвітніх закладів області»⁷.

Під керівництвом партійних організацій робота багатьох клубів, будинків і палаців культури, бібліотек набрала конкретнішого і цілеспрямованішого характеру. Зокрема, будинки культури стали справжніми центрами культосвітньої роботи і методичної допомоги клубним закладам міста і села. При будинках культури працювали різноманітні самодіяльні гуртки, великі колективи художньої самодіяльності, університети культури. Добре була організована, наприклад, агітаційно-масова робота в Палаці культури заводу «Більшовик». Тут регулярно проводилися тематичні вечори і вечори відпочинку в червоних кутках цехів, на літньому майданчику підприємства працював постійний кінолекторій. Художньою самодіяльністю було охоплено 500 чол. Бібліотека, книжковий фонд якої налічував 64 тис. книг, обслуговувала більш як 5000 чол. Її працівники організовували читацькі конференції, зустрічі з письменниками. В цехах заводу діяло 12 бібліотек-пересувок⁸.

У загальній системі культосвітньої діяльності чільне місце належить бібліотекам. Вони покликані допомагати партійним організаціям в комуністичному вихованні радянських людей, пропаганді соціалістичного змагання, мобілізації трудящих на дострокове виконання взятих зобов'язань. Кращому розв'язанню цього завдання бібліотек сприяли зростання їх мережі, урізноманітнення форм і методів роботи. За 1959—1965 рр. кількість масових бібліотек, наприклад, у Київській області збільшилася з 322 до 365, технічних і спеціальних — з 635 до 668. У 1965 р. в Києві працювала 1331 бібліотека з книжковим фондом 37 млн. примірників, у тому числі 365 масових з книжковим фондом 5,9 млн. примірників⁹. У багатьох з них широко впроваджувалися нові, більш активні форми пропаганди книги — відкритий доступ до книжкових фондів, покази і огляди літератури безпосередньо в цехах заводів, фабрик, на будовах.

Тільки в 1960 р. бібліотеки республіки влаштували 366 тис. книжкових виставок, 155 тис. читацьких конференцій і літературних вечорів, 185 тис. бібліографічних оглядів¹⁰. Регулярно книжкові виставки та огляди літератури проводилися на Київщині, зокрема в бібліотеках палаців культури «Харчовик», комбінату штучного волокна, 4-ї взуттєвої фабрики, а також Кагарлицького цукрозаводу¹¹.

Серйозну увагу бібліотечні працівники приділяли індивідуальній роботі з читачем. У цехах, на дільницях, в гуртожитках відкривалися пункти видачі науково-технічної, політичної та іншої літератури, створювалися пересувні стенди. Робота організовувалася з урахуванням завдань виробничого колективу. Бібліотеки сприяли у підготовці, зокрема, «Днів науки», «Днів новаторів», «Днів спеціаліста» тощо.

В тісному контакті з партійними організаціями бібліотеки також брали участь у проведенні семінарів, нарад та інших заходів для пропагандистів і слухачів системи партійної і комсомольської освіти, здійснювали велику роботу по пропаганді ленінської теоретичної спадщини та літератури про геніального вождя партії. В багатьох палацах культури і клубах, бібліотеках, гуртожитках створювалися музеї, кім-

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 20, спр. 82, арк. 28.

⁸ Там же, ф. 282, оп. 6, спр. 41, арк. 119—122.

⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 29, спр. 184, арк. 46.

¹⁰ Ідеологічна робота на новому піднесенні, стор. 226.

¹¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 29, спр. 182, арк. 256.

нати та куточки В. І. Леніна, систематично організовувалися ленінські читання, тематичні виставки («Ленінським курсом — до комунізму», «Плани партії — плани народу» та ін.).

Важливу роль у вихованні радянських людей в дусі патріотизму, поваги до революційних і трудових традицій відігравали музеї республіки. В розглядуваний період з'являються нові форми їх роботи. Це — самодіяльні народні музеї, музейні кімнати, меморіально-літературні кутки, які організовувалися на громадських засадах на заводах, у колгоспах, при палацах і будинках культури. На Україні в цей період працювало 1500 народних музеїв¹², багато з них діяло на заводах і фабриках Київської області.

До роботи в культосвітніх закладах партійні організації залучали широкі кола населення. Кількість громадських рад при клубах та бібліотеках у зв'язку з цим значно зросла. Лише 1961 р. в роботі бібліотек республіки брало участь понад 46 тис. активістів¹³. На початок 1965 р. в республіці на громадських засадах працювало 1006 бібліотек, 3637 народних університетів різних профілів¹⁴.

Велике місце в естетичному вихованні радянських людей відводилося самодіяльному мистецтву. На Україні в 1965 р. у клубах і будинках культури працювали понад 121 тис. гуртків художньої самодіяльності, в яких брали участь близько 2 млн. чол. З 1960 р. у Київській області почала діяти народна філармонія¹⁵.

В багатьох трудових колективах Київщини набула значного поширення художня самодіяльність. Так, на заводі «Арсенал» ім. В. І. Леніна в розглядуваний період працювали хоровий, музичний, танцювальний гуртки, студія образотворчого мистецтва, народний драматичний театр. Високих показників у художній самодіяльності досягли народний ансамбль танцю Баришівського районного Будинку культури Київської області, нагороджений за заслуги в розвитку українського народного самодіяльного мистецтва Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР, народний ансамбль пісні і танцю «Дарничанка» (м. Київ), самодіяльний колектив київського заводу «Більшовик», драмколектив при Київському палаці профспілки працівників харчової промисловості та багато інших.

У своїй роботі працівники клубних закладів і бібліотек столичної області застосовували й інші форми та методи роботи. В замітці розглянуто лише найбільш поширені і характерні з них.

Аналіз діяльності культурно-освітніх закладів України і, зокрема, Київщини свідчить, що в цілому вони, працюючи під керівництвом партійних організацій, виконали завдання, поставлені в рішеннях XXI і XXII з'їздів КПРС по підвищенню рівня комуністичного виховання трудящих. У багатьох закладах постійно вдосконалювалися, урізноманітнювалися форми масово-політичної і культурно-освітньої роботи. Велику увагу будинки культури, клуби, бібліотеки приділяли, зокрема, дальшому розгортанню соціалістичного змагання, тісному поєднанню своєї діяльності з практичними завданнями комуністичного будівництва.

¹² Народные массы и строительство советской культуры, М., 1969. стор. 168.

¹³ Ідеологічна робота на новому піднесенні, стор. 226.

¹⁴ УРЕ, т. 17, стор. 529.

¹⁵ Там же; Ідеологічна робота на новому піднесенні, стор. 28.

В. С. СУЛЬКО (Ровно)

**РОЗВ'ЯЗАННЯ
ПРОДОВОЛЬЧОГО ПИТАННЯ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1920 Р.**

Боротьба Комуністичної партії за успішне розв'язання продовольчого питання в перші роки Радянської влади привертає до себе постійну увагу істориків¹. Проте окремої праці, в якій би розглядалася ця

проблема стосовно періоду громадянської війни на півдні України, досі ще немає. Автор робить спробу показати діяльність КП(б)У по ліквідації продовольчої кризи в даному районі, що особливо загострилася тут, як і в усій країні, саме в той період.

Наприкінці громадянської війни народне господарство Радянської республіки зазнавало гострої кризи. Головна вугільна і металургійна база країни — Донацько-Криворізький басейн — був майже цілком виведений з ладу. Занепав залізничний транспорт. Значна частина заводів і фабрик не діяла. Тільки на Україні з 10 773 важких і середніх промислових підприємств 2263 не працювали, а близько 600 були повністю зруйновані².

Розруха охопила і сільське господарство. В УРСР посівна площа в 1920 р. зменшилася, порівняно з довоєнною, на 30%³, а в деяких губерніях, як, наприклад, у Херсонській або Одеській, де найдовше панували білогвардійці та інтервенти, вона скоротилася більш як удвоє. Все це було однією з головних причин виникнення в окремих районах нашої країни, в тому числі й на півдні України, страшного лиха — голоду. Робітники, не маючи засобів до існування, ставали кустарями або йшли на село. Скорочення чисельності робітничого класу і його декласування крило в собі велику небезпеку для Радянської влади. Тому продовольче питання наприкінці громадянської війни набирає особливого значення.

Ще 11 січня 1919 р. Радянський уряд запровадив продовольчу розверстку. Обгрунтовуючи сувору необхідність продрозверстки, В. І. Ленін писав: «...Ми, будучи в обложеної фортеці, не могли продержатись інакше, як застосуванням розверстки, тобто взяти всі надлишки у селян, які тільки є, взяти іноді навіть не тільки надлишки, а і дещо необхідне селянинові, аби тільки зберегти здатною до боротьби армію і не дати промисловості розвалитися зовсім»⁴.

Першим завданням продовольчої політики Радянської влади стало суворе здійснення державної монополії на головні продукти харчування. Вільна торгівля хлібом оголошувалася державним злочином. Прозверстка займала центральне місце в усій системі політичного і економічного співробітництва пролетаріату і трудового селянства.

Великий вклад у справу забезпечення країни хлібом повинна була внести Радянська Україна, де на початку 1920 р. знаходилося понад 600 млн. пудів зерна⁵. Першим кроком Українського Радянського уряду в проведенні продовольчої політики стало повне звільнення від

¹ Ю. Ю. Кондуфор. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1919 гг.), К., 1964; И. И. Шевченко. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян (1919—1920 гг.), К., 1958; С. Ф. Бабурин. Укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства Украины в борьбе за осуществление продовольственной политики.— Научные труды Харьковского горного института. Т. 8, Харьков, 1959; В. П. Юбкин. Здійснення продовольчої політики на Україні.— «УІЖ», 1961, № 1; та ін.

² Ж. П. Тимченко. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні, К., 1966, стор. 109.

³ В. М. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925), К., 1963, стор. 20.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 135

⁵ И. И. Шевченко. Назв. праця, стор. 149.

продрозверстки селян, які мали до трьох десятин землі. Декретом Раднаркому УРСР від 22 лютого 1920 р. державне планове завдання по розверстці розподілялось за класовим принципом, висунутим В. І. Леніним: з бідних селян нічого, з середняка — зменшено, з багатих — багато.

Партія роз'яснювала робітникам і селянській бідності, що головний тягар продовольчої роботи лягає саме на їх плечі, оскільки вони повинні відібрати надлишки хліба у куркулів і переконати середнє селянство у необхідності виконати важку для нього повинність — продрозверстку. Це було нелегкою справою: основна частина хліба належала куркулям, які вороже ставилися до Радянської влади і добровільно не бажали допомагати їй продовольством, а середняк, який за своєю природою був не тільки працівником, але і власником, коли йшлося про передачу надлишків хліба державі за твердими цінами, як зазначав В. І. Ленін, «вагався, вагається і буде вагатися»⁶.

Щоб здійснити єдину продовольчу політику на Україні, справу заготівель було зосереджено в одному центрі — Особливій продовольчій комісії по забезпеченню Червоної Армії Південно-Західного фронту⁷. На місцях створювалися губернські і повітові продовольчі наради, які допомагали продорганам у проведенні партійних, радянських та профспілкових мобілізацій на продовольчий фронт.

Важливого значення у всенародній боротьбі за хліб партія надавала пролетаріатові. «Всі без винятку робітники повинні зрозуміти, що боротьба за хліб — це їх справа, — вказував В. І. Ленін. — Продовольчі загони ставлять своїм завданням... допомогти зібрати у куркулів надлишки хліба»⁸. Згідно з ленінською настановою ЦК КП(б)У, Президія ВУЦВК на початку лютого 1920 р. звернулися до пролетаріату України із закликом записуватися у продовольчі загони. «Щоб зміцнити наш тил, щоб спільно з біднотою врятувати себе і своїх дітей від голоду... від вас, пролетарів України, вимагається нове напруження сил»⁹, — говорилося у зверненні. ЦК КП(б)У направив на продовольчу роботу 800 комуністів і 4 тис. безпартійних робітників. Гаряче відгукнулися на заклик партії і уряду трудящі півдня України. 11 лютого 1920 р. Миколаївський губком КП(б)У на своєму розширеному засіданні прийняв постанову «Про широке залучення робітників у продзагони»¹⁰. Вже на початку березня 1920 р. Миколаївська міська партійна організація, виконуючи рішення губкому, мобілізувала 43 комуністи. 16—20 березня 1920 р. на безпартійній робітничій конференції також було прийнято пропозицію виділити для продроботи 500 робітників м. Миколаєва¹¹. З цією ж метою Одеський губком КП(б)У мобілізував 60 комуністів і 500 безпартійних робітників. У продзагони добровільно вступали і жінки-робітниці. Так, жінвідділи Катеринослава направили в продзагони 65, Миколаєва — 22, Херсона — 11 робітниць¹².

В боротьбі за хліб партія спиралася на сільську бідноту, яка повністю підтримувала Радянську владу. Так, делегати селянського з'їзду Херсонської губернії, який відбувся на початку березня 1920 р., прийняли рішення достроково виконати продрозверстку. Делегати Дніпров-

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 186.

⁷ І. І. Шевченко. Назв. праця, стор. 146—147.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 401.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 34—35.

¹⁰ Пиколаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 — декабрь 1920 гг.). Документы и материалы, Херсон, 1962, стор. 217.

¹¹ «Известия Николаевского губревкома», 23 лютого 1920 р.; 20 лютого 1920 р.

¹² Пиколаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 — декабрь 1920 гг.). стор. 288.

ської повітової селянської конференції звернулися до бідноти і незможних із закликом активніше включитися в боротьбу за хліб, всебічно підтримувати диктатуру пролетаріату. Аналогічні рішення, постанови і резолюції прийняла селянська біднота Одеської губернії на своїх конференціях і з'їздах¹³.

Отже, трудящі Української РСР широким фронтом розгорнули боротьбу за виконання продрозверстки. Лише за червень 1920 р. селянство Одеської губернії здало державі 269 850 пудів хліба¹⁴. Особливих успіхів добилися трудящі Херсонської губернії, які за перше півріччя 1920 р. здали 5 млн. 350 тис. пудів хліба і зайняли перше місце в республіці по заготівлі продовольства¹⁵. Це стало можливим тому, що партія, проводячи продовольчу політику, враховувала класові інтереси трудящих селян, зуміла за короткий строк залучити до проведення її робітничий клас і сільську бідноту, поставити конкретні завдання перед кожним комунистом, кожним членом продзагону, комнезаму.

Особлива заслуга в успішному виконанні заготівель належала робітничому класові. Працюючи на селі, робітники продзагонів безпосередньо впливали на класову свідомість селянства, зміцнювали його довіря до пролетаріату, соціалістичної держави. Трудове селянство дедалі більше усвідомлювало життєву необхідність виконання завдань, поставлених Комуністичною партією і Радянським урядом. «Ми, незможні селяни,— зазначалося в резолюції мітингу селян с. Терновки Херсонського повіту,— віддамо всі свої сили для підтримки Червоної Армії і робітників міста, об'являємо нещадну боротьбу проти куркулів і бандитів»¹⁶.

Революційний пролетаріат міста надавав селу велику практичну допомогу. В липні 1920 р. робітники Миколаєва і Херсона відправили сільським трудівникам тисячі пудів вугілля і металу, 260 молотарок, 12 жаток, 24 сівалки, 42 борони. Трудящі Одеси передали селянам весь сільськогосподарський реманент, який знаходився на заводах, у тому числі 108 сівалок, 200 плугів, 750 лопат тощо¹⁷.

У поданні допомоги селу, зміцненні союзу робітників і селян особливе значення мали такі кампанії, як «тижні» і «місяці» селянина. Завдання, що стояли перед партійними організаціями під час проведення цих заходів, були чітко сформульовані в передовій статті журналу «Коммунист»: «Дні селянського «тижня» повинні послужити головній справі, від якої залежить доля Радянської влади на Україні — справі утворення міцного союзу робітників і селян»¹⁸.

У ході селянського «тижня» (березень 1920 р.) робітники організували в селах Одеської губернії 13 майстерень, близько 700 прокатних пунктів. Трудівники колишнього одеського заводу Гена (нині — завод ім. Жовтневої революції) провели суботник, під час якого виготовили

¹³ Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов, Херсон, 1957, стор. 278, 309—370; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 406, арк. 110—111.

¹⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920 рр.). Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 932, 965.

¹⁵ И. И. Шевченко. Назв. праця, стор. 154.

¹⁶ Гражданская война на Украине (1918—1920 гг.). Сборник документов и материалов, т. 3, К., 1967, стор. 630.

¹⁷ З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині 1918—1920 рр. Збірник документів і матеріалів, Херсон, 1957, стор. 175; Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 — декабрь 1920 гг.), стор. 282; Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 599, оп. 1, спр. 19, арк. 48.

¹⁸ «Коммунист», 1920, № 11, стор. 3.

і передали селянству губернії 100 плугів. Значну допомогу селянству надали червоноармійські частини. На полях працювало близько тисячі червоноармійців 51-ї Московської дивізії, якою командував прославлений герой громадянської війни В. К. Блюхер. Воїни обробили майже 2 тис. дес. землі¹⁹. Вся робота в період селянського «тижня» проходила під лозунгом: «Все для селянина, все для відбудови зруйнованого війною сільського господарства».

В червні 1920 р. з ініціативи Одеського губревкому був проведений «Місяць допомоги міських робітників селянству», під час якого пролетарі Одеси виготовили і відправили в Ананьївський повіт 50 плугів і 29 сівалок, Балтський — 70 плугів, 500 лопат, Вознесенський — 25 плугів, 20 сівалок, Тираспольський — 55 плугів, 59 сівалок і 250 лопат²⁰.

Братня допомога робітничого класу сприяла прискореній відбудові сільського господарства, зміцненню союзу трудящих міста і села. Ця допомога була яскравою ілюстрацією ленінського положення про те, що «місто давало селу при капіталізмі те, що його (село) розбещувало політично, економічно, морально, фізично і т. п. Місто у нас само собою починає давати селу прямо протилежне»²¹.

В грізний для країни час, коли імперіалісти організували проти Радянської республіки третій похід Антанти, трудове селянство доклало всіх зусиль, щоб виконати і перевиконати продовольчу розверстку. Як повідомила газета «Комуніст» від 20 липня 1920 р., трудящі Миколаївського повіту з власної ініціативи встановили додаткову продрозверстку. Селяни Одеського повіту, крім того, організували збір продовольства для Червоної Армії. А двоє жителів Покровсько-Облайських хуторів, що на Херсонщині, Грищенко і Кардашинський безкоштовно здали державі 180 пудів хліба, з них 50 — додатково понад план²².

Дедалі зростаючий авторитет і вплив Комуністичної партії і Радянської влади на селі, міцніюча дружба і співробітництво робітників і селян, успіхи в соціалістичному будівництві й, зокрема, у виконанні продрозверстки викликали шалену лютю у контрреволюції і насамперед у куркульства та їх поплічників — меншовиків і есерів. Вони відкрито виступили проти продрозверстки, створення на селі комнезамів, проведення класового розшарування селянства, обмеження куркульства та інших заходів Комуністичної партії. Вороги не зупинялися перед диверсійними і терористичними методами боротьби з Радянською владою. Так, у Миколаєві вони спалили елеватор, в якому знаходилися тисячі пудів хліба, заготовленого для відправки робітникам і Червоній Армії. В Херсонському повіті було підірвано залізничну колію і спалено ряд продовольчих складів²³. По-звірячому розправлялися куркулі з комуністами і сільськими активістами. Так, три активістки жінвідділу м. Олешки Херсонського повіту, які брали активну участь у вилученні куркульського хліба, були живими закопані в землю. В боротьбі проти нового ладу куркулі не гребували ніякими засобами: від провокаційних чуток, підкупу і шантажу, вбивств з-за рогу до організації зброй-

¹⁹ ООДА, ф. 599, оп. 1, спр. 44, арк. 21; О. Д. Чупрун. Борьба одесских коммунистов с голодом, стор. 66; ООДА, ф. 599, оп. 1, спр. 44, арк. 21.

²⁰ В огне гражданской войны. Из истории борьбы трудящихся Одешины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны. Сборник документов и материалов, Одесса, 1962, стор. 422; ООДА, ф. 599, оп. 1, спр. 19, арк. 48.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 350.

²² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. 1919—1920 рр., стор. 932; В огне гражданской войны, стор. 421; «Днепровская коммуна», 13 февраля 1921 г.

²³ О. Д. Чупрун. Борьба одесских коммунистов с голодом, стор. 70; Миколаївський обласний державний архів, ф. 152, оп. 1, спр. 17, арк. 23.

них банд і антирадянських заколотів. Вони намагалися проникнути в комнезами, Ради, земельні органи, міліцію, щоб підірвати Радянську владу зсередини²⁴. Проте намагання контрреволюції ослабити владу робітників і селян зазнали цілковитого провалу. Трудове селянство у відповідь на антирадянські вилазки куркульства ще рішучіше взялося за побудову нового життя. «Нехай знають куркулі, що ми вживемо найсуворіших заходів до всіх ворогів трудящих»²⁵, — заявили на своєму мітингу незаможники Херсонщини. Починаючи з літа 1920 р., селянська біднота і незаможники півдня України пішли в широкий наступ на сільських багатіїв. У куркулів, що брали участь у підіривній антирадянській діяльності, відбиралися господарчі будівлі, робоча худоба, сільсько-господарський реманент тощо.

Щоб остаточно підірвати економічну міць сільської буржуазії, прискорити виконання продрозверстки, в серпні — вересні 1920 р. партійні організації розгорнули «походи на куркулів»²⁶. Готуючись до цієї кампанії, комуністи висунули лозунг: «Весь хліб куркулів для Червоної Армії і робітників». Згідно з рішенням Одеського губкому КП(б)У, з відповідальних ділянок виробництва було знято і направлено на село близько 3 тис. комуністів, радянських і профспілкових працівників. Значних підготовчих заходів вжили робітники Миколаєва. Так, у Слободському районі міста відбулося 35 партійних зборів, Кузнечному — 10 зборів, проведено 17 мітингів, на яких мобілізували пролетарів для роботи на селі. З цією ж метою було випущено 67 295 листівок, 8200 брошур, 67 752 газети, 2324 плакати. Крім того, робітники подали селу і матеріальну допомогу. Так, селянству було виділено 45 497 пудів солі, 1600 — нафти, 1227 — мазуту тощо. Для обслуговування кузень і ремонтних майстерень лише робітники Миколаєва направили на село 77 кваліфікованих спеціалістів²⁷.

Всенародна боротьба за хліб увінчалася цілковитою перемогою. З честю справилися трудящі півдня України і з річним планом виконання заготівель. Одеська губернія, наприклад, здала державі у 1920 р. 10 млн. пудів хліба і зайняла перше місце у республіці. На друге місце вийшла Херсонська губернія. З усіх повітів республіки, які успішно виконали поставлене завдання, особливо відзначилися Херсонський і Лебединський Харківської губернії. Згідно з рішеннями ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР, вони були занесені на Почесну Червону дошку²⁸.

В період битви за хліб трудящі півдня України добилися ще однієї важливої перемоги: були ослаблені економічні й політичні позиції куркульства, закладена міцна основа для соціалістичного будівництва на селі.

Боротьба за революційне перетворення села, в тому числі й за розв'язання продовольчого питання, сприяла ще тіснішому згуртуванню робітничого класу і трудящого селянства. Завдяки міцності союзу цих двох братніх класів Радянська республіка вистояла у боротьбі з зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією і приступила до будівництва соціалістичного суспільства.

²⁴ Ж. П. Тимченко. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні, стор. 116; З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918—1920 рр.), стор. 182.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 63, арк. 9.

²⁶ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. 1919—1920 рр., стор. 949—951.

²⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. 1919—1920 рр., стор. 965, 949—951; Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 — декабрь 1920 гг.), стор. 329, 323—324, 524.

²⁸ ХОДА, ф. 1887, оп. 3, спр. 130, арк. 95.

В. О. ПІРКО (Донецьк)

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ
МІСТА СЛОВ'ЯНСЬКА**

Рання історія м. Слов'янськ Донецької області тісно пов'язана з будівництвом оборонних укріплень на південних рубежах Російської держави в XVI—XVII ст. та розвитком

солеварного промислу на Торських озерах. Уже в 60-х рр. XVI ст. тут проходили маршрути станиць та сторож, що направлялися з Путивля і Рильська в «Поле» для попередження нападів орд кримських і ногайських феодалів¹. У зв'язку з реорганізацією сторожової служби (1571 р.) й встановленням на півдні Росії 73 сторож на території сучасної Донецької області (на лівому березі Сіверського Дінця) розмістилися дві з них — Святогірська (нині Слов'яногірськ) і Бахмутська (у гирлі р. Чорний Жеребець)². Будівництво оборонних укріплень на лівому березі Сіверського Дінця, зокрема Цареборисівської фортеці в 1599 р. в гирлі р. Оскол, сприяло приходу на Торські озера для варіння солі, вилування риби, полювання і бортництва жителів прикордонних міст Росії і України.

На початку XVII ст. іноземна інтервенція та численні набіги татар, які дощенту зруйнували Цареборисів, розладнали чітку систему сторожової служби на півдні Росії. Сторожі і станиці, що висилалися з міст, більше займалися охороною самих міст і навколишніх поселень, ніж спостереженням за «Подем». Лише в 40-х роках XVII ст. белгородські і валуйські станичники вже несли службу на маршрутах кінця XVI ст., що тісно пов'язано із зміцненням південних рубежів Російської держави і будівництвом Белгородської засічної лінії³. До цього часу відносяться численні джерела, які свідчать про постійний прихід на територію сучасної Донецької області для промислів і, насамперед, солеваріння, жителів «окраїнних» міст Росії та «черкас» (українців). Так, 27 травня 1622 р. у Розрядному приказі рильчанин А. Васильєв розповідав, що в 1620 і 1621 рр. він ходив з Рильська до Белгорода, а звідти разом з белгородцем Маденовим — на Дінець «соль варить, и для зверинного бою, и для меду»⁴. З розповіді валуйчанина П. Котельникова, який у 1625 р. був на Торських озерах і «соль про себя варил», дізнаємося, що на Тор (так називали р. Казенний Торець після злиття її з р. Сухий Торець) приїжджали «охочие люди» з Белгорода, Оскола, Ельця, Курська, Лівен, Воронежа для варіння солі влітку щорічно, а для захисту від татар вони будували укріплення⁵. Про те, що солевари біля озер будували курені й укріплення повідомляють і пізніші документи. Зокрема, в листі Г. Косагова з Цареборисова белгородському воєводі Г. Ромодановському від 13 червня 1660 р. зазначається, що під час нападу татар на Торські озера були дощенту зруйновані курені й укріплення, а солевари, які не змогли врятуватися, потрапили в полон⁶. Тому не дивно, що, починаючи з 20-х рр., для варіння солі на озера збиралися одночасно по кілька сот чоловік. Наваривши протягом 2—3 тижнів солі, вони поверталися назад, а на зиму залишалися лише «охочі».

¹ Разрядная книга 1475—1598 гг., М., 1966, стор. 223, 233.

² Акты Московского государства (далі — АМГ), т. I, СПб., 1890, стор. 8; И. Беляев. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской окраине Московского государства до царя Алексея Михайловича, М., 1846, стор. 9.

³ В. Загоровский. Белгородская черта, Воронеж, 1969, стор. 61—64.

⁴ АМГ, т. I, стор. 176.

⁵ Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА), ф. 210, Белгородський стіл, стовп. 1, арк. 83—84.

⁶ АМГ, т. 3, СПб., 1901, стор. 112.

Солепромисловці неодноразово зверталися до царя з проханням побудувати на Торських озерах казенні варниці, острожок і направити туди ратних людей для охорони їх від татар⁷. З свого боку цар і воєводи найближчих міст уважно стежили за всім, що відбувалося на Торі. Численні царські грамоти зобов'язували воєвод селити переселенців з України на Торі, записувати їх на державну службу. З листування чугуєвського воєводи з царем дізнаємося, що в 1646 р. поблизу Торських озер, в острожку, поперемінно несли службу по 20 чугуєвських козаків⁸. Оскільки поселення вихідців з України на Чугуєвському городищі припадає на 1638 р.⁹, це дає підстави допускати, що біля Торського перелазу вони збудували острожок для охорони південних рубежів Росії, очевидно, в 1645 р.¹⁰. Проте острожок та його нечисленний гарнізон не могли захистити Торські озера від нападів татар і перешкодити їм вторгтися вглиб Росії. Тому в 1646 р. козацькому голові Протасьєву, який супроводжував кримських гінців, царською грамотою доручалося «высмотреть, написать на роспись и начертить место», де можна б на Торі збудувати місто. На думку Протасьєва найзручнішим місцем був район Маяцького озера¹¹.

12 квітня 1648 р. белгородському воєводі А. Бутурліну цар надіслав грамоту з наказом збудувати у гирлі р. Тор «город жилой со всякими крепостями»¹². В ній також передбачалося відрядити з Белгорода, Курська, Лівен, Єльця, Орла, Оскола, Єфремова, Черні дітей боярських, козаків, станичників, пушкарів — 300 чол. кінних і 200 піших, а також спорядити в Царевоолексієві (Новому Осколі), Осколі і Белгороді 8 суден з продуктами харчування і зброєю (5 пищалей)¹³. Однак 30 квітня того ж року Боярська дума відмінила наказ царя¹⁴. Хоча рішення бояр і не називає причин відміни наказу, неважко здогадатися, що вони крилися в загостренні класової боротьби, в тому числі й на південних окраїнах Росії¹⁵.

Влітку 1660 р. воронезький воєвода О. Хрущов направив на Торські озера 767 «черкас»¹⁶ і з ними белгородського дворянина С. Кошелева, доручивши йому збудувати на Торі фортецю¹⁷. Оглянувши місцевість, С. Кошелев дійшов висновку, що найпридатнішою для будівництва фортеці була місцевість біля Маяцького озера в п'яти верстах від р. Тор. Він звернувся до воєводи за дозволом збудувати там місто. Однак поки між С. Кошелевим і воєводою велося листування щодо місця будівництва фортеці, «черкаси все розбежались» і в жовтні 1660 р. воєвода наказав С. Кошелеву перевезти до Цареборисова зброю і провіант, а самому повернутися до Белгорода¹⁸.

⁷ ЦДАДА, ф. 210, Белгородський стіл, стовп. 1, арк. 83—84.

⁸ Див. Историко-статистическое описание Харьковской эпохи. Отд. V, Харьков, 1858, стор. 117. Філарет вважав 1646 р. датою заснування міста.

⁹ А. Г. Слюсарский. Социально-экономическое развитие Слобожанщины, Харьков, 1964, стор. 45.

¹⁰ К. Щелков писав, що приблизно в 1645 р. було збудоване м. Тор, укріплене палісадами і бастіонами з 40 гарматами. (К. Щелков. Историческая хронология Харьковской губернии, Харьков, 1882, стор. 13). Ця дата стала найпоширенішою у виданнях краєзнавчого характеру, хоча на наступній сторінці книги автор пише, що в 1646 р. на Торському городищі побудовано острожок.

¹¹ ЦДАДА, ф. 123, оп. 1, спр. 7, арк. 2—6.

¹² Там же, ф. 210, Белгородський стіл, стовп. 203, арк. 634.

¹³ Там же, стовп. 255, арк. 634, 1—4.

¹⁴ Там же, арк. 55.

¹⁵ Воронежский край с древнейших времен до конца XVII ст. Документы и материалы по истории края, Воронеж, 1976, стор. 99—104.

¹⁶ ЦДАДА, ф. 210, Белгородський стіл, стовп. 431, арк. 73—74.

¹⁷ ЦДАДА, фонд. 210, Белгородський стіл, стовп. 436, арк. 318—319.

¹⁸ Там же, арк. 321.

16 квітня 1663 р. на ім'я Г. Ромодановського надійшла нова царська грамота, в якій вказувалося: «на Тору поставити стоялий острог со всеми крепостьями; в том остроге устроить на вечное житье людей из украинских городов». 8 червня того ж року на Тор було відправлено для «будівництва міста» 600 чол. ратних людей, а для поселення — 50 валуичан, 50 чугуєвців та 12 родин з Харкова¹⁹. Я. Філімонов, який очолював експедицію, у листі до Г. Ромодановського писав, що після приходу на Тор вони стали обозом біля озера і окопалися ровом. Це ще раз підтверджує думку про те, що там не було ні фортеці, ні укріплень. Як і його попередники, місцем для майбутнього міста Я. Філімонов обрав район Маяцького озера і розпочав тут у 1663 р. будівництво острогу. Про те, що Філімоновим було розпочато будівництво міста Маяки (нині с. Маяки) свідчить також чолобитна ігумена Святогірського монастиря Гаврила, в якій відзначалося, що до 1664 р. монастир (у царських грамотах він згадується з 1624 р.) володів усіма угіддями по обидві сторони Дінця на 50 верств та перевозом на Торській озера. Після появи м. Маяки перевіз забрали і, збудувавши замість нього міст, почали збирати мито в казну. Частина монастирських угідь зайняли жителі Цареборисова і Маяків²⁰.

Як тільки з'явився маяцький острог, 18 березня 1664 р. цар Олексій Михайлович «наказав на Торі завести соляні варниці й сіль варити для нього»²¹. З цією метою з Єльця на Тор доставили й направили 215 робітних людей і 15 целовальників, 88 стрільців для охорони від татар, всього 318 чол.²². У 1665 р. на Тор прибув воронежець С. Титов, якому було доручено побудувати м. Маяки й варити сіль. Складена ним «стрельная» книга свідчить, що збудовані з дерева міські стіни обнесли ровом, надовбами та іншими укріпленнями оточили поля та пасовища²³. У 40 котлах виварили 9331 пуд солі, з яких 7211 пудів відправили до Белгорода. Однак, як свідчать листи С. Титова воєводі Б. Репніну, часті напади татар на промисли, обози з дровами ускладнювали солеваріння. Тому в квітні 1666 р. на Торській озера приїхав В. Струков. Йому було доручено виміряти й описати місця, якими татари приходять на озера, і де необхідно побудувати укріплення, щоб захистити промисли і маяцький острог²⁴. Оглянувши місцевість, Струков дійшов висновку, що маяцький острог збудований не на місці, оскільки не захищає ні государевих міст, ні Торських озер.

У зв'язку з цим він звернувся до царя із запитом про перенесення м. Маяки з Сіверського Дінця на р. Тор і збудувати його біля татарського перелазу²⁵. Грамотою від 26 травня 1666 р. цар дозволив робити так, як вважає воєвода. Оскільки для перенесення міста та будівництва інших укріплень за підрахунками В. Струкова потрібно було до 2 тис. чол., воєвода вирішив залишити Маяки на старому місці, а від нього до промислів спорудити земляний вал, надовби, які б захищали від татарських нападів постачальників дров на солеварні і приїжджих людей.

В 1668 р. робітні люди казенних варниць зруйнували укріплення й розійшлися з Тору²⁶. Про те, що біля Торських озер на той час не було

¹⁹ Там же, стовп. 769, арк. 425.

²⁰ Там же, стовп. 504, арк. 425—48.

²¹ Там же, стовп. 598, арк. 27.

²² Там же, арк. 123.

²³ Там же, стовп. 600, арк. 710.

²⁴ Там же, стовп. 998, арк. 128—129.

²⁵ Там же, арк. 125.

²⁶ Там же, стовп. 1319, арк. 14. Це спростовує помилковий погляд Ю. Ключкова, який писав, що в 1668 р. була зруйнована фортеця, збудована в 1645 р. (Славянск. Справочник-путеводитель, Донецк, 1964, стор. 4).

укріплень і поселення, свідчать дані з листування воєвод з царем під час селянської війни під керівництвом С. Разіна. Сповідуючи царя про похід загону О. Хромого, белгородський воєвода вказував, що повсталі при підтримці місцевого населення зайняли Маяцьку і Цареборисівську фортеці й що до них приєдналися «соляные варшцики» (солеварі казенних варниць) і «черкаси», які варили сіль на озерах²⁷.

Наявність поблизу Маяцького острогу казенних варниць на Торі, для охорони яких виділялися стрільці, сприяло не лише збільшенню кількості приїжджих солеварів, але й поселенню у цих місцях вихідців з України. Згідно царської грамоти в 1676 р. белгородський воєвода направив на Торські озера людей з Р. Масловим «для береження от прихода воинских людей построить город по прозванию Соляной и призвать на жилье их малороссийских заднепровских городов черкас»²⁸.

З відписки Г. Ромодановського в Розрядний приказ від 12 січня 1677 р. видно, що будівництво острогу біля Торських озер на той час ще не було завершено, хоча в місті уже поселилися і збудували двори 245 сімей, які прийшли з «малороссийских городов», а інші продовжують приходити і селитися²⁹. 30 січня 1678 р. в Соляне прибув Б. Протасов з дорученням «всякое строение и заводы, и людей переписать: и тому всему учинить переписные книги» й надіслати їх до Розряду³⁰. У складених Б. Протасовим книгах зазначається: «У 184 (1676) році в Смоляному збудовано 2 башні проїжджих та 4 башні глухих, між цими башнями 161 сажень стіни. Навколо міста викопано рів шириною в два з половиною сажени, глибиною півтора сажени»³¹. З будівель на території фортеці були приказний двір, караульне приміщення, тюрма і колодязь. Для охорони фортеці від татар з Маяків, Цареборисова та інших міст надіслали 6 пищалей. Направлений до Розряду в 1678 р. з переписними книгами Ф. Олексієв розповідав, що жителі Соляного прийшли всі з малоросійських і різних міст два роки тому і «кормятся они все в том городе соляным промыслом». Він також повідомляв, що на весні після польових робіт на Тор приїжджають 10 тис. і більше «промышленников», які варять кожен для себе сіль. Влітку в «работную пору» вони роз'їжджаються в «города по прежнему», а на промислах залишаються «немногие люди». У зв'язку з частими нападами на промисли татар жителі Соляного просили «прибавить наряду, зелья и свинцу», бо в противному разі вони «возвратятся на прежнее место»³².

Маяцька і Торська фортеці не могли захистити від частих нападів татар ні соляні промисли, ні окраїнні міста. Тому в 1684 р. уряд дав розпорядження від м. Ізюм через степ, урочище Гола Долина до р. Торець, а далі вниз по Торцю до Сіверського Дінця насипати земляні вали і збудувати «всякие крепости, где какие пристойно», а м. Маяцьке перенести у гирло р. Тор, «где впал Тор в реку Северский Донец»³³. Як свідчать документи, влітку 1684 р. козаци Харківського полку збудували цілу систему укріплень на р. Торець, в тому числі й місто між Сіверським Дінцем і Тором. Протяжність укріплених стін міста становила 174 сажени. В ньому поселили осадчого «черкаше-

²⁷ Там же, стовп. 687, арк. 372—375.

²⁸ Там же, стовп. 498, арк. 73.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же, стовп. 998, арк. 73.

³¹ Там же, арк. 73—74.

³² Там же, арк. 79.

³³ Там же, стовп. 1530, арк. 680.

нина» С. Бронку, а з ним п'ять родин «черкас на вечное житье»³⁴. Так було засноване м. Городок (нині Райгородок). Однак жителі Маяків відмовились переселитися в Городок, мотивуючи це своєю бідністю і тим, що живуть вони в основному завдяки постачанню дров на соляні промисли. Тому наприкінці XVII ст. тут залишилися всі три поселення.

Таким чином, наведені факти свідчать про те, що початки історії м. Слов'янськ тісно пов'язані із спільною боротьбою російського і українського народів проти татаро-турецької навали, з будівництвом у XVII ст. цілої системи укріплень на південних рубежах Російської держави, з розвитком солеварного промислу в Донецькому краї. Заснування міста припадає на 1676 рік³⁵. Початкова назва Соляне очевидно, у зв'язку з переміщенням центру солеваріння в Бахмут (нині Артемівськ), поступилася перед назвою Тор, яка в 1784 р. була замінена на Слов'янськ.

³⁴ Там же.

³⁵ Ця дата вказується і в «Описі міст і повітів Азовської губернії», складеному в 1779 р. (Див. Записки Одесского императорского общества истории и древностей, т. 3, Одесса, 1853, стор. 299) та енциклопедичних виданнях кінця XIX — початку XX ст. (Див.: Энциклопедический словарь, т. XXX, СПб., 1900, стор. 348; Энциклопедический словарь Русского библиографического института. Изд. II, т. 39, стор. 493).

Н. Г. ПОДАЛЯК (Київ)
РЕМЕСЛО І РЕМІСНИКИ
ГАНЗЕЙСЬКОГО МІСТА РОСТОКА
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV —
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

Друга половина XV — перша половина XVI ст. — особливий період в історії Німеччини, пов'язаний з розпадом феодальних форм організації виробництва і зародженням ранньокапіталістичних відносин, період суспільного піднесення, яке в

20-ті роки XVI ст. охопило всі верстви німецького населення і поставило на порядок денний питання про дальші шляхи розвитку країни. Соціально-економічне становище Німеччини періоду розвинутого феодалізму можна з'ясувати лише в процесі аналізу економічного і соціального ладу міст тієї епохи, виділивши серед них досить типові для певного регіону.

Саме таким містом у Північній Німеччині був Росто́к. У другій половині XV — першій половині XVI ст. його економічний лад визначало ремесло, за рівнем якого Росто́к був на першому місці в Мекленбурзькому герцогстві. В ході жорстокої конкурентної боротьби, яка велася між членами Ганзи за ринки збуту, Росто́к здобув ряд перемог в Ганзейському союзі. Протягом другої половини XV — першої половини XVI ст. в Росто́ку не припинялася і класова боротьба. Міські хроніки свідчать, що, по-перше, місцеве населення чинило опір політиці територіальних сеньйорів — герцогів Мекленбурзьких; по-друге, час від часу в місті спалахували виступи бюргерства і плебсу проти правлячої верхівки патриціату; по-третє, дедалі більше загострювалася внутріщеслова боротьба підмайстрів і учнів проти майстрів.

В історичному розвитку Росто́ка особливості, властиві безпосередньо даному місту і північнонімецьким містам взагалі (належність до Ганзи зумовлювала визначну роль торгівлі в їх економічному розвитку), дуже оригінально і своєрідно перепліталися з рисами, які відображали основні закономірності розвитку західноєвропейських міст (середньовічне місто — це, насамперед, центр товарного виробництва).

Саме тому аналіз економічної історії Ростока в другій половині XV — першій половині XVI ст. дає можливість прослідкувати не тільки регіональну специфіку, а й загальні закономірності розвитку міст того часу.

Проте проблема розвитку господарства Ростока на рубежі XV—XVI ст. досі вивчена недостатньо. Так, представники юридичної школи німецької буржуазної історіографії першої половини XIX ст. вважали середньовічний Росток лише центром транзитної торгівлі зі слабо розвинутим ремеслом. При цьому торгівля вивчалася ними в повному відриві від процесу виробництва, і зводилося це вивчення до простого переліку привілеїв, здобутих ганзейцями в країнах-контрагентах¹.

Представники економічного напрямку, який почав формуватися в німецькій буржуазній історіографії в другій половині XIX ст., спрямовували свої зусилля на вивчення історії цехів, причому особливу увагу приділяли еволюції цехового права, а не аналізу еволюції й структури міського ремесла². Отже, буржуазні німецькі історики досягли певних успіхів в описі звичаїв ремісників, правового становища ростоцького купецтва за кордоном і зібрили великий фактичний матеріал, але питання про економічний розвиток Ростока в другій половині XV — першій половині XVI ст. вивчено ними недостатньо.

Значний внесок у вивчення конкретної економічної проблематики середньовічного Ростока зробили історики-марксисты НДР. Але вони у своїх дослідженнях обмежуються лише сферою торгівлі і займаються переважно аналізом діловодних джерел — торгових та митних книг³. В радянській історичній науці праць, присвячених економічному розвитку середньовічного Ростока, досі не було.

В даній замітці автор на основі марксистсько-ленінських досліджень радянських істориків-медієвістів (урбаністів) намагається розглянути лише основні риси характеру й організації ростоцького ремесла в другій половині XV — першій половині XVI ст. Нами використано досить широке коло джерел на нижньонімецькій мові. Це — нормативні матеріали: цехові статuti та розпорядження⁴, «Перепис по мобілізації воїнів у міське ополчення»⁵ (середина XV ст.), діловодні документи (торгові та митні книги)⁶, актові матеріали дипломатичного походження (протоколи ганзейських з'їздів)⁷.

Перші відомості про існування в Ростоку ремісничих цехів належать до кінця XIII ст. На той час у місті налічувалося 6 ремісничих об'єднань: ковалів, дубильників, ткачів, бондарів, кушнірів і пекарів⁸. У

¹ W. Brederlow. Geschichte des Handels und der gewerblichen Kultur der Ostseereiche im Mittelalter, Berlin, 1820; H. Mann. Beiträge zur Geschichte des alten wendischen Rostocks, Rostock, 1854.

² W. Stieda. Hansische Vereinbarungen über städtisches Gewerbe im 14. und 15. Jht.—Hansische Geschichtsblätter, 1886 (далі — HGBL); E. Draggendorf. Rostocks älteste Gewerbetreibende. — Beiträge zur Geschichte der Stadt Rostock, 1898, Bd. II, H. 3; C. Leps. Das Zunfthewesen der Stadt Rostock.—HGBL, 1933.

³ H. Thierfelder. Rostock—Osloer Handelsbeziehungen im 16. Jht., Rostock, 1958; W. Stark. Die Danziger Pfahlkammerbücher (1468—1476) als Quelle für den Schiffs- und Warenverkehr zwischen Hansestädten und Danzig.—Rostocker Beiträge, 1967, Bd. I.

⁴ E. Bodemann. Die älteren Zunfturkunden der Stadt Lüneburg, Hannover, 1883; Die Rostocker Amtrezesse, hrsg. v. K. Koppmann.—Mecklenburgisches Jahrbücher, 1893 Bd. 53.

⁵ K. Koppmann. Die Wehrkraft der Rostockischen Ämter (далі — Die Wehrkraft...)—HGBL, 1886.

⁶ K. Koppmann. Jöhan Tölners Handlungsbuch, Rostock, 1885; II. Thierfelder. Назв. праця; W. Stark. Назв. праця.

⁷ Hanserezesse (далі — HR), Abt. 1, Bd. 1, München, 1870.

⁸ Mecklenburgisches Urkundenbuch (далі — MUB), Bd. III, Schwerin, 1865, № 2423.

1440 р. в місті вже існувало 23⁹, а в середині XV ст.— 44 цехи¹⁰. Росто́к став центром розвинутого ремісничого виробництва з цілим рядом спеціалізованих галузей.

В середині XV ст., як свідчить «Перепис», найважливішою і найбільшою за кількістю спеціальностей серед цих галузей була обробка металу. За нашими підрахунками, у 8 цехах обробки металу працювало близько 230 чол.: ковалі, ливарники, ювеліри, ножівники, голкарі, зброярі, мечники і бокальники. Всередині кожного з названих ремесел не припинялося відокремлення нових професій. Зокрема, в ливарному виробництві в XIV ст. існували професії котлярів і глекарів¹¹, а в середині XVI ст.— гончарів, чашників, мідників, ліхтарників, майстрів по виготовленню дзвонів¹².

В середині XV ст. певна професійна диференціація існувала також і в шкіряній та деревообробній галузях. Як свідчить «Перепис», у шкіряній справі налічувалося 6 цехів (за нашими підрахунками, близько 264 чол.), у яких працювали шевці, черевичники, дубильники, хутровики, лимарі і ремінники; в деревообробній — 93 чол.: бондарі, токарі, майстри виготовлення ящиків і дерев'яного взуття, так званих «патин».

У другій половині XV — першій половині XVI ст., за свідченням того ж «Перепису», важливою галуззю ростоцької промисловості була будівельна справа. В цій сфері працювали в основному дві групи ремісників: теслярі і каменярі (приблизно по 30 чол. кожна). Культурні будівлі розписувалися художниками. Вони об'єднувалися в один цех (приблизно 6 чол.) з склярами, які виготовляли скло і вітражі. Теслярі, крім того, працювали і на корабельних верфах. Потреби кораблебудування задовольняли також канатники (близько 40 чол.).

Однією з найдавніших галузей ростоцького ремесла було ткацтво. Представники цієї професії згадувалися серед перших мешканців міста вже в другій половині XIII ст.¹³ До середини XV ст. в Ростоку, за нашими підрахунками, було близько 60 майстрів по виготовленню шерстяних тканин, 48 ткачів лляних виробів, 15 майстрів, що виробляли сукно, і 9 — полотно.

Дані «Перепису» дали можливість встановити, що в середині XV ст. майже 60 чол. об'єднував цех кравців, 9 — корпорація капелюшників. Є окремі свідчення про існування цеху панчішників¹⁴.

У другій половині XV — першій половині XVI ст. ціла група ремісничих професій обслуговувала сферу міського побуту: цирульники (10 чол.), свічники, кухарі (склад невідомий).

Самостійною галуззю господарства було в той час виготовлення продуктів харчування. Ним займалися пекарі, майстри по виготовленню пудингів, різники, м'ясники, продавці овочів і фруктівники.

Як продовження «процесу виробництва в межах процесу обігу і для процесу обігу»¹⁵ можуть у певному значенні розглядатися також транспортування, зберігання і розподіл товарів. І хоча робітники, які здійснювали перевезення, не були ремісниками в повному розумінні цього слова, саме місце транспортування товарів у процесі їх виробництва і обігу, як і специфічні корпоративні форми зайнятих у ньому осіб, визначають необхідність аналізу трудової діяльності останніх поряд з ремісниками.

⁹ С. Лерс. Назв. праця, стор. 128.

¹⁰ К. Коррманн. Die Wehrkraft., стор. 165—166.

¹¹ HR, № 118, 257.

¹² W. Stie da. Назв. праця, стор. 104.

¹³ MUB, Bd. XIV, Schwerin, 1893, № 624.

¹⁴ К. Коррманн. Johann Tölner's Handlungsbuch, № 796.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 24, стор. 158.

Транспортуванням вантажів у середньовічному Ростоку займалися носильники (близько 450 чол.) і човнярі (близько 12 чол.). Слід зазначити, що їх праця мала сезонний характер. Вони обслуговували переважно морську торгівлю, а взимку порти практично не функціонували.

Помітне місце в господарському житті середньовічного Ростока займали промисли: рибальський, пивоварний, борошномельний. Про широке розповсюдження пивоваріння красномовно свідчить той факт, що наприкінці Тридцятилітньої війни в місті діяла 241 пивоварня, а пива щорічно виготовлялося 14—18 тис. т¹⁶. Що ж до борошномельної справи, то тут, як відзначає К. Фрітце, ми вперше в середньовічному Ростоку зустрічаємося з поодиноким втручанням у сферу виробництва торгового капіталу¹⁷.

У другій половині XV — першій половині XVI ст. найпоширенішою формою організації праці в ростоцькому ремеслі залишалися цехи. Однак у їх структурі відбулися суттєві зміни. Останні, як свідчать статuti цехів, полягали в тому, що посилювалося замикання цехів і зростання монополізації спеціальності. Замикання ростоцьких цехів найбільш помітно виявлялося в ускладненні перешкод на шляху досягнення звання майстра, що, на наш погляд, особливо виразно простежується на прикладі статутів кушнірського цеху. Згідно з нормами, які склалися в XIII ст. (статут 1297 р.), претендент на звання майстра повинен був: розраховувати деякими грошовими коштами для ведення власної справи; мати певну фахову підготовку, тобто попрацювати учнем і скласти екзамен; заручитися підтримкою дійсних членів цеху перед вступом до їх рядів і бути повноправним бюргером¹⁸. До середини XVI ст. статут кушнірів (1540 р.) доповнився цілим рядом положень. Так, кандидату на звання майстра необхідно було засвідчити законність свого німецького походження, пригостити товаришів по цеху, зробити грошові внески до цехової і міської казни, а також виготовити шедевр¹⁹. Аналогічні вимоги варіювалися і в статутах інших об'єднань²⁰.

До замикання цехів вело також прагнення майстрів усіх ремесел зберегти свої права, звання і передати їх у спадщину, тобто забезпечити своїх дітей певними пільгами. Зокрема, діти ливарників безплатно навчалися ремеслу, не працювали підмайстрами, а також платили занижені внески до казни²¹, що, безумовно, ускладнювало вступ до цеху претендентам і здобуття ними звання майстра.

Дуже старанно охороняли цехи і монополію на певні ремесла. Це особливо наочно проявилось в забороні займатися ремеслом тим, хто не входив до об'єднання (статут черевичників — 1534 р.)²², і було закономірним виявом боротьби дрібного ремісничого виробництва за своє існування в умовах вузького і стабільного міського ринку.

Отже, в Ростоку, як і в усій середньовічній Європі, ремісники, за словами Ф. Енгельса, «...своє ремесло і цехові привілеї діставали в спадщину і майже невідчужувано»²³. Причиною цього було те, що в середньовічних містах капітал, «...на відміну від сучасного, не оціню-

¹⁶ W. Witt. Rostock, Rostock. 1973, стор. 13.

¹⁷ K. Fritze. Keimformen der kapitalistischen Produktionsweise in wendischen Hansestädte zu Beginn des 15. Jhs.— Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1965, Bd. IV, стор. 194.

¹⁸ MUB, Bd. III, № 659.

¹⁹ E. V o d e m a n n. Назв. праця, стор. 180.

²⁰ Die Rostocker Amtrezesse, стор. 164.

²¹ Там же, стор. 146.

²² Там же.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 436.

вався в грошах, ...був цілком невіддільний від нього і тому був **становим капіталом**»²⁴. Охорона його вважалася головним завданням цехового об'єднання.

У другій половині XV — першій половині XVI ст. якісні зрушення в структурі росточських цехів призвели до змін майнового та соціального статусу учнів і підмайстрів. Відтепер їх становище вже не відповідало юридичним нормам статутів. Так, порівнюючи з XIV — початком XV ст., у досліджуваній період на 2—3 роки подовжилися строки навчання; знизився реальний заробіток підмайстрів; до 12—14 годин зріс робочий день учнів і підмайстрів; посилилася їх особиста залежність від майстра, який повністю розпоряджався не тільки робочим, а й вільним часом своїх підопічних. Інакше кажучи, помітно посилилася експлуатація майстром дешевої праці підмайстрів і дармової праці учнів.

Однак у той час підприємницькі можливості майстрів були обмежені, бо головну роль у росточській економіці відігравав капітал. Внаслідок цього панівні позиції зберігалися за дрібним цеховим виробництвом. Та оскільки воно не створювало прибутку і мало своєю метою лише забезпечення існування дрібного майстра, то цехи дедалі більше ставали гальмом на шляху дальшого розвитку продуктивних сил і формування нових виробничих відносин. Все це деякою мірою зумовлювало в другій половині XV — першій половині XVI ст. консервацію застарілих форм організації виробництва і появу елементів застою в росточському ремеслі.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 49.

На допомогу викладачу історії

НАБУТТЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ УЧНЯМИ СЕРЕДНІХ ПТУ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СРСР

Комуністична партія розглядає економічне виховання трудящих як один з основних напрямів ідейно-виховної роботи на сучасному етапі комуністичного будівництва. При цьому вона виходить з настанов В. І. Леніна, який не тільки вперше висунув завдання економічного виховання мас, а й визначив його основний зміст і мету — «...ознайомлення маси з тим, як треба налагоджувати працю по-новому»¹.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії позитивно оцінені заходи партійних органів у справі економічної освіти трудящих, вжиті останнім часом. З'їзд указав на необхідність продовження цієї роботи. «Розвиваючи далі економічну освіту,— говорив Л. І. Брежнєв,— ми повинні подбати про те, щоб вона максимальною мірою сприяла повсюдному поширенню передового досвіду організації праці, впровадженню у виробництво досягнень науки і техніки»².

Принципово важливе значення для розгортання цієї роботи мала постанова ЦК КПРС від 31 серпня 1971 р. «Про поліпшення економічної освіти трудящих». У ній, зокрема, зазначається, що економічна освіта є основою економічного виховання трудящих і передбачає вивчення економічної політики партії на сучасному етапі комуністичного будівництва, закономірностей економічного розвитку суспільства, ленінських принципів і методів господарювання, економіки і організації виробництва, процесу формування комуністичного ставлення до праці, до соціалістичної власності, до всього суспільного господарства³.

Оволодіння економічними знаннями має велике господарське й політичне значення, оскільки дає змогу виробити у кожного працівника економічне мислення, вміння аналізувати економічні явища, вимірювати й співставляти трудові, матеріальні й грошові ресурси з результатами виробництва, оцінювати їх з точки зору економічної ефективності, забезпечує державний підхід до розв'язання господарських завдань. Центральний Комітет зобов'язав Державний комітет Ради Міністрів СРСР по професійно-технічній освіті забезпечити більш глибоку економічну підготовку учнів професійно-технічних училищ (ПТУ), внести відповідні доповнення в учбові плани і програми, звернути особливу увагу на підвищення кваліфікації викладачів економічних дисциплін⁴.

XXV з'їзд КПРС також наголосив на підготовці робітників високої кваліфікації з числа молоді для всіх галузей народного господарства насамперед у професійно-технічних навчальних закладах, які дають змогу дістати одночасно спеціальність і загальну середню освіту. Виходячи з головних завдань десятиї п'ятирічки, викладених в постанові

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 141.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 86.

³ КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК, т. 10, М., 1972, стор. 500.

⁴ Там же, стор. 501.

XXV з'їзду КПРС по проекту ЦК КПРС «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», з'їзд ухвалив збільшити прийом учнів у середні професійно-технічні училища більш як у 2 рази. Підготувати в системі ПТУ приблизно 11 млн. кваліфікованих робітників. Збільшити підготовку робітників із середньою освітою в професійно-технічних училищах не менш як у 2,5 рази. Ввести в дію ПТУ на 1,1—1,2 млн. учнівських місць, а також необхідну кількість гуртожитків для учнів⁵.

Певну роботу по підготовці висококваліфікованих кадрів через ПТУ проведено на Україні, а «...в десятій п'ятирічці слід в основному завершити перетворення профтехучилищ у середні навчальні заклади»⁶, — підкреслив у своїй доповіді на XXV з'їзді Компартії України товарищ В. В. Щербицький.

Економічна освіта і економічне виховання учнів профтехучилищ набувають важливої соціальної функції, перетворюються на істотний чинник формування громадського і професійного обличчя сучасного робітника. Формуванню свідомих, кваліфікованих, технічно й економічно грамотних робітників сприяє сама система профтехосвіти, в якій здійснюється органічне поєднання теоретичного навчання з виробничою практикою. При цьому теоретичні питання розкриваються переважно на заняттях із дисциплін загальноосвітнього та професійно-технічного циклу. Так, значний обсяг економічних знань учні засвоюють в процесі вивчення курсу «Основи економіки праці й виробництва» (в обсязі 30 год), у курсах спецтехнології та естетичного виховання. Особливу роль в економічній освіті й економічному вихованні учнів відіграють такі суспільні дисципліни, як історія і суспільствознавство.

У процесі викладання історії СРСР учні знайомляться з основними економічними поняттями, розумінням економічних законів соціалізму, Історико-економічний матеріал в курсі історії СРСР розкривається на конкретних прикладах діяльності трудящих, на показі керівництва КПРС суспільно-економічним розвитком радянського суспільства. Всі ці факти викладач тісно пов'язує з теоретичним матеріалом, розкриттям економічних понять тощо. Він має показати значення використання Комуністичною партією і Радянською державою економічних законів, процес вироблення і здійснення науково-обгрунтованої економічної політики КПРС. У врахуванні специфіки засобів саме історичної науки полягає перша вихідна методична умова вирішення завдання економічної освіти учнів у ході вивчення історії СРСР.

Друга умова впливає з того, що економічна освіта — завдання комплексне, воно стоїть перед усіма суспільними (і не тільки суспільними) дисциплінами. Звідси — чітка розробка міжпредметних зв'язків, забезпечення наступності й послідовності у викладанні економічного матеріалу і засвоєння його учнями протягом усіх років навчання. В системі ПТУ ця робота доповнюється закріпленням набутих в процесі навчання знань на виробничій практиці і безпосереднього спілкування учнів з робітничими колективами.

Третьою вихідною умовою економічної освіти учнів є вдосконалення методів викладання, що відповідають специфіці курсу історії СРСР. Одним з них є метод викладання за логіко-історичною схемою, що вимагає попереднього визначення викладачем обсягу економічних знань, які повинні засвоїти учні при вивченні всього навчального курсу. Накреслення своєрідних «наскрізних ліній» викладання, тобто тих

⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 248, 249.

⁶ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 4, 5.

економіко-освітніх завдань, які повинні реалізуватися в курсі історії СРСР в цілому, а після цього — вироблення чітких настанов про те, де, в яких темах, заняттях, на якому програмовому матеріалі учні повинні отримувати відповідні знання.

До числа економіко-освітніх завдань, які розв'язуються протягом вивчення курсу історії СРСР радянської епохи, можна віднести: формування в учнів поняття основного економічного закону соціалізму та виявлення його дії в соціалістичному суспільстві; вироблення розуміння учнями закону планомірного, пропорціонального розвитку народного господарства та його урахування партією і державою; формування в учнів розуміння характеру праці при соціалізмі, шляхів переростання її в комуністичну працю, принципів та механізму розподілу при соціалізмі; засвоєння учнями комплексу питань, зв'язаних із завданнями піднесення продуктивності праці і підвищення ефективності суспільного виробництва; забезпечення засвоєння учнями природи соціалістичної власності та суті комуністичного ставлення до неї та ін.

Для розробки логіко-історичної схеми курсу історії СРСР, або схеми викладу економічного матеріалу не досить лише накреслити основні проблеми, поняття вивчення яких є необхідним. Виявлення можливостей окремих тем і занять з даного курсу для економічної освіти учнів полегшується, якщо ці основні проблеми викладач конкретизує, розробляє чітку логічну структуру історико-економічного поняття, розкладає його на поняття часткові, складові щодо основного. Ця логічна конкретизація допомагає конкретизації історичній — визначенню тих моментів у процесі послідовного викладу історичного курсу, які у сукупності, в кінцевому підсумку дадуть учневі необхідну систему знань для засвоєння основного поняття. Таким чином, у викладанні забезпечується єдність логічного і історичних методів, що, як відомо, є запорукою ефективності процесу викладання і пізнання.

У даній замітці зроблена спроба показати як в процесі формування таких важливих економічних понять як продуктивність праці, соціалістичне змагання на уроках історії СРСР здійснюється економічна освіта учнів професійно-технічних училищ.

У висвітленні поняття продуктивності праці можна (враховуючи можливості курсу історії СРСР) виділити для вивчення учнями такі моменти: значення зростання продуктивності праці для перемоги соціалізму і комунізму, фактори її зростання та завдання дальшого її піднесення.

Визначення поняття продуктивності праці, методів її розрахунку й вимірювання учні отримують при вивченні курсу суспільствознавства, основ економіки праці і виробництва. Але в процесі вивчення історії СРСР перед учнями розкривається дія об'єктивного закону неухильного зростання продуктивності суспільної праці при соціалізмі, яка в кінцевому підсумку, за висловом Леніна, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу⁷. Значення зростання продуктивності праці викладач розкриває, спираючись на відповідні місця з творів В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин», «Як організувати змагання?» і документів партії, на статистичні дані про вплив піднесення продуктивності праці на підвищення ефективності суспільного виробництва і збільшення обсягу продукції народного господарства. Вже в другій темі курсу «Перемога соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату в Росії. Початок перехідної епохи від капіталізму до соціалізму» (розділ VII) при вивченні

⁷ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 20.

праці В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади» викладач звертає увагу на ленінське положення про те, що при соціалізмі «...висувається неодмінно на перший план корінне завдання створення вищого, ніж капіталізм, суспільного укладу, а саме: підвищення продуктивності праці...»⁸. В усіх п'ятирічних планах підвищення продуктивності праці розглядалось як одне з основних планових завдань. Наприклад, в резолюції XVI партійної конференції про п'ятирічний план розвитку народного господарства (квітень 1929 р.) намічалось підвищення продуктивності праці в промисловості на 110%⁹. Відповідні дані можна навести й по наступних п'ятирічних планах. Особливого значення надає Комуністична партія справі піднесення продуктивності праці у зв'язку із здійсненням головного економічного завдання партії і радянського народу в період розвинутого соціалізму — створення матеріально-технічної бази комунізму.

Для розкриття учням значення програмної вимоги партії в галузі піднесення продуктивності праці велике значення має наведення вчителем на заняттях з історії СРСР даних про зростання обсягу промислової продукції та економію людської праці саме за рахунок цього джерела. Так, в розділі IX «СРСР в період розвинутого соціалістичного суспільства і будівництва комунізму» на уроках: «XXIV з'їзд КПРС», «XXV з'їзд КПРС» вчитель показує учням, що у восьмій п'ятирічці (1966—1970 рр.) за рахунок підвищення продуктивності суспільної праці було отримано 73% приросту промислової продукції, у дев'ятій п'ятирічці (1971—1975 рр.) — 84%, а в десятій п'ятирічці планується — 90%¹⁰. В той же час підвищення продуктивності суспільної праці на 23% в дев'ятій п'ятирічці відповідає економії праці 20 млн. працівників. XXV з'їзд намітив зростання продуктивності праці на 1976—1980 роки приблизно на 27%, що рівнозначно економії праці 26 млн. працівників¹¹.

Поряд із роз'ясненням значення зростання продуктивності праці в піднесенні і дальшому розвитку економіки країни, важливим завданням викладача є послідовне формування в учнів поняття про фактори підвищення продуктивності праці. На уроці «Ленінський план будівництва основ соціалістичної економіки» по другій темі викладач звертається до праці В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», зосереджуючи увагу учнів на розділах «Підвищення продуктивності праці» і «Організація змагання», в яких сформульовані основні умови розв'язання цього завдання: забезпечення матеріальної основи крупної індустрії, освітнє і культурне піднесення маси населення, підвищення дисципліни трудящих і поліпшення організації праці, організація соціалістичного змагання¹². Цілеспрямована діяльність викладача допомагає учням простежити за тим, як протягом всієї історії боротьби за побудову соціалізму і комунізму Комуністична партія і Радянська держава дбали про розвиток таких факторів зростання продуктивності праці, як раціональне розміщення продуктивних сил, насичення народного господарства передовою технікою, технічний прогрес у всіх галузях народного господарства, вдосконалення технології і організації праці і виробництва, піднесення культурно-технічного рівня трудящих, розвиток соціалістичного змагання.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 176.

⁹ Див. КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій, пленумів ЦК. т. 4, М., 1970, стор. 206.

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 130; Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 41, 187.

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 130, 142.

¹² Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 176—182.

На протязі всього курсу історії СРСР викладач має всі можливості сформувати в учнів поняття про зародження і розвиток соціалістичного змагання, про його форми та особливості на окремих етапах розвитку країни. Вже в перших темах курсу історії СРСР, а саме в другій темі необхідно зупинитися на вивченні статті В. І. Леніна «Як організувати змагання?».

Якщо у викладача не вистачить часу для вивчення цієї праці В. І. Леніна на уроці, то він може задати її додому для самостійного вивчення. Учні повинні засвоїти зміст статті, вміти його передати, а також продумати відповіді на такі питання:

1. Чому при капіталізмі неможливо організувати соціалістичне змагання? 2. Які заходи необхідні для організації змагання? 3. Як Велика Жовтнева соціалістична революція сприяла розвитку творчості мас? В цій же темі вивчається і праця В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», в якій питання соціалістичного змагання присвячений цілий розділ. Можна організувати в класі коментоване читання цього розділу, причому характеристику принципів соціалістичного змагання (гласність, сила прикладу, вивчення передового досвіду), які наведені в праці, необхідно пов'язувати з сучасністю.

Роботу по формуванню поняття «Соціалістичне змагання» викладач продовжує в третій темі «Радянська країна в роки інтервенції імперіалістичних держав і громадянської війни (1918—1920 рр.)», в зв'язку з висвітленням питання про проведення першого комуністичного суботника 12 квітня 1919 р. в депо Москва-Сортировочна. На уроці учням можна продемонструвати кадри з учбового кінофільму «Ті, хто йде попереду», де показана праця учасників першого суботника, а також зачитати уривок з праці В. І. Леніна «Великий почин», де характеризується значення комуністичного суботника. На основі цих джерел і інформації перед учнями можна поставити пізнавальне завдання: «В чому полягає історичне значення комуністичних суботників і чому В. І. Ленін назвав їх великим почином?»

При вивченні даної теми можна запропонувати учням заповнення таблиці «Етапи соціалістичного змагання в СРСР» (за формою: роки, форми змагання). Вона буде заповнюватися поступово, в міру набуття нових знань з питання «Соціалістичне змагання».

В четвертій темі «СРСР в роки будівництва економічного фундаменту соціалізму (1921—1932 рр.)» викладач висвітлює питання про форми соціалістичного змагання в період першої та другої п'ятирічок, а саме: зародження руху ударництва, стахановський рух, наслідки якого були значними. Завдяки йому тільки за один 1936 р. продуктивність праці в промисловості підвищилась на 21%, а за всі роки другої п'ятирічки — на 82%, замість запланованих 63%¹³.

Великий емоційний вплив на учнів, виховання у них поваги до учасників стахановського руху, бажання наслідувати їм матиме перегляд фрагментів кінофільму «Як радянські люди будували соціалізм» та прослуховування виступів О. Г. Стаханова «Про свій почин», П. Ф. Кривоноса «Про стахановський рух на залізничному транспорті», а також уривок з промови Г. К. Орджонікідзе на Першій Всесоюзній нараді стахановців. При вивченні теми «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу (1941—1945 рр.)» треба звернути увагу учнів на значення організації соціалістичного змагання в тилу для перемоги над ворогом. «Все для фронту! Все для перемоги!» — під такими лозунгами працювали і змагалися фабрики, заводи, всі підприємства нашої країни.

¹³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1972, стор. 438.

В темах післявоєнного періоду розповідаємо учням про нові форми соціалістичного змагання, а саме про розробку колективних та особистих зобов'язань, про виконання і перевиконання річних планів і п'ятирічки в цілому, про рух за комуністичне ставлення до праці. На уроці «Боротьба за виконання сьомого п'ятирічного плану розвитку народного господарства» учням можна привести такі цифрові дані, відносно руху за комуністичне ставлення до праці. Якщо в травні 1960 р. в цьому русі брало участь понад 5 млн. чол., то в 1961 р.— 20 млн., а в 1964 р.— понад 30 млн. чол.¹⁴. Учням можна запропонувати розказати про бригади комуністичної праці на базовому підприємстві, де вони відбувають виробничу практику, про їх особисту участь в русі за комуністичне ставлення до праці, в соціалістичному змаганні.

Найбільш сприятливі можливості для розкриття особливостей і значення соціалістичного змагання на сучасному етапі відкриваються при вивченні матеріалів XXV і наступних постанов партії про розгортання соціалістичного змагання.

При побудові логіко-історичної схеми викладу економіко-освітнього матеріалу (як і взагалі при побудові структурно-логічної схеми курсу історії СРСР) важливим методичним питанням є питання про оптимальний обсяг інформації, яку дає викладач з тієї чи іншої навчальної проблеми. Цей обсяг визначається такими чинниками, як загальний обсяг курсу, питома вага навчальної проблеми серед інших проблем, складність її засвоєння, особливості учнівської аудиторії.

Обов'язок викладача — донести до кожного учня, в недалекому майбутньому робітника, зміст вказівки товариша Л. І. Брежнєва про те, що в світлі сьогоднішніх завдань «...особливо нетерпимі такі недоліки, як втрати робочого часу і простої, неритмічність у роботі, слабка трудова і технологічна дисципліна, велика плінність кадрів на ряді підприємств... Хоч би як зростало багатство нашого суспільства, найсуворіша економія і бережливість лишаються найважливішою умовою розвитку народного господарства, підвищення добробуту народу»¹⁵.

Удосконалення методів, узагальнення передового досвіду викладання — важлива умова піднесення якості навчання у всіх ланках системи народної освіти.

І. М. НОСАЧЕНКО (Київ)

¹⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1972, стор. 606, 618.

¹⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 50.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ПИТАННЯ ЗМІЦНЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ СОЛІДАРНОСТІ НА СТОРІНКАХ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПРЕСИ УКРАЇНИ (березень — жовтень 1917 р.)

Політична обстановка в Росії після повалення самодержавства вимагала від партії більшовиків розв'язання цілого комплексу важливих проблем, ряд з яких за своїм змістом і наслідками виходив за рамки національних. Революція за кілька днів перетворила Росію в найбільш вільну країну капіталістичного світу і створила сприятливі умови для розширення фронту класової боротьби проти буржуазії. Російський пролетаріат і його партія йшли в авангарді боротьби за дальший розвиток світового революційного процесу, стали центром притягання революційних сил міжнародного робітничого класу. В. І. Ленін підкреслював, що міжнародні об'єднання пролетаріату Росії саме тепер з особливою силою висувуються на перший план¹.

Все це покладало на пролетаріат Росії, партію більшовиків виняткову відповідальність перед міжнародним робітничим класом і, в свою чергу, вимагало особливої турботи про інтернаціональне виховання трудящих, зміцнення їх солідарності з пролетаріатом інших країн. Важлива роль у розв'язанні названих завдань належала більшовицькій пресі як одному з найбільш дієвих засобів ідеологічного впливу. Тодішні газети є цінним джерелом для вивчення боротьби партії за втілення в життя ленінської інтернаціоналістської політики в період підготовки і проведення Великого Жовтня. В зв'язку з цим В. І. Ленін зазначав, що без ознайомлення з надрукованими в більшовицькій періодиці статтями «...не обійдеться ні один свідомий робітник, який бажає зрозуміти розвиток ідей міжнародної соціалістичної революції та її першої перемоги 25 жовтня 1917 року»².

І хоч більшовицька преса України, як складова частина періодики РСДРП(б), неодноразово була предметом спеціальних досліджень³, поставлена проблема майже не вивчалася. Свідченням її нерозробленості є, зокрема, той факт, що в збірниках документів і матеріалів, присвячених боротьбі більшовиків за перемогу Великого Жовтня на Україні (а газетні матеріали, як правило, становлять в них переважну більшість), кількість документів про міжнародну пролетарську солідарність, у тому числі про діяльність партії в справі зміцнення єдності революційних дій трудящих Росії і робітничого класу зарубіжних країн, незначна і не відповідає питомій вазі таких матеріалів у періодичній пресі.

Роль преси в інтернаціональному вихованні трудящих і проведенні глибоко інтернаціоналістської за своєю суттю політики партії більшовиків впливає із особливостей, специфіки друкованих органів як зброї у боротьбі за мобілізацію мас на революційне перетворення суспільства, як колективного пропагандиста, агітатора і організатора. Залучення до революційного руху широких мас трудящих, вступ до партії людей, безмежно відданих справі революції, але теоретично і політично ще недостатньо підготовлених, при відносно обмежених можливостях агітаційно-пропагандистської роботи, особливо індивідуальної, об'єктивно покладала на більшовицьку пресу особливі завдання в плані інтернаціоналістської діяльності. Адже в редакціях більшовицьких газет працювали кращі теоретики і публіцисти партії, які на високому ідейному рівні і водночас у доступній формі роз'яснювали читачам суть принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Знайомство з більшовицькими газетами періоду підготовки і проведення Великого Жовтня дає змогу виявити цілий комплекс засобів, з допомогою яких більшовицька преса виховувала трудящих у дусі пролетарської солідарності, сприяла втіленню в життя інтернаціоналістської політики: це й публікація фундаментальних статей з питань пролетарського інтернаціоналізму, і вміщення коротеньких хроні-

¹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 169.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 118.

³ В. П. Будников. Большевицкая печать и Великий Октябрь на Украине, Харьков, 1958; Г. Карнаух. По пути газеты «Правда», Львов, 1963; та ін.

кальних повідомлень про розвиток класової боротьби в тій чи іншій країні, а також резолюцій зборів, мітингів, листів окремих членів партії, робітників, солдатів, селян, в яких певною мірою порушувалися ці проблеми.

При цьому редакції більшовицьких газет найважливішим завданням вважали пропаганду ленінської стратегії і тактики, глибоко інтернаціоналістських за своєю суттю і характером. Як відомо, В. І. Ленін завжди розглядав боротьбу більшовицької партії, пролетаріату Росії під кутом зору розвитку міжнародної революції⁴. У працях, написаних у 1917 р., він дав глибоку характеристику тогочасного стану світового революційного процесу, його складових частин, обґрунтував стратегію і тактику російської революції та її вплив на боротьбу трудящих інших країн Європи, всього світу, послідовно і безкомпромісно викривав зрадників робітничого класу — соціалшовіністів, опортуністів усіх мастей і відтінків, наполегливо боровся за створення нового, Комуністичного Інтернаціоналу.

Ленінські праці були добре відомі більшовикам, трудящим України. Велику роботу по їх розповсюдженню здійснили центральні видавництва і друковані органи РСДРП(б). Значна роль у поширенні ленінських статей, промов, листів належала місцевій більшовицькій пресі, в тому числі газетам, що видавалися на Україні. Так, лише з березня по жовтень 1917 р. на сторінках 128 номерів більшовицьких газет України було надруковано 86 праць В. І. Леніна (160 публікацій)⁵. Особливе значення для пропаганди інтернаціональних завдань російської революції мала публікація в більшовицькій пресі України таких ленінських документів, як «Листи з далека», «Квітневі тези», «Відозва до солдатів усіх воюючих країн», ленінські резолюції, схвалені VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б), статті «Зовнішня політика російської революції», «Чи є шлях до справедливого миру?», «Про виступ Камєнева в ЦВК з приводу Стокгольмської конференції», «Криза назріла» тощо⁶.

У справі роз'яснення ленінської інтернаціоналістської політики більшовицька преса України використовувала досвід роботи газети «Правда» й часто передруковувала з неї найбільш важливі матеріали, зокрема документи Центрального Комітету РСДРП(б), редакційні статті, статті визначних діячів більшовицької партії.

Ленінські документи, ленінські ідеї справляли величезний вплив на зміст і характер матеріалів місцевих газет, допомагали більшовицьким організаціям та їх друкованим органам правильно розв'язувати насущні питання інтернаціонального виховання, мобілізували маси на виконання свого інтернаціонального обов'язку. Аналіз більшовицької періодики України досліджуваного періоду свідчить, що редакційні колеги місцевих газет неухильно керувалися ленінськими оцінками і висновками, зокрема, щодо становища справ у міжнародній соціал-демократії, інтернаціональних завдань РСДРП(б), місця і ролі революційних перетворень, здійснюваних у Росії, в світовому революційному русі, значення пролетарської солідарності для припинення імперіалістичної війни тощо.

Так, уже з перших номерів більшовицька преса України роз'яснювала роль Лютневої революції в Росії для розвитку міжнародного революційного процесу, підкреслювала винятково велике значення боротьби В. І. Леніна, партії більшовиків за перехід від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної. При цьому більшовицькі газети використовували кардинальні положення ленінської теорії соціалістичної революції, широко пропагували ленінські ідеї про співвідношення національного та інтернаціонального в класовій боротьбі міжнародного пролетаріату. Як відомо, В. І. Ленін виключав можливість ізоляції окремих національних загонів робітничого класу і розробляв стратегію і тактику з урахуванням розстановки класових сил на світовій арені та їх зрушень у певні проміжки часу.

Ось що писалося, наприклад, у статті «Міжнародне значення російської революції», надрукованій «Голосом соціал-демократа»: «Зі Сходу йде весна народів. По всій Європі проносьється цілюще дихання свободи... Соціалісти Заходу із захопленням вітали пробудження революційного руху в Росії, в перемозі революції бачили запоруку і свого остаточного торжества»⁷. Разом з тим більшовики України постійно підкреслювали, що буржуазна революція — не остаточна мета революційного руху робітничого класу Росії, і її результати мають бути підкріплені новими кроками, кроками до соціалізму. «Перемога революції не змусить нас випустити з наших рук міжнародний прапор, навпаки, вона зобов'язує нас збільшити вдєсятеро наші зусилля для проведення в маси нашої позиції»⁸.

⁴ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 63.

⁵ «Український історичний журнал», 1972, № 4, стор. 56.

⁶ Видання творів В. І. Леніна на Україні. Бібліографічний покажчик, Харків, 1971, стор. 42—48.

⁷ «Голос соціал-демократа», № 6, 25 березня 1917 р.

⁸ Там же.

У той час особливо великого значення набувало питання про критерій інтернаціоналізму на ділі, оскільки інтернаціоналістами називали себе й опортуністи всіх мастей, навіть соціал-шовіністи. «Інтернаціоналізм на ділі,— писав В. І. Ленін,— один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»⁹. Роз'яснюючи цей ленінський висновок, більшовики в своїх друкованих органах підкреслювали, що в умовах «небувалої кризи, яка вибухнула у всій Європі і втягнула в «загальний вир країни всього світу»¹⁰, вищим інтернаціональним обов'язком російського робітничого класу була боротьба за завоювання бази світової соціалістичної революції — встановлення диктатури пролетаріату в Росії. Російська революція «повинна стати вихідною точкою всесвітнього руху, повинна відкрити еру загального повстання пригноблених народів проти системи імперіалізму»¹¹, — зазначалося в газеті харківських більшовиків.

Цій меті була підпорядкована і тактика більшовицької партії в революції, зокрема її ставлення до наростаючої хвилі революційного руху західноєвропейських країн. У статті «Радісні вісті», опублікованій «Донецьким пролетарієм», вказувалося: «Грізний привид соціалістичної революції в наявності у всій своїй величі. Правильно зрозумілі завдання і правильна тактика — запорука успіху жорстокої сутички праці з капіталом»¹². Роз'яснюючи основні положення цієї тактики, більшовицькі газети писали: «Кожен крок, кожен наш виступ ми будемо зважувати з точки зору його впливу на роботу інтернаціоналістів в інших країнах, його значення для підготовки міжнародної соціалістичної революції»¹³. А найголовнішим завданням трудящих Росії була боротьба за завоювання влади. Як відзначалося у статті «Про завдання революції», вміщеній в катеринославській «Звезді», «буржуазія всіх країн зрозуміла розмах і значення нашої революції і всіма засобами протидіє їй. Вона володіє політичною владою, в зв'язку з цим першим нашим завданням є боротьба за владу, без якої немислиме поглиблення революції. Перехід влади до Ради робітничих, солдатських і наймитських депутатів необхідний для революційної творчості, для досягнення основного смислу нашої революції — міжнародної революції і соціалізму»¹⁴.

Посилюючи боротьбу проти капіталу, готуючись до вирішальних битв за соціалізм, російський робітничий клас, керований більшовицькою партією, дедалі більше усвідомлював свій найперший інтернаціональний обов'язок перед міжнародним, насамперед європейським, пролетаріатом. Наприклад, автор статті «Інтернаціоналістська тактика», опублікований харківським «Пролетарієм», писав: «Боротьба за завоювання влади... — це виконання інтернаціонального обов'язку, це заняття однієї з найважливіших позицій на загальному фронті боротьби з світовим імперіалізмом»¹⁵.

Визначаючи перспективи розвитку російської революції, обґрунтовуючи її стратегію і тактику, партія більшовиків водночас вказувала як на об'єктивну обставину на розвиток класової і національно-визвольної боротьби в усьому світі, яка, розпочавшись під впливом революційних подій у Росії, в кінцевому рахунку впливатиме на створення сприятливих зовнішньополітичних передумов для успішного прориву однієї з ланок міжнародного імперіалізму, а саме — російського. Оцінюючи через рік після перемоги Жовтня тактику російського пролетаріату і його партії, В. І. Ленін вказував: «Тактика більшовиків була правильною, була *єдино* інтернаціоналістською тактикою, бо вона базувалася не на полохливій боязні світової революції, не на міщанській «невірі» в неї, не на вузьконаціоналістичному бажанні відстояти «свою» вітчизну (вітчизну своєї буржуазії), а на все інше «наплювати», — вона ґрунтувалася на правильному (до війни, до ренегатства соціал-шовіністів і соціал-пацифістів загальноєвропейському) *врахуванні* європейської революційної ситуації»¹⁶.

Більшовицька преса України постійно інформувала читачів про світовий революційний рух, процес визрівання революційної ситуації в окремих країнах, давала розгорнуту характеристику і оцінку цим подіям. Газети вміщували матеріали про діяльність К. Лібкнехта, Д. Макліна, К. Хеглунда та інших борців за справу пролетаріату¹⁷, висловлювали солідарність з мужньою боротьбою полум'яних інтернаціоналістів, впевненість у перемозі справи міжнародного пролетаріату¹⁸.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 164—165.

¹⁰ «Звезда», № 1, 4 квітня 1917 р.

¹¹ «Пролетарій», № 17, 12 квітня 1917 р.

¹² «Донецький пролетарій», № 116, 25 серпня 1917 р.

¹³ «Голос социал-демократа», № 11, 9 квітня 1917 р.

¹⁴ «Звезда», № 117, 21 жовтня 1917 р.

¹⁵ «Пролетарій», № 124, 1 вересня 1917 р.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 290.

¹⁷ Див., наприклад, «Пролетарій», № 106, 14 серпня, № 134, 4 жовтня 1917 р.; «Голос социал-демократа», № 97, 6 жовтня 1917 р.; та ін.

¹⁸ «Голос социал-демократа», № 28, 24 травня 1917 р.

Слід, однак, відзначити, що на в цілому правильній позиції, яку займали більшовицькі газети України в питаннях про взаємозв'язок соціалістичної революції в Росії, що неухильно назрівала, з революційним рухом в інших країнах, іноді позначався вплив опортуністичних, зокрема лівацьких, елементів. Так, у статті «Наступ», опублікованій київським «Голосом соціал-демократа», стверджувалося: «Ми, революційні соціал-демократи, бачимо єдиний (підкреслено нами. — В. С.) порятуюнок російської революції у всесвітньому повстанні»¹⁹. Про це ж говорилося в статті В. Бистрянського «Порятуюнок вітчизни і порятуюнок революції», вміщеній у катеринославській «Звезде»: «Наша революція, а разом з нею і країна можуть бути врятовані лише (підкреслено нами. — В. С.) революцією світовою... Тільки вийшовши за межі країни, перекинувшись на весь світ, зможе революція перемогти»²⁰. Відомо, що і на Квітневій конференції і на VI з'їзді РСДРП(б) подібні погляди було засуджено. Їм протиставлялася єдино правильна інтернаціоналістська політична лінія, яка, враховуючи поглиблення світового революційного процесу, ґрунтувалася, насамперед, на врахуванні внутрішніх сил і можливостей розвитку революції. В місцевих організаціях хибні погляди також не знайшли підтримки, а поодинокі випадки появи їх на сторінках більшовицьких газет України не відбивали дійсного стану речей.

Більшовицька періодика, поряд з роз'ясненням загальнотеоретичних положень, питань стратегії і тактики, надавала великого значення втіленню в життя лозунгів партії, мобілізації мас на здійснення заходів глибоко інтернаціоналістських за своїми характером і суттю. Зокрема, більшовицькі газети України розгорнули широку пропагандистську кампанію в зв'язку з підготовкою до святкування Дня міжнародної солідарності трудящих — 1 Травня. «Голос соціал-демократа» писав, що в цей день «всі робітники і робітничі повинні вийти на вулицю з червоними прапорами, на яких написані бойові лозунги міжнародного соціалістичного пролетаріату, з співом «Інтернаціоналу» та інших революційних робітничих пісень. Цим робітники всіх країн показують у цей день свою міжнародну солідарність і свою спільну боротьбу за загальну кішчеву мету — за соціалізм»²¹.

1 травня тільки «Голос соціал-демократа» надрукував 8 матеріалів, присвячених цьому святу, — статті «Російський пролетаріат і 1-е Травня», «Перше травня і опортунізм», «1-е Травня і війна», «1-е Травня і рух проти війни», «Історична довідка», «Міжнародні соціалістичні конгреси про 1-е Травня» і 2 вірші²². Подібні статті вмістили й інші газети. Вони опублікували також матеріали про те, як пройшло свято в містах, робітничих селищах, на заводах, у селах. Розповідаючи читачам про святкування 1 Травня в Луганську, катеринославська «Звезда» робила висновок: «Перше вільне в Росії свято Інтернаціоналу — яскравий показник того, яку могутню і грізну силу являє собою організований пролетаріат під стягом Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії»²³.

Харківський «Пролетарій» передрукував з «Правди» статтю М. Ольмінського «До Першого травня»²⁴, кореспонденції про святкування Дня міжнародної пролетарської солідарності в Краматорську²⁵, Новозибкові²⁶ та інших населених пунктах.

Святкування 1 Травня свідчило про зрослу соціальну активність трудящих, їх готовність продовжувати спільно з пролетаріатом усіх країн боротьбу за соціалізм. Висвітлення більшовицькою періодикою питань, пов'язаних із святкуванням Дня міжнародної солідарності трудящих, сприяло дальшому розгортанню роботи партійних організацій в справі інтернаціонального виховання мас.

Більшовицькі газети України орієнтували народні маси на послідовно інтернаціоналістський підхід до розв'язання питання про припинення війни і встановлення загальнодемократичного миру. Після трьох років кривавої бойні це питання набуло особливої актуальності. Лише в період мирного розвитку революції на сторінках газети «Голос соціал-демократа» було опубліковано більше 70 документів з проблем війни і миру, на сторінках «Пролетарія» — близько 70, «Звезды» — близько 50, «Донецкого пролетарія» — 15. Цілком природно, що в двох більшовицьких друкованих органах — «Солдатской жизни» і «Правде гренадерской» — всі матеріали були пройняті ідеями боротьби за мир, за негайне припинення грабницької війни. Взагалі антивоєнних тем торкалися не тільки автори спеціальних публікацій, але й статей, опублікованих під рубриками «За кордоном», «Робітничий рух», «Серед солдат». Вони порушувалися також у численних резолюціях зборів і мітингів робітників і селян, хронікальних повідомленнях тощо.

¹⁹ «Голос соціал-демократа», № 54, 23 червня 1917 р.

²⁰ «Звезда», № 85, 8 вересня 1917 р.

²¹ «Голос соціал-демократа», № 12, 14 квітня 1917 р.

²² «Голос соціал-демократа», № 14, 18 квітня 1917 р.

²³ «Звезда», № 6, 29 квітня 1917 р.

²⁴ «Пролетарій», № 19, 14 квітня 1917 р.

²⁵ «Пролетарій», № 27, 9 травня 1917 р.

²⁶ «Пролетарій», № 29, 11 травня 1917 р.

Однак у питанні ставлення до війни і про шляхи досягнення загальнодемократичного миру на публікації більшовицьких газет України в перший період після Лютневої революції позначився вплив ідеології «рєволюційного оборонства»²⁷, що, звичайно, знижувало ідейно-теоретичний рівень матеріалів, спрямованих, в основному, на викриття імперіалістичного характеру війни і на боротьбу за її припинення. Після повернення В. І. Леніна в Росію і появи в «Правде» ряду його праць, в яких розкривалося ставлення більшовиків до війни, більшовицька періодика України, передрукувавши деякі з них («Більшовизм і «розклад» армії», «Добросовісне оборонство показує себе», «Промова про війну 9 (22) червня», «Фактичне перемир'я» та ін.²⁸), зайняла ленінську, інтернаціоналістську позицію.

Так, «Голос социал-демократа» вже наприкінці квітня рішуче засудив «ноту Мілюкова», якою підтверджувався курс Тимчасового уряду на продовження завойовницької політики царизму. «У відповідь на виклик з боку Тимчасового уряду пролетаріат повинен організувати всі свої сили для майбутньої рішучої боротьби»²⁹, — говорилось у статті «Пролетаріат і Тимчасовий уряд». Газети відзначали, що заява Мілюкова про «прагнення російського народу до переможного завершення війни» є ударом в спину німецьким робітникам, дає можливість німецьким оборонцям обдурювати робітників оборонською істерією. «Ми бачимо, — писала «Звезда», — як російський уряд організовує контрреволюцію не тільки проти російських робітників і селян, а й проти німецької революції, що народжується, за ходом якої з трепетом і надією стежить весь російський пролетаріат»³⁰.

«Голос социал-демократа» в статті «Нова політика Петербурзької Ради робітничих депутатів»³¹ і «Звезда» в статті «Про позику свободи»³² рішуче виступили проти позиції Петроградської і Московської Рад на підтримку «позики свободи», кваліфікуючи цей факт як зраду справи пролетаріату та інтернаціоналізму. «Підписуватись на позику — це значить голосувати за воєнні кредити, це значить зраджувати Інтернаціонал, пролетарську справу; втрачати останні надії на роль, яку повинна відіграти російська революція в справі припинення світової імперіалістичної війни»³³.

Як удар по інтернаціональній єдності робітничого класу розцінювала РСДРП(б) наступ на фронті, що був розпочатий 18 червня за наказом буржуазного Тимчасового уряду. Більшовицькі газети країни, в тому числі й України, викривали справжні цілі Тимчасового уряду і угодовських партій, друкували багато спеціальних статей, листів робітників, солдатів, резолюції протесту тощо. Зокрема, в «Резолюції про наступ», прийнятій на зборах більшовиків гвардії гренадерського полку, про які повідомляла «Правда гренадерская», говорилось: «1) Наступ може завдати тільки шкоди справі братерства народів..., може бути лише причиною, яка розіве святу ідею Інтернаціоналу; 2) Наступ — це злий намір, в який хоче втягнути нас буржуазія для того, щоб розбити всі наші прагнення; 3) Наступ у сучасний момент є злим злочином, в який втягнуть нас капіталісти, їм потрібно святу справу російської революції, яка обіцяє набути світових розмірів, запламувати братерською кров'ю пролетаріату»³⁴. А в статті «Наступ на Інтернаціонал», надрукованій «Звездой», зазначалося: «Справі відновлення міжнародного братерства робітників, зруйнованого війною і переходом (вождів.— В. С.) офіціальних робітничих партій на сторону буржуазії, завдано тяжкого удару»³⁵.

У цих складних умовах більшовики закликали трудящих залишатися вірними принципам пролетарського інтернаціоналізму. «Наша партія революційних інтернаціоналістів, партія пролетаріату і найбіднішого селянства, не піддається шовіністичному чадові. Войовничий патріотизм і націоналізм загрожують занাপастити молоді російську революцію і революційний Інтернаціонал, що відроджується. Ми, революційна [соціал]-демократія, розгорнемо ще ширше нашу агітацію проти війни, високо піднімемо прапор міжнародного братерства пролетарів, понесемо в маси наші лозунги переходу влади до пролетаріату і найбіднішого селянства як засобу закінчити війну»³⁶.

²⁷ Див., наприклад, «Звернення колишніх каторжан» («Пролетарій», № 2, 14 березня), стаття В. Бистрянського «Війна і революція» («Голос социал-демократа», № 2, 16 березня), деякі оборонські резолюції («Донецкий пролетарій», № 12, 5 липня); та ін.

²⁸ Видання творів В. І. Леніна на Україні, стор. 42—48.

²⁹ «Голос социал-демократа», № 17, 28 квітня 1917 р.

³⁰ «Звезда», № 6, 29 квітня 1917 р.

³¹ «Голос социал-демократа», № 17, 28 квітня 1917 р.

³² «Звезда», № 3, 18 квітня 1917 р.

³³ Там же.

³⁴ «Правда гренадерская», № 1, 11 червня 1917 р.

³⁵ «Звезда», № 25, 27 червня 1917 р.

³⁶ «Звезда», № 22, 23 червня 1917 р.

Більшовики вважали, що однією з дійових форм боротьби за загальний, демократичний мир, проявом пролетарської солідарності на практиці є братання солдатів на фронті. «Буржуазія не зможе зупинити військові дії. Лише солдати договорами на місцях, братанням... зупинять військові дії і наблизять демократичний мир»³⁷, — зазначалося в статті «Пролетарія». Газети повідомляли, що революція в Росії перетворила братання в масове явище, що з усіх кінців фронту надходять повідомлення про припинення воєнних дій, мирні зустрічі, мітинги і переговори солдатів різних армій, національностей і країн.

Життя підтверджувало правильність лозунгів більшовиків, які доводили, що і на другому боці фронту російський пролетаріат знайде вірних союзників у боротьбі проти війни. «Братання робітників і селян у солдатських шинелях в час імпералістичної війни — факт світового історичного значення, — писав «Пролетарій», — запорука перетворення цієї війни в повстання пролетаріату всіх країн проти грабежу і насильства. В цьому братанні — запорука майбутнього братерського союзу пригноблених, який покладе край всім війнам і будь-якому насильству»³⁸.

Дальший розвиток подій показав, що завдяки пропагандистській діяльності більшовицьких друкованих органів трудящі Росії, насамперед солдати, були підготовлені до того, щоб з перших днів революції високо піднести прапор миру, показати всьому світові зразок інтернаціоналізму на ділі. Безкомпромісна, принципова позиція партії більшовиків забезпечувала російській революції симпатії і підтримку народних мас усіх країн, у тому числі й солдатів армій імпералістичних країн.

До числа важливих питань, які постійно перебували в полі зору партії більшовиків у 1917 році, відносились й контакти з соціал-демократами зарубіжних країн, зв'язки з інтернаціоналістськими групами і течіями за кордоном, створення нового, Комуністичного Інтернаціоналу. Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії викликала значне зростання визвольного руху в усьому світі, посилила процес згуртування лівих груп і течій у міжнародній соціал-демократії. Все це сприяло боротьбі за створення III Інтернаціоналу.

Більшовицькі газети України приділяли цьому питанню багато уваги: роз'яснювали причини краху II Інтернаціоналу, необхідність створення нової міжнародної організації робітничого класу і її завдання, викривали опортуністів, які завдавали великої шкоди справі міжнародної пролетарської солідарності. Вони вмістили більше 60 спеціальних статей, присвячених боротьбі за створення нового, Комуністичного Інтернаціоналу, а також кореспонденції з-за кордону, огляди іноземної соціалістичної преси та інші матеріали.

Обгрунтовуючи інтернаціоналістський характер зовнішньополітичних завдань російського пролетаріату, газета «Голос соціал-демократа» писала: «Ми виходимо з потреб міжнародного робітничого руху, тієї вищої точки зору, з якої ми оцінюємо кожне явище як внутрішнього життя, так і зовнішньої політики... Міжнародна солідарність робітників є тим факелом, при світлі якого кожна національна секція Інтернаціоналу зуміє розібратися в найскладнішому становищі і накреслити собі правильний шлях»³⁹.

Більшовицька преса роз'яснювала трудящим, що новий Інтернаціонал повинен бути заснований на якісно нових ідеологічних і організаційних принципах. Щоб міжнародна організація робітників стала міцною і були можливі єдині дії робітників усіх країн, Комуністичний Інтернаціонал має згуртувати тільки ті елементи світового пролетаріату, які вели класову боротьбу і дотримувалися принципу міжнародної солідарності. «Єдність революційного пролетаріату всіх країн і повне розмежування з усіма націонал-соціалістичними і опортуністичними елементами — такі основи, на яких створюється III Інтернаціонал. Епоха II Інтернаціоналу була періодом накопичення сил пролетаріату для наступної боротьби за кінцеву мету. Третій Інтернаціонал буде Інтернаціоналом самовідданої боротьби за соціалізм»⁴⁰.

Така постановка питання вимагала від більшовицької партії посилення боротьби проти опортуністичних елементів у міжнародному і російському революційному русі. Важлива роль щодо цього належала засобам друкованої пропаганди. Витриманою і послідовною принциповою була позиція більшовицьких газет України щодо Стокгольмської конференції соціал-шовіністів⁴¹. Незважаючи на ряд нечітких і помилкових публікацій про ставлення до III Ціммервальдської конференції⁴², більшовицька періодика України і в цьому питанні займала в цілому ленінські позиції.

³⁷ «Пролетарій», № 38, 22 травня 1917 р.

³⁸ «Пролетарій», № 25, 23 квітня 1917 р.

³⁹ «Голос соціал-демократа», № 11, 9 квітня 1917 р.

⁴⁰ «Голос соціал-демократа», № 28, 24 травня 1917 р.

⁴¹ Див., наприклад, «Голос соціал-демократа», № 36, 2 червня, № 94, 9 вересня; «Пролетарій», № 109, 17 серпня 1917 р.

⁴² «Голос соціал-демократа», № 21, 7 травня; «Голос пролетарія», № 22, 14 жовтня 1917 р.

Роль, яку покликана була відіграти РСДРП(б) у міжнародному робітничому русі, значною мірою зумовлювалася чистотою її рядів, витриманою, принципово класовою позицією щодо партій, течій і груп, які зрадили інтереси робітничого класу.

Під керівництвом В. І. Леніна більшовицька партія пододала примиренські настрої окремих своїх членів і тенденції до об'єднання з меншовицями, що мали місце в ряді організацій, зберегла ідейну й організаційну самостійність. Велика заслуга у цьому належить і пресі, зокрема газетам більшовиків України, які постійно висвітлювали на своїх сторінках питання партійного будівництва і виступали проти об'єднання з опортуністичними елементами*. Все це сприяло зміцненню авторитету і позицій партії більшовиків як партії, дійсно відданої ідеям пролетарської солідарності і непримиренної до соціал-шовінізму, до будь-яких проявів опортунізму. Саме РСДРП(б) по праву належала ініціатива створення нового, Комуністичного Інтернаціоналу: «Російському пролетаріату по честі належить ініціатива відновлення Інтернаціоналу. Він був глухим до закликів з табору ворогів і зрадників і героїчною боротьбою й переможним натиском на віджили сили проклав через дротяні загорождення, якими обплутали себе панівні класи, міст міжнародної солідарності»⁴³, — відзначали більшовики в публікаціях, присвячених становичу в міжнародній соціал-демократії і боротьбі за перемогу інтернаціоналістських принципів.

Більшовицька періодика закликала трудящих: «Під наш прапор, товариші! Під прапор революційного соціалізму! Під прапор пролетарського Інтернаціоналу!»

Саме про цей період в історії нашої партії В. І. Ленін говорив: «Більшовизм створив ідейні і тактичні основи III Інтернаціоналу, справді пролетарського і комуністичного, який враховує і завоювання мирної епохи і досвід епохи революцій, що почалась»⁴⁴.

Пропаганда більшовицькими періодичними виданнями України принципів пролетарського інтернаціоналізму, ленінської стратегії і тактики давала плідні результати, про що переконливо свідчать матеріали газет: листи, телеграми, резолюції мітингів і зборів, різні звіти і повідомлення, в яких йшлося про інтернаціоналістську за своєю суттю і характером діяльність партійних організацій. Більшовицькі газети України публікували численні матеріали про рішучу підтримку рядовими членами партії — робітниками, солдатами і селянами — ленінської політики РСДРП(б) як єдино правильної та інтернаціоналістської. «Установчі збори Міського району РСДРП(б) Харкова палко вітають вас, дорогий тов. Ленін, як інтернаціоналіста, старого і стійкого борця за соціалізм»⁴⁵, — говорилося в опублікованій «Пролетарієм» телеграмі з приводу повернення В. І. Леніна в Росію. Подібні телеграми і вітання вмістили й інші газети більшовиків України. Більшовицька періодика рішуче протестувала проти кампанії наклепів і цькувань, розпочатої буржуазією проти В. І. Леніна з метою дискредитації вождя міжнародного пролетаріату.

Про те, як глибоко вкорінилися в свідомості трудящих ленінські інтернаціоналістські принципи, свідчить опублікована «Голосом соціал-демократа» резолюція конференції фабрично-заводських комітетів м. Києва від 19 серпня 1917 р., в якій, зокрема, зазначалося: «Ведучи непримиренну класову боротьбу з буржуазією, рішуче відмовляючись від політики національного єднання і підтримки імперіалістської війни, російський пролетаріат повинен діяти солідарно з революційним пролетаріатом інших країн, прагнучи злити революційну боротьбу російських робітників з світовою пролетарською революцією, що розвивається»⁴⁶. Значна кількість таких і подібних матеріалів була опублікована на сторінках «Пролетарія», «Звезди», інших місцевих газет.

Більшовицька періодика України піднімала свій голос на підтримку інтернаціоналістів Європи і Америки, приділяла певну увагу пропаганді ідей міжнародної солідарності серед іноземців, зокрема військовополонених, що перебували в той час на Україні, передруковувала матеріали з'їздів і конференцій лівих течій соціал-демократичних партій Заходу, статті, виступи, листи окремих їх членів**. Завдяки цьому агітаційно-пропагандистська діяльність більшовицьких газет ставала більш предметною і ефективною.

Отже, боротьба за здійснення ленінської інтернаціоналістської політики, за зміцнення міжнародної солідарності трудящих постійно висвітлювалася на сторінках

* Щоправда, в деяких газетах внаслідок опортуністичної позиції окремих керівників у період двовладдя з'явився ряд статей про необхідність об'єднання з меншовицями. Так, під впливом Лугановського кілька таких матеріалів було вміщено в харківському «Пролетаріє» (№ 24, 22 квітня, № 31, 13 травня та ін.). Однак партійні організації дали їм належну оцінку.

⁴³ «Голос соціал-демократа», № 13, 15 квітня 1917 р.

⁴⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 290.

⁴⁵ «Пролетарій», № 26, 8 травня 1917 р.

⁴⁶ «Голос соціал-демократа», № 91, 27 серпня 1917 р.

** Багатий і цікавий матеріал з цього питання потребує спеціального дослідження.

більшовицької періодики України 1917 р. Причому питома вага таких матеріалів була досить значною: практично в кожному номері газети вміщувалися або спеціальні публікації (іноді їх кількість досягала 3—5), або окремі статті чи інші кореспонденції. Найбільше уваги питанням міжнародної пролетарської солідарності, вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму приділяли газети «Пролетарий» (Харків), «Звезда» (Катеринослав), «Донецкий пролетарий» (Луганськ). В них найчастіше висвітлювалися такі питання, як боротьба проти соціал-шовінізму і опортунізму в міжнародному робітничому русі, за створення III, Комуністичного Інтернаціоналу, про шляхи припинення імперіалістичної війни і встановлення загальнодемократичного миру тощо. Це, очевидно, пояснювалось особливою гостротою, актуальністю названих питань, розв'язанню яких В. І. Ленін і партія більшовиків надавали першочергового значення у процесі боротьби за перехід від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної⁴⁷.

Слід відзначити, що матеріали з цієї тематики, вміщені у місцевій більшовицькій періодиці, мають ряд характерних рис, породжених специфікою розвитку революції на Україні. Це, насамперед, органічний зв'язок питань міжнародної пролетарської солідарності з питаннями зміцнення єдності революційних дій українських і російських трудящих, робітників, солдатів і селян інших національностей Росії, критика імперіалістичної суті зовнішньої і анексіоністської, великодержавної внутрішньої політики Тимчасового уряду, критика українських соціал-демократів та інших націоналістичних партій і організацій як ворогів інтернаціонального єднання трудящих, як прислужників російської і міжнародної буржуазії. Інколи на якості газетних матеріалів позначалась боротьба, яку вели партійні організації проти опортуністичних поглядів Г. Пятакова, Лугановського та їхніх прибічників з питань стратегії і тактики. Навіть допускаючи іноді прорахунки й помилки, місцеві партійні видання все ж досить швидко ставали на ленінську платформу, перетворювались в активних пропагандистів марксизму-ленінізму. Тим самим вони готували пролетаріат України — один з великих загонів робітничого класу Росії — до виконання його історичного обов'язку перед світовим революційним рухом.

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

⁴⁷ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 110—111, 113.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Р. П. КОНЮШАЯ.

КАРЛ МАРКС
И РЕВОЛЮЦИОННАЯ РОССИЯ,

изд-во политической литературы,
М., 1975, 439 с.

Майже 30 років тому в XI і XII томах «Архива Маркса и Энгельса» вперше були надруковані історико-економічні рукописи К. Маркса, присвячені реформі 1861 р. та пореформеному соціально-економічному розвитку Росії. Згодом на сторінках журналів «Коммунист», «Вопросы истории», «Вопросы экономики», «История СССР», «Новая и новейшая история», а також колективного багатотомника «Очерки истории исторической науки в СССР» одна за одною почали з'являтися дослідницькі праці публікатора цих Марксових рукописів Р. П. Конюшої. І, нарешті, минулого року вийшла в світ спеціальна монографія, в якій автор узагальнила власні багаторічні дослідження і наукові розробки своїх колег — марксознавців СРСР та братніх зарубіжних соціалістичних країн.

Наведений у книжці величезний за обсягом і різноманітний за змістом фактичний матеріал спростовує доводи сучасних буржуазних фальсификаторів про нібито випадковий інтерес Маркса до проблем минулого, сучасного і майбутнього Росії, якій першою судилося на практиці здійснювати Марксове вчення про соціалізм і комунізм. Насправді, інтерес цей органічно пов'язаний, по-перше, з основоположною історико-економічною працею «Капітал», над завершенням якої К. Маркс посилено працював в останні роки свого життя, широко залучаючи для наукового аналізу російські економіко-статистичні джерела, і, по-друге, з геніальною прозорливістю Маркса і Енгельса, які побачили в Росії країну всезростаючих революційних можливостей.

Вже в передмовах до XI і XII томів «Архива Маркса и Энгельса», підготовлених Р. П. Конюшою на високому археографічному рівні, зверталася увага на дивовижну спільність науково-революційних інтересів К. Маркса і В. І. Леніна у відборі джерел, методиці їх обробки, витягів з них одних і тих же фактів і положень. Дальше вивчення Марксових рукописів поглибило і розширило це спостереження і

тим самим обеззброїло сучасних буржуазних і ревізіоністських фальсификаторів, які намагаються довести, нібито ленінізм — не пряме продовження і розвиток марксистського вчення, а є лише одним з його «національних варіантів», прийнятним лише в обмежених географічно-історичних рамках Росії.

На численних неспростованих прикладах Р. П. Конюшая показує, що, хоч В. І. Ленін і не був знайомий з Марксовими рукописами з історії Росії, найважливіші висновки обох вождів міжнародного пролетаріату з тотожних положень повністю збігаються. Тим самим простежується безперервність розвитку теоретичної думки основоположників наукового соціалізму — від К. Маркса до В. І. Леніна. В рецензованій книжці наведено матеріал, що стосується роботи К. Маркса і В. І. Леніна над «Военно-статистическими сборниками», «Трудами податной комиссии», «Сборником материалов для изучения сельской земельной общины», творами М. Г. Чернишевського, О. М. Енгельгардта, Скалдїна (Ф. П. Еленева).

Частково залучаючи до свого дослідження також праці Ф. Енгельса, Р. П. Конюшая знаходить і в них положення, співзвучні з відповідними висловлюваннями В. І. Леніна. Разом з тим автор не обмежується викладом власних спостережень та висновків, а закликає своїх колег продовжувати роботу в плані порівняльного аналізу творів основоположників марксизму-ленінізму. Дослідницький досвід автора даної рецензії цілком підтверджує перспективність такого напрямку вивчення творчої лабораторії геніїв революційної думки.

Творча лабораторія К. Маркса — головний предмет дослідження автора рецензованого книжки. Вперше увагою дослідника охоплено всі Марксові рукописи про Росію, які збереглися, в тому числі й конспекти, замітки, чернетки, підготовчі матеріали до статей, помітки в книгах. Причому цим документам дається загальна характеристика, а з багатьох цитуються й окремі положення. Більше того, на основі вивчення різноманітних документів і праць у книжці максимально повно розказано про вже втрачені Марксові джерела з історії Росії. Докладно проаналізовано зміст і зовнішні особливості поміток К. Маркса в прочитаних ним книгах. Перспективним

для дальшого вивчення проблеми слід визнати висновок Р. П. Конюшої про те, що вже самий вибір книг і джерел, здійснений К. Марксом, має важливе значення при вивченні його наукових інтересів.

У рецензованій книжці на яскравих прикладах показано чудове вміння К. Маркса знаходити суттєвий і цінний матеріал навіть у працях далеко не прогресивних авторів, які захищали експлуататорський лад. Кожне джерело, що потрапляло в сферу його уваги, К. Маркс піддавав глибокому критичному класово-політичному аналізу, особливо ретельно перевіряв цифровий статистичний матеріал, рішуче уникаючи будь-яких середніх цифр і даних. Навіть первісну обробку джерел К. Маркс проводив самостійно, не доручаючи її нікому.

Глибиною джерельно-історіографічного аналізу в рецензованій праці відзначаються сторінки, присвячені Марксовим конспектам праць М. І. Костомарова «Бунт Степана Разіна» і «Гетьманство Виговського» (стор. 20, 110—112, 179, 211—213). Ці рукописи Р. П. Конюшоя вважає найціннішими у Марксовій творчій спадщині, присвяченій історії народів Росії. Вона підкреслює, що хоча у вивченні народних рухів Костомаров і «пішов далі буржуазних істориків свого часу», але його розуміння історичного процесу не було науковим, а тому К. Маркс дав у своєму конспекті багато в чому «власну розповідь про події, яка відрізняється від авторського викладу не тільки надзвичайно вміло виконаною концентрацією всього найважливішого матеріалу, але й характеристикою самого руху з зовсім інших ідейно-класових позицій» (стор. 111).

В зв'язку з тим, що в недавньому минулому в працях деяких радянських істориків помилково визначалися класова суть та історичне місце народництва у загаль-

норосійському визвольному русі, виняткове значення має правильне висвітлення в рецензованій книжці проблеми «Карл Маркс і російське народництво». По-перше, тут неспростовно доведено абсолютну безпідставність тверджень сучасних буржуазних фальсификаторів про те, нібито основоположники марксизму поділяли народницькі ілюзії про можливість здійснення соціалістичної революції, спираючись на російську селянську общину. По-друге, автор до кінця викриває справжню причину гіпертрофованої уваги ідеологів антикомунізму до історії російського народництва: народницькі ідеї вони використовують для протиставлення їх вченню наукового соціалізму, тим самим переслідуючи підступну мету — відвернути від марксизму-ленізму маси трудящих залежних і слабо-розвинутих країн, які піднялися на антиімперіалістичну боротьбу.

Відчувається в такому серйозному монографічному дослідженні, яким є книга Р. П. Конюшої, відсутність іменного покажчика. З недоліків редакційного характеру можна відзначити наявність повторів, навіть з різночитаннями в одних і тих же цитатах (стор. 44 і 363, 120 і 209), неточностей у назвах сучасних радянських науково-дослідних та архівних установ (стор. 18, 27, 138) тощо. Звертаємо на це увагу з надією, що помічені нами огріхи будуть усунуті у доповненому, на основі максимального врахування найновіших марксознавчих досліджень, другому виданні монографії Р. П. Конюшої, потреба в якому значна, зважаючи на повсякденну політичну і наукову актуальність пропаганди безсмертної спадщини основоположників наукового соціалізму.

В. Г. Сарбей (Київ)

В. А. МИХАЙЛОВ.

ВОСПИТАНИЕ ЧУВСТВА ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМА

(Деятельность Коммунистической партии Украины по интернациональному и патриотическому воспитанию трудящихся в период развития социалистического общества),

Видавниче об'єднання «Вища школа». Видавництво при Львівському державному університеті, Львів, 1975, 164 с.

Виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму є складовою частиною ленінської національної політики, одним з найважливіших завдань партії у комуністичному будівництві. Формування всебічно розвинутої людини, безмежно відданої ідеалам комунізму — така мета нашої партії, яка, спираючись на марксистсько-ленінське вчення, творчо розвиваючи і збагачуючи

його, досягла великих успіхів у справі патріотичного та інтернаціонального виховання мас.

Автор рецензованої книги В. О. Михайлов наголошує, що в сучасних умовах роль і значення інтернаціонального та патріотичного виховання трудящих зростає. Це зумовлено рядом причин. По-перше, створення матеріально-технічної бази комунізму вимагає високої трудової і політичної активності всіх членів суспільства, усвідомлення ними нерозривного зв'язку патріотичного та інтернаціонального обов'язків радянських людей. По-друге, період комуністичного будівництва характеризується дальшим розвитком економічних та культурних зв'язків радянських республік, внаслідок чого відбувається процес дальшого зближення народів, зміцнення їх згуртованості. По-третє, інтернаціональне та патріотичне виховання мас має велике значення для зміцнення єдності світової соціалістичної системи. По-четверте, зазнача-

ється в книзі, політичне виховання трудящих особливо важливе в період загострення боротьби з буржуазною ідеологією.

В. І. Ленін розглядав будівництво соціалізму в одній окремо взятій країні не ізольовано, а у взаємозв'язку з розвитком світового революційного процесу, як початок всесвітньо-історичного переходу людства від капіталізму до комунізму. У зв'язку з цим у книзі підкреслюється, що ленінське положення про інтернаціональний характер будівництва соціалізму і комунізму в СРСР стало методологічною основою інтернаціонального та патріотичного виховання трудящих у нашій країні.

Варте уваги твердження дослідника, що радянський патріотизм, який виник з перемогою Жовтневої революції і сформувався в процесі побудови соціалізму, є одночасно вираженням інтернаціоналізму трудящих нашої країни, бо не можна бути справжнім радянським патріотом, не будучи інтернаціоналістом, і, навпаки, не можна бути інтернаціоналістом, не будучи патріотом своєї Батьківщини.

В монографії досліджуються і такі питання, як нова історична спільність людей — радянський народ, загальнонаціональна гордість радянської людини. Зокрема, звертається увага на те, що поняття загальнонаціональна гордість не суперечить поняттю національні почуття, які виражаються в глибокій повазі до історії і культури кожного народу.

Автор переконливо показує, яких успіхів досягли республіки Союзу РСР завдяки братерській взаємодопомозі всіх радянських народів. Це видно, зокрема, на прикладі УРСР. Значний фактичний матеріал автор навів по Львівщині. За часів панської Польщі лише у Львівському воеводстві налічувалося більш як 40 тис. безробітних. 80% усіх підприємств становили невеликі кустарні майстерні. Жорстока експлуатація, голод, бідуняння гнали трудящих на заробітки в Канаду, США та інші країни. Лише з 1919 по 1939 рр., за неповними даними, кількість емігрантів становила понад 518 тис. чол. 70% сільського населення було неграмотним. Рідною мовою навчалося лише 5% дітей української національності. У 1975 р. армія робітників Львівщини становила майже 600 тис. чол. Зараз область виробляє електроенергії в 2,5 раза більше, ніж уся дореволюційна Росія. В 1973/74 навчальному році в 24 вузах західних областей УРСР налічувалося більш як 134 тис. студентів, в середніх спеціальних навчальних закладах — майже 123 тис., в школах — 1 млн. 737 тис. учнів. Це лише частина того величезного фактичного матеріалу, яким оперує автор. При цьому він не обмежується переліком фактів, а глибоко їх аналізує, спираючись на основні принципи марксистсько-ленінської методології.

В. О. Михайлов підкреслює інтернаціональну силу соціалістичного змагання. Воно, як правильно зауважує автор, є од-

нією з найдійовіших форм розширення і поглиблення безпосередніх братерських зв'язків трудящих, дальшого зближення народів Союзу РСР. Трудящі західних областей УРСР змагаються з робітниками й колгоспниками Російської Федерації, зокрема Ульяновської області. Свідченням братерської взаємодопомоги провідних промислових підприємств та наукових установ країни є розробка і запровадження на передових заводах м. Львова та області комплексної системи управління якістю продукції. Це явище розглядається в книзі як важливий фактор інтернаціонального виховання трудящих.

Складовою частиною роботи по інтернаціональному та патріотичному вихованню є розширення та зміцнення співробітництва з трудящими країн соціалізму, з молодими країнами, що розвиваються. І тут на озброєнні автора — великий фактичний і архівний матеріал. Він свідчить про найрізноманітніші форми співробітництва та взаємодопомоги, про те, що в процесі економічного та науково-технічного співробітництва між країнами соціалістичної співдружності склався новий тип міжнародного поділу праці.

У зближенні соціалістичних націй важливу роль відіграє взаємний обмін духовними цінностями. В умовах розквіту та зближення національних культур відбувається поглиблення інтернаціонального, взаємне проникнення національних форм і традицій. Автор показує, як ці процеси сприяють формуванню інтернаціональних рис у радянських людей. У книзі аналізуються твори львівських письменників, присвячені темі дружби народів, зокрема російського та українського, підкреслюється велике значення перекладацької діяльності письменників, роль журналу «Жовтень» в інтернаціональному вихованні трудящих.

Окремий розділ рецензованої монографії присвячено розвитку системи політосвіти, проблемі формування радянської людини-патріота, інтернаціоналіста — в процесі масово-політичної роботи. Рішення з'їзду Комуністичної партії, травневого (1974 р.) Пленуму ЦК Компартії України, постанови ЦК КІРС «Про марксистсько-ленінське навчання та економічну освіту керівних кадрів в Ташкентській міській партійній організації», «Про роботу по добору та вихованню ідеологічних кадрів в партійній організації Білорусії» та інші важливі документи, зазначає автор, націлюють увагу партійних комітетів та організацій на дальше піднесення рівня марксистсько-ленінської освіти — головної умови формування наукового світогляду, інтернаціональних та патріотичних переконань комуністів, всіх трудящих нашої країни. Глибоко і всебічно аналізується в цьому розділі місцевий матеріал, досвід пропаганди ідей пролетарського інтернаціоналізму та радянського патріотизму, набутий партійними організаціями західних областей України, зокрема Львівської обласної парт-

організації. В цьому переконують хоча б такі факти: в процесі вивчення документів, присвячених 100-річчю з дня народження В. І. Леніна та 50-річчю утворення СРСР, додатково створювалися гуртки і семінари. На Львівщині ці матеріали вивчали майже 500 тис. чол. Крім того, в 300 лекторіях було проведено цикл лекцій на тему: «Дружба і співробітництво соціалістичних націй». Члени товариства «Знання» прочитали на цю ж тему майже 3 тис. лекцій, їх прослухали близько 300 тис. чол. В ювілейному 1972 р. в м. Дрогобичі було проведено 46 вечорів дружби, 15 фестивалів-місячників, присвячених союзним республікам. На цих вечорах та фестивалях виступило більше 200 представників усіх союзних республік. В книзі підкреслюється важлива роль університетів культури в справі інтернаціонального та патріотичного виховання. Останніх лише на Львівщині налічується 64, відвідують їх 5,5 тис. чол.

Відомо, що В. І. Ленін розглядав пресу як фактор ідейного впливу на маси, називав її колективним пропагандистом, агітатором та організатором. На Львівщині, зазначає автор, видаються 3 обласні, 22 міськрайонні, міські та районні газети. Крім того, на 26 підприємствах області, в 39 колгоспах та радгоспах виходять багатотиражні газети. В цілому на тисячу чоловік припадає майже 1284 примірники періодичних видань.

Численні факти, які наводить автор, переконливо свідчать про несумісність пролетарського інтернаціоналізму та буржуазного націоналізму, про те, що всякий відхід від марксистсько-ленінської ідеології означає тим самим посилення ідеології буржу-

азної. Дослідник показує соціально-економічну базу націоналізму, на конкретних матеріалах викриває діяльність українських буржуазних націоналістів. Він підкреслює необхідність підготовки контрпропагандистських матеріалів, в яких аргументовано спростовувалися б брехливі вигадки націоналістичної пропаганди про «русифікацію», «насильницьку асиміляцію» українського народу, «запад української культури» тощо.

З проблем інтернаціонального та патріотичного виховання трудящих останніми роками видано чимало ґрунтовних праць, у тому числі і в нашій республіці. Оригінальність рецензованої монографії полягає в тому, що в ній узагальнено досвід роботи партійних організацій західноукраїнських областей у цьому напрямі, показано специфіку розв'язання даної проблеми в цьому регіоні республіки. Проте такий підхід не завадив авторів виконати своє основне завдання — розкрити діяльність Компартії України по інтернаціональному та патріотичному вихованню трудящих у період розвинутого соціалістичного суспільства.

Безумовно, радянські читачі дістали цінну наукову працю. Але книга, на наш погляд, виграла б, якби в ній були ґрунтовніше висвітлені боротьба з українським буржуазним націоналізмом, особливо в сучасних умовах, а також проблеми військово-патріотичного виховання. Доцільно було б дати історіографічний огляд праць з даної проблеми і список використаної літератури.

З. Я. Козачук (Львів)

ТОВАРИЩ АРТЕМ.

ВОСПОМИНАННЯ

О ФЕДОРЕ АНДРЕЕВИЧЕ СЕРГЕЕВЕ
(АРТЕМЕ).

Издательство «Прапор», Х., 1975, 288 с.

Серед визначних діячів Комуністичної партії та активних будівників Радянської держави почесне місце належить Федору Андрійовичу Сергєєву, широко відомому під партійним іменем Артема. Героїчне життя і діяльність цього славного революціонера-ленінця, борця за встановлення і зміцнення Радянської влади в нашій країні, діяча міжнародного робітничого руху вже висвітлювалось у ряді монографій, брошур, збірників документів, статей, десятках спогадів товаришів по революційній боротьбі. Тепер ця різноманітна література поповнилась новим виданням—збірником спогадів, підготовленим харківською секцією історико-літературного об'єднання старих більшовиків, яке працює під керівництвом Ін-

ституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС¹.

До збірника включено 47 текстів спогадів, 20 з яких публікуються вперше. Відкривається він передмовою від редакційної колегії та біографічним вступом про Ф. А. Сергєєва (Артема), складеним кандидатом історичних наук І. П. Донковим. До збірника додані коротка біографічна хроніка, біографічні відомості про авторів, примітки й коментарі до їх спогадів, підготовлені кандидатом історичних наук В. І. Туваєвим.

Збірник добре ілюстрований. Увагу читача безперечно приверне фотокопія листа з Австралії до К. Ф. Мечникової від 12 квітня 1912 р., в якому Ф. А. Сергєєв писав: «Я ніколи, я так думаю, не стану зрадником руху, якого я став частиною. Ні-

¹ Упорядники: І. П. Донков, Ц. В. Зоріна. Редакційна колегія: В. І. Астахова, В. М. Верхових, І. П. Донков, М. І. Куліченко, А. В. Лихолат, А. Ф. Сергєєв, В. І. Туваєв.

коли не буду терним до тих, хто перешкоджає успіхам цього руху. Я був, є і буду членом своєї партії, в якому б куточку земної кулі я не знаходився» (між стор. 128—129)². Ці слова виражають життєве і партійне кредо Ф. А. Сергеева і могли б стати епіграфом до книги про нього. Тому не дивно, що всі автори, які його близько знали, в своїх спогадах відзначають відданість революційній справі, високу партійність, принциповість, непримиренність до антипартійних дій, вимогливість до себе й товаришів, виняткову суспільну активність та інші моральні риси бійця-комуніста.

Інформативне значення збірника полягає в тому, що більшість вміщених у ньому спогадів дають читачеві значний конкретний, рідкісний матеріал, який може стати джерелом для наступних наукових досліджень. Інші спогади, як, наприклад, спогади О. Д. Стасової, К. Є. Ворошилова, С. І. Гопнер, В. Я. Чубаря, цікаві тими оцінками, які вони дають особі та революційній діяльності Ф. А. Сергеева.

Упорядники розмістили спогади, за винятком спогадів О. Д. Стасової, К. Є. Ворошилова і С. І. Гопнер, у хронологічному порядку. В. Я. Чубар та Й. О. Кристаловський розповіли про початок революційної діяльності Ф. А. Сергеева, Д. М. Базлова, М. М. Загуменних, Г. В. Мерцалов, К. М. Бассалига та інші — про його партійну роботу в Харкові та на Уралі в роки першої революції в Росії. Період його життя і діяльності між першою і другою буржуазно-демократичними революціями, включаючи арешт, суд, сибірське заслання, втечу та еміграцію в Японію, Китай і Австралію, участь в австралійському робітничому русі, представлений у спогадах Ф. Г. Виноградова, В. М. Наседкіна та А. Серешінова.

Більше половини зібраних у книзі спогадів відносяться до останнього періоду діяльності Артема, коли він, повернувшись з еміграції, активно боровся за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та утвердження влади Рад на Україні, Північному Кавказі та Уралі, брав участь у партійних з'їздах, засіданнях ЦК партії і конгресах Комінтерну, вів велику радянську і профспілкову роботу, рішуче виступив проти антипартійних фракцій, формуючись як діяч Комуністичної партії, Радянської держави і міжнародного робітничого руху. Серед матеріалів цього періоду відзначаються свідчення В. О. Бистрянського, С. Ф. Буздальна, П. А. Кіна, М. Л. Рухимовича, М. О. Скрипника. В числі тих, які спеціально написані для рецензованого збірника, найбільш змістовними, багатими фактичним матеріалом, що вносять нові штрихи у висвітлення біографії революціонера, є спогади В. М. Верхових, В. С. Гаресколя, Б. В. Кубасова, Є. О. Кустоляна, А. Н. Нухрат, О. І. Селявкіна.

Позитивно оцінюючи збірник спогадів про гідного великої поваги сина партії кому-

ністів, слід відзначити, що цей збірник не позбавлений окремих недоліків.

Упорядники і редакція не досить вимогливо підійшли до відбору текстів спогадів, внаслідок чого окремі з них є надто загальними, мало що нового вносять у висвітлення діяльності Артема. Деякі спогади присвячені питанням, що не є темою збірника, писалися для інших видань. Артем у них лише згадується кількома словами. Такими, наприклад, є перша частина матеріалів К. Є. Ворошилова, передрукована з його книги «Рассказы о жизни» (стор. 18—20), та спогади У. Галлахера, в яких з трьох сторінок тексту до теми відноситься лише півабзац (стор. 24).

18 спогадів спеціально написані для збірника. Але написані вони майже через 60 років після подій, яким присвячені, й тому автори їх, як і читач, не гарантовані від можливих помилок суб'єктивного характеру, а упорядники не зробили належної перевірки тих відомостей, які подаються в цих спогадах. До того ж, у деяких з них зустрічаються розповіді про події та факти, свідками яких автори, як видно з тексту, не могли бути. Це помітно в матеріалах Р. М. Гладштейн, Б. Й. Марідова, А. Н. Доліна, Р. О. Ляхова, Л. Л. Сергеевої, О. В. Усатенко та ін. Такий недолік у комплектуванні збірника дещо знижує його цінність як джерела вивчення біографії Ф. А. Сергеева.

У деяких спогадах і примітках до них зустрічаються фактичні неточності та помилки або спрощене тлумачення подій. Й. О. Кристаловський називає Єлисаветградську організацію РСДРП в 1904 р. більшовицькою, хоч вона була тоді об'єднаною. Упорядники не зробили ніякого коментаря до визначення автором характеру цієї організації. Автор спогадів допустив плутанину, твердячи, що восени 1904 р. Південне бюро ЦК РСДРП, яке ліби знаходилося у Києві, направило Артема в Миколаїв (стор. 37). Але ж Південне бюро ЦК (з вересня 1904 р. — Південне обласне бюро більшовиків) знаходилося не в Києві, а в Одесі. Замість того, щоб виправити цю помилку, упорядники зробили примітку, що в Києві восени 1905 р. знаходилося Південне технічне бюро ЦК (стор. 37, 260). В іншій примітці неввірно сказано, що Ф. А. Сергеев (Артем) приїхав з Миколаєва у Харків на початку січня 1905 р. (стор. 260). Оскільки він був заарештований у Миколаєві 21 листопада 1904 р. і кинутий у тюрму на 3 місяці, то в Харкові міг з'явитися лише в кінці лютого 1905 р. Невірно деякі примітки до спогадів К. Є. Ворошилова. К. Є. Ворошилов не міг очолювати донецьке повстання, бо до середини грудня 1905 р. знаходився в ув'язненні³. Нема ніяких даних про збройну допомогу донецьким робітникам з боку

² Див. також: Артем на Україні. Документи и материалы, Х., 1961, стор. 140.

³ К. Е. Ворошилов. Рассказы о жизни (Воспоминания). Кн. 1, М., 1971, стор. 217.

пролетарів Харкова, зокрема, Артема (стор. 257).

Примітки до спогадів М. М. Загуменних про можливість написання Ф. А. Сергеевим деяких листівок і статей, опублікованих на Уралі, зроблені без належних доказів і аргументів (стор. 56, 264). Не зроблено належної примітки до спогадів Н. М. Басса-лиго, хоч він неточно називає організацію, від якої, завдяки зусиллям Артема, делегатом V з'їзду РСДРП був обраний В. І. Ленін. Цією організацією була не Усольська, а Верхньо-Камська організація РСДРП⁴.

У числі членів редколегії збірника є спеціалісти в питанні про Донецько-Криворізьку республіку. Між тим, деякі автори спогадів спрощено викладають це питання, а упорядники не дають до нього ґрунтовного коментаря. Особливо примітивно мотивує

⁴ Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. Протоколы, М., 1963, стор. 621.

А. П. ГРИЦКЕВИЧ.

ЧАСТНОВАДЕЛЬЧЕСКИЕ ГОРОДА БЕЛОРУССИИ В XVI—XVIII ВВ.

*(Социально-экономическое исследование
истории городов),
изд-во «Наука и техника»,
Минск, 1975, 248 с.*

Актуальні питання історії приватновласницьких міст Білорусії, що, як і міста України, в XVI—XVIII ст. перебували під владою феодальної Речі Посполитої, майже не досліджені радянськими вченими. З огляду на це значний інтерес становить монографія А. П. Грицкевича, присвячена висвітленню соціально-економічної історії приватновласницьких міст, яких на території шляхетської Польщі була більшість, а в Білорусії, за підрахунками автора праці, — 40—49% загальної кількості. Принагідно зазначимо, що на землях України їх було ще більше — понад 70%. Належність міст магнатам не тільки впливала на їх соціально-економічне та політичне становище, а й гальмувала зародження капіталістичних елементів.

Праця А. П. Грицкевича складається із вступу, чотирьох розділів і заключення, в яких послідовно розглядаються соціально-економічний розвиток, політичне і правове становище, воєнне значення приватновласницьких міст. У вступі обґрунтовується тема дослідження, дається історіографічний огляд. У монографії використано широке коло різноманітних джерел, у тому числі й неопублікованих, що зберігаються в архівах і рукописних відділах бібліотек СРСР і ПНР.

У першому розділі визначено загальне число міст та їх типи залежно від кіль-

кості населення. В зв'язку з цим автор проводить цікаві аналогії з містами інших феодальних країн Європи: Польщі, Угорщини, Словаччини, Чехії, Хорватії, Трансильванії. На жаль, він чомусь не робить таких співставлень з містами Росії та України. Досить ґрунтовно розглянуто земельні стосунки міщан, а також показано місце юридик (певних територій у межах міст, які перебували у власності шляхти й духовенства і не підлягали юрисдикції міського управління) в системі феодальної власності. У приватновласницьких містах Білорусії майже не було шляхетських юридик, а переважали замкові та духовні. Проте їх кількість тут була набагато більшою, ніж у королівських містах. Так, наприкінці XVIII ст. юридики охоплювали $\frac{2}{3}$ території Мінська і $\frac{3}{4}$ Гродно (обидва — королівські міста). В цьому ж розділі бажано було б також розкрити соціальну структуру і національний склад міського населення.

Головне місце в праці відводиться економічному розвитку приватних міст. На основі документальних даних, зокрема інвентарів, що проводилися магнатською адміністрацією, А. П. Грицкевич характеризує рівень розвитку та структуру ремісничого виробництва в кількох найбільших містах — Слуцьку, Несвіжу та ін., виділяючи 7 великих груп професій. Значний інтерес становить ґрунтовне висвітлення цехової організації ремесла від часу появи цехів і до кінця XVIII ст. У приватновласницьких містах Білорусії, на відміну від королівських, майже не зустрічалося позацехових ремісників. Так, у Слуцьку в 1689 р. їх зареєстровано тільки 4. Проте автор нечітко показує зміни, що відбувалися всередині цехової організації. Зокре-

П. Л. Варгатюк (Київ)

⁵ Див. В. И. Астахова. Революционная деятельность Артема в 1917—1918 годах. Х., 1966, стор. 97, 98—99.

кості населення. В зв'язку з цим автор проводить цікаві аналогії з містами інших феодальних країн Європи: Польщі, Угорщини, Словаччини, Чехії, Хорватії, Трансильванії. На жаль, він чомусь не робить таких співставлень з містами Росії та України. Досить ґрунтовно розглянуто земельні стосунки міщан, а також показано місце юридик (певних територій у межах міст, які перебували у власності шляхти й духовенства і не підлягали юрисдикції міського управління) в системі феодальної власності. У приватновласницьких містах Білорусії майже не було шляхетських юридик, а переважали замкові та духовні. Проте їх кількість тут була набагато більшою, ніж у королівських містах. Так, наприкінці XVIII ст. юридики охоплювали $\frac{2}{3}$ території Мінська і $\frac{3}{4}$ Гродно (обидва — королівські міста). В цьому ж розділі бажано було б також розкрити соціальну структуру і національний склад міського населення.

Головне місце в праці відводиться економічному розвитку приватних міст. На основі документальних даних, зокрема інвентарів, що проводилися магнатською адміністрацією, А. П. Грицкевич характеризує рівень розвитку та структуру ремісничого виробництва в кількох найбільших містах — Слуцьку, Несвіжу та ін., виділяючи 7 великих груп професій. Значний інтерес становить ґрунтовне висвітлення цехової організації ремесла від часу появи цехів і до кінця XVIII ст. У приватновласницьких містах Білорусії, на відміну від королівських, майже не зустрічалося позацехових ремісників. Так, у Слуцьку в 1689 р. їх зареєстровано тільки 4. Проте автор нечітко показує зміни, що відбувалися всередині цехової організації. Зокре-

ма, в монографії не розкрито процес зародження капіталістичних елементів в економіці та їх вплив на розвиток цехового ремесла.

Важливою ознакою феодального міста є наявність у ньому людей, які постійно займалися торгівлею. А. П. Грицкевич дослідив тогочасний стан торгівлі, визначив кількість торгівців за професіями і, головне, проаналізував роль цехових об'єднань купців, що виникали в найбільших містах, показав взаємовідносини між цехами і феодальною адміністрацією.

Окремий розділ присвячено системі управління, що існувала в приватновласницьких містах. Автор характеризує різні аспекти стосунків між населенням міста і міським управлінням, з одного боку, і між центральною та місцевою адміністрацією і власником міста, — з другого. У зв'язку з цим на сторінках книги детально проаналізовано відповідні правові акти. Як відомо, система управління у приватновласницьких містах захищала інтереси феодалів. Про це яскраво свідчить діяльність адміністрації магната в місті. На адміністративні посади він призначав своїх найдовірениших осіб, які проводили вигідну для нього політику. Управлінський апарат допомагав власникові міста розв'язувати господарські і фінансово-економічні питання, визначати розмір повинностей, здійснювати вищу судову і військову владу. Тут же коротко охарактеризовано деякі види виконавчої служби згідно з нормами Литовського статуту і магдебурзького права, які в кожному конкретному випадку змінювалися залежно від рівня соціально-економічного розвитку та політичного становища міста.

Використовуючи дані, що збереглися, дослідник склав таблицю поширення магдебурзького права в містах і містечках Великого князівства Литовського. Як правило, підкреслюється в монографії, населен-

ня міст одержувало його в результаті напелегливої боротьби проти феодального гноблення. Але в наданні самоврядування приватновласницьким містам були зацікавлені й магнати, які прагнули зміцнити свої економічні позиції.

В основу структури органів міського самоврядування було покладено інститути німецького (магдебурзького) права, але поступово, як слушно зауважує дослідник, функції окремих компонентів самоврядування змінювалися, виникали нові органи з новими функціями. Серед фігур міського управління, які були відомі найдавніше, виділявся вїйт Ця посада існувала в усіх містах. Призначення вїйта, який очолював уряд та здійснював судові функції, цілком залежало від власника міста. Інколи вїйтів призначали на все життя, але у другій половині XVIII ст. в містах Білорусії вони змінювалися щороку. В праці розглянуто також діяльність магістратів, наведено дані про чисельний склад їх службовців у різних містах. Аналіз архівних матеріалів дав змогу А. П. Грицкевичу показати необгрунтованість висновку Л. І. Барановича про те, що процес ліквідації самоврядування у XVIII ст. відбувався в усіх приватних містах.

Четвертий розділ присвячено одному з найменш досліджених в історіографії питань — ролі приватновласницьких міст як військової опори магнатів. Однак автор, описуючи фортеці та фортифікаційні укріплення міст, мало уваги звертає на замки як опорні пункти феодалів під час придушення народних виступів.

Книга А. П. Грицкевича заслуговує позитивної оцінки. Її положення і висновки, безумовно, стануть в пригоді науковцям, які досліджують аналогічні питання історії України.

В. І. Тхор (Ровно)

О. В. СУХОБОКОВ.

СЛАВ'ЯНЕ ДНЕПРОВСЬКОГО ЛЕВОБЕРЕЖ'Я.

*(Роменская культура
и ее предшественники),*

изд-во «Наукова думка», К., 1975, 166 с.

В останні роки археологічна література на Україні збагатилася рядом цінних праць. Крім фундаментальних досліджень, таких, як тритомник «Археологія Української РСР», спеціалісти приділяли значну увагу розробці ряду важливих конкретно-історичних проблем, пов'язаних з історією розвитку стародавнього населення території сучасної України. Одна з таких проблем розкривається в рецензованій монографії, яка, на наш погляд, під-

биває певний підсумок дослідженню історії слов'янського населення Лівобережної України та східнослов'янського племінного союзу сіверян. Як відомо, цією проблемою займалися визначні дореволюційні та радянські історики і археологи. На жаль, очевидно, через невеликий обсяг книги, автор не дав детального історіографічного нариса, в якому слід було б показати процес вивчення вітчизняними археологами та істориками стародавнього слов'янського населення Дніпровського Лівобереж'я.

До середини 50-х років нашого століття питання історичного минулого сіверян висвітлювалося головним чином на основі письмових джерел. Не маючи достатньої археологічної бази, дослідники минулого здобільшого вважали, що напередодні утворення Давньоруської держави лівобе-

режні слов'яни перебували на рівні первісно-общинного ладу, а їх культура була настільки примітивною, що в цей час вони не вмiли навіть використовувати метали. Це суперечить історичній дійсності. Завдяки останнім досягненням радянської археологічної науки подібні твердження повністю спростовано.

Книга О. В. Сухобокова присвячується аналізові основних аспектів економічного та соціального життя стародавнього слов'янського населення Лівобережжя. В ній на основі пам'яток широкого хронологічного діапазону (середина I—початок II тис. н. е.) та письмових джерел висвітлюються найважливіші аспекти давнього минулого досить великої території сучасних Чернігівської, Сумської, Полтавської та Харківської областей України, а також суміжних з ними районів Брянської, Курської та Белгородської областей РРФСР.

Наукова цінність праці зумовлюється насамперед її широкою джерельною основою, яка дала авторві змогу не тільки змістовно охарактеризувати основні археологічні пам'ятки та визначити їхню хронологію, а й окреслити межі сіверянської землі на різних етапах її історії, приділивши водночас значну увагу питанням соціально-економічного розвитку населення цієї території.

У вступі до книги автор обґрунтовує актуальність теми свого дослідження та визначає шляхи її розробки.

Перший розділ монографії присвячено характеристиці фізико-географічних умов розглядуваної території та культурно-хронологічному аналізу археологічних пам'яток. Для висвітлення цих питань автор залучає дані не лише археологічної науки, а й спеціальні дослідження з кліматології, ґрунтознавства, палеоботаніки, палеогеографії та інших дисциплін.

Про головні риси матеріальної культури слов'ян Дніпровського Лівобережжя йдеться у другому розділі. Автор розглядає археологічні пам'ятки за їх культурно-типологічними та морфологічними особливостями і поділяє їх на три групи: пам'ятки типу Курган—Азак—Кветуень—Артюківка (середина та початок третьої чверті I тис.), пам'ятки волинцевського типу (VII—VIII ст.) та пам'ятки роменського типу (VIII—XI ст.). На цій основі він робить висновок про послідовність історичного розвитку населення, яке залишило ці пам'ятки. Як прихильник гіпотези про автохтонність роменської культури, автор показує помилковість і безпідставність заперечень осілости населення в цьому регіоні аж до VIII ст. й висловлює ряд аргументованих критичних зауважень на адресу дослідників, які шукають джерела цієї культури за межами її ареалу.

У третьому розділі на основі конкретно-го матеріалу О. В. Сухобоков детально показує поступальний розвиток сіверян, аналізує соціально-економічні відносини у слов'янському середовищі. Матеріали ар-

хеологічних досліджень, у тому числі й проведених самим автором, дали йому можливість відтворити чітку картину господарства слов'ян Дніпровського Лівобережжя. Його основу становили орне землеробство та скотарство. Досить поширеними були також промисли та ремесла, зокрема видобування залізної руди, виготовлення і обробка заліза, ювелірне ремесло та гончарство. У праці переконливо доведено, що загальний рівень розвитку цього господарства забезпечував для населення, окрім необхідного, ще й певну кількість додаткового продукту, відкриваючи тим самим шлях до обміну, а в результаті — до майнові та соціальної диференціації. Остання, як показує автор на основі дослідження волинцевських та роменських пам'яток, вже на початку VIII ст. була досить значною. Як відомо, саме на базі розкладу родового суспільства формувалися передумови утворення переддержавних угруповань — племінних союзів, що стали історичним підґрунтям для складання давньоруської народності. У зв'язку з цим, на наш погляд, авторві слід було б приділити більше уваги питанням соціальної організації та політичного устрою племен, які входили до складу сіверянського племінного об'єднання — важливого переддержавного угруповання на стадії становлення Давньоруської держави.

В четвертому розділі книги розглядаються питання етнокультурної історії населення Лівобережжя. Поділяючи думку Д. Т. Березовця про автохтонність сіверян на Лівобережному Подніпров'ї, автор водночас вказує, що на різних етапах історії на них мали певний вплив сусідні племена — східні балти на північному заході та сармато-алани (пізніше — тюрко-алани) на сході. О. В. Сухобоков не виключає можливої участі у формуванні сіверянського племінного союзу неслов'янських племен, наприклад, представників салтівської культури, частина яких, на думку Ю. В. Готьє та В. В. Мавродіна, була асимільована слов'янами. Про можливість такої асиміляції свідчать літописи¹.

Історична доля лівобережного слов'янства з другої половини I тис. н. е., окрім законів внутрішнього розвитку, визначалася такими міжнародними факторами, як виникнення на початку цього періоду у Північному Причорномор'ї Хазарського каганату та його експансія на східнослов'янські землі і, головним чином, утворення наприкінці тисячоліття Давньоруської держави з центром у Києві. Перебування протягом кількох століть у сфері впливу Хазарського каганату призвело до певного відставання слов'ян Лівобережжя у своєму розвитку від інших східнослов'ян-

¹ Полное собрание русских летописей, т. II, СПб. 1908, стовп. 264—265.

ських племінних об'єднань. Свідченням цього є відносна архаїчність пам'яток роменського типу. Навпаки, досить раннє (IX ст.) включення сіверян у процес культурної, соціально-економічної та політичної інтеграції, викликані утворенням Давньоруської держави, сприяло їх участі у формуванні давньоруської культури. Найактивніше цей процес проходив у районах, що прилягали до міст Чернігова і Любеча. Згадка про ці міста, а отже, й про участь сіверян у політичному житті Київської Русі (походи Олега), міститься вже в перших договорах Русі з Візантією². Археологічний матеріал, наведений у монографії О. В. Сухобокова, свідчить про те, що процес культурної інтеграції був досить тривалим, і у віддалених районах басейну Сейму, Ворскли, Сіверського Дінця поселення та могили зберігали своєрідні роменські риси аж до середини XI ст.

Увійшовши до складу Київської Русі, сіверяни відіграли роль надійного заслону на шляху кочівників до Києва. «Мабуть,— говорить автор,— ця роль сіверян, які були на передовій лінії загальнодер-

² Полное собрание русских летописей, т. 1, вып. 1, Л., 1926, стовп. 32.

И. П. БЕЛЯЕВ, Е. М. ПРИМАКОВ.

*ЕГИПЕТ: ВРЕМЯ
ПРЕЗИДЕНТА НАСЕРА,
М., 1974, 399 с.*

В історії сучасного національно-визвольного руху особливе місце займає єгипетська революція 1952 р. і перший період будівництва нового життя в АРЕ.

Рецензована книга починається з глибокого аналізу співвідношення класових сил і загальної обстановки в Єгипті напередодні революції. Як правильно зазначають її автори, велика єгипетська буржуазія і особливо її монополістична частина була тісно зв'язана з напівфеодалним землеволодінням, а співіснування з іноземним капіталом вона ставила вище національних інтересів. Отже, в конкретно-історичних умовах Єгипту стати гегемоном національно-визвольного руху буржуазія як клас не могла.

І. П. Беляєв і Е. М. Примаков дійшли важливого висновку, що в передреволюційні роки єгипетський пролетаріат заявив про себе як про значну політичну силу. Водночас йому були пригаманні риси, пов'язані з напівколоніальним становищем країни. У загальній кількості населення Єгипту питома вага робітничого класу була порівняно невеликою. Через свою незрілість і неоднорідність він не мав власної політичної програми і партії.

жавної оборони, знайшла відображення в гніздах укріплених поселень, що, простягнувшись уздовж лівих притоків Дніпра, створили, таким чином, глибоко ешелонований оборонний район» (стор. 153—154).

Іноді автор занадто категоричний у своїх твердженнях. Так, він вважає, що сіверяни добровільно приєдналися до Давньоруської держави з центром у Києві (стор. 153). Тимчасом відомо, що київським князям довелося підкоряти їх (похід Олега у 884 р.) та накладати на них данину.

Книга багата ілюстрована. Але, на жаль, не всі ілюстрації виконані на належному рівні (мал. 23, 32, 33, 41). До монографії додано досить великий бібліографічний покажчик, що охоплює понад 300 назв праць.

Дослідження О. В. Сухобокова істотно розширює і збагачує наші уявлення про життя стародавніх слов'ян на території Дніпровського Лівобережжя. Воно, безперечно, викличе інтерес у науковців та всіх, хто цікавиться історією нашої Вітчизни в період утворення Давньоруської держави — спільної колиски братніх російського, українського та білоруського народів.

Ф. М. Шабунько (Київ)

Політична свідомість робітничого класу формувалася повільно. Комуністичний рух, що існував у країні з 1918 р., не вийшов за рамки розрізаних марксистських груп, які складалися в основному з передових інтелігентів. Зв'язок комуністів з робітничим рухом був слабким і епізодичним. Все це, звичайно, не дало можливості єгипетському пролетаріатові, як переконливо показано в монографії, стати на чолі національно-визвольної боротьби.

Характеризуючи середні і дрібнобуржуазні прошарки населення, автори зазначають, що за своєю соціальною суттю вони об'єктивно схильні як до пролетарської, так і до буржуазної ідеологій. В результаті зростання чисельності армії саме за рахунок цих прошарків розширився єгипетський офіцерський корпус. Причому за тогочасних конкретних умов в офіцери «проривалися» і найздібніші представники різночинного середовища. Таким чином, в монографії визначено соціальну базу патріотичної організації «Вільні офіцери», керівники якої пройшли серйозний шлях еволюції своїх поглядів — від загального патріотизму до антикапіталістичних переконань. Проте не всі з них змогли подолати цей складний шлях.

У праці детально проаналізовано формування антикапіталістичного за своїм характером державного сектору в економіці — промисловості, фінансах, торгівлі, на транспорті. Початок новому етапу було

покладено в липні 1961 р. декретами Насера про націоналізацію. Внаслідок проведення їх у життя (1961—1963 рр.) 85% основних засобів виробництва, всю кредитно-банкову систему, транспорт, а також зовнішню торгівлю держава взяла під свій контроль (участь приватного капіталу допусклася лише в експорті).

В 1964 р. уряд Насера перейшов від націоналізації за викуп до прямої експропріації основних засобів виробництва у капіталістів, поліпшення матеріального добробуту і соціального становища трудящих. Внаслідок аграрних перетворень максимальне землеводіння було скорочено до 100 федданів (1 феддан — 0,42 га), ліквідовано (1964 р.) виплату компенсації поміщикам і зменшено селянам розмір плати за землю.

Вся сукупність прогресивних перетворень в Єгипті розглядається авторами крізь призму індивідуальності Насера і його ролі в просуванні країни по шляху прогресу. Зроблено це досить вдало. Діяльність тодішнього президента Єгипту показана в органічній єдності з життям і боротьбою єгипетського народу. На основі особистих зустрічей з Г. А. Насером, спостережень за його повсякденною роботою І. П. Беляєв і Є. М. Примаков на весь зріст показують цю видатну людину, причому його характеристика вільна від схематичного зображення і спрощення.

Патріотизм Насера і його масштабність як видатного діяча неминуче вели до розуміння, що лише на шляху дальшого поглиблення революційних перетворень і згуртування на цій основі всіх трудящих можна подолати опір внутрішньої реакції й досягти перемоги над зовнішнім ворогом.

В праці детально розкрито значення дружби між СРСР і Єгиптом. Военна допомога (з 1955 р.), весь хід економічного співробітництва з Радянським Союзом дали можливість Насеру швидше зрозуміти, що таке соціалізм і соціалістична держава, її принципову відмінність від капіталістичних країн.

Після червневих подій 1967 р. радянська допомога і політична підтримка відіграли вирішальну роль у зміцненні обороноздатності та економіки Єгипту. А прибуття до Каїра 22 червня 1967 р. Голови Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорного сприяло ліквідації стану пригніченості серед населення. «Розуміючи, що Радянський Союз рішуче виступає на їх боці, єгиптяни проникалися впевненістю, що зуміють вистояти» (стор. 371). Водночас Єгипет зміцнив свої міжнародні позиції.

Аналіз прогресивного курсу президента Насера тим важливіший в умовах, коли реакційна буржуазія і поміщики Єгипту, виразником інтересів яких виступають нитішні правлячі кола на чолі з президентом А. Садатом, перейшли у наступ з метою ліквідувати завоювання єгипетського народу. Проявом цього є припинення 15 березня 1976 р. чинності Договору про дружбу і співробітництво між СРСР і АРЕ, підписаного в 1971 р. на 15 років. Цей акт, як зазначається в заяві Радянського уряду, йде на користь ворогам єгипетського та інших арабських народів, силам імперіалізму, сіонізму і реакції¹.

Дослідження І. П. Беляєва і Є. М. Примакова — оригінальне і цікаве. Фундаментальне знання країни, залучення різноманітних джерел і документів, глибокий марксистський аналіз найважливіших проблем і подій, — все це обумовило безперечний успіх рецензованого видання. Весь зміст книги дає право зробити висновок, що соціально-економічні і суспільно-політичні перетворення, дружба з Радянським Союзом та іншими країнами соціалістичної співдружності є необхідною умовою для дальшого розвитку Єгипту по шляху незалежності і прогресу.

П. Ф. Кіренко (Київ)

¹ Див. «Известия», 14 квітня 1976 р.

Хроніка та інформація

СПІЛЬНА ЧИТАЦЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ЖУРНАЛІВ

11—12 травня 1976 р. у приміщенні Секції суспільних наук АН УРСР відбулася спільна читачька конференція журналів «Вопросы истории КПСС», «Вопросы истории» та «Українського історичного журналу», присвячена темі «XXV з'їзд КПРС і завдання історичних та історико-партійних журналів». У ній взяли участь керівники журналів, наукові співробітники Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України, викладачі вузів, Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті.

Вступним словом конференцію відкрив директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв. Він підкреслив, що все життя радянських людей, їх творча праця в ім'я побудови комунізму проходить в обстановці нового всенародного піднесення, викликаного історичними рішеннями XXV з'їзду КПРС, які перебувають у центрі уваги комуністів, усіх трудящих нашої країни.

Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнева «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики», затверджені на з'їзді «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», відзначив А. Г. Шевелєв, є програмою, яка визначає перспективи економічного й соціального розвитку країни, підвищення народного добробуту. Вони є історичними, теоретичними документами сучасності, в яких дістала свій дальший творчий розвиток марксистсько-ленінська теорія. В них у душі ленінської методології розглянуто актуальні теоретичні проблеми будівництва комунізму й світового суспільного розвитку.

Глибоко проаналізувавши результати великої творчої роботи радянського народу, з'їзд висунув план діяльності на десяти п'ятирічку. В здійсненні цих накреслень величезне значення надається освоєнню радянськими людьми ідейного багатства XXV з'їзду КПРС, пропаганді й роз'ясненню його матеріалів серед мас.

Для радянських істориків немає нині важливішої справи, ніж сприяти здійсненню завдань, накреслених XXV з'їздом КПРС по ідейному вихованню трудящих,

формуванню нової людини — будівника комунізму.

Ці ж важливі завдання стоять і перед органами нашої радянської преси, зокрема, перед науковими історичними журналами. Кожен з них окремо нагромадив чималий досвід проведення роботи по пропаганді рішень попередніх з'їздів партії. Виникла необхідність обмінятися відповідним досвідом на спільній конференції трьох журналів, виробити шляхи поліпшення цієї роботи в світлі рішень XXV з'їзду КПРС з тим, щоб найкращим чином, з високою науковою вимогливістю довести до широкої громадськості ті найважливіші висновки й положення, які містяться в матеріалах з'їзду, і тим самим сприяти перетворенню радянської науки в надійний прискорювач суспільного прогресу.

Журнали, що оперативно відгукуються на все нове в науці, подають значну допомогу історикам, які вже працюють над виконанням завдань, накреслених XXV з'їздом партії. Вони швидко знаходять шлях до широкого кола читачів. Тому зустріч керівництва трьох журналів з авторським і читачьким активом своєчасна і є значною подією в науковому житті.

З доповіддю про роботу журналу «Вопросы истории» в світлі рішень XXV з'їзду КПРС виступив його головний редактор, чл.-кор. АН СРСР В. Г. Трухановський. Він зазначив, що з'їзд партії є визначною подією в житті нашої країни. На всіх етапах історії радянського суспільства Комуністична партія постійно звертається до безсмертного марксистсько-ленінського вчення, збагачує його далі. Величезним вкладом у розвиток марксистсько-ленінської теорії є Звітна доповідь ЦК КПРС XXV з'їздові партії, його рішення й матеріали. Вони всебічно узагальнюють досвід творчої діяльності ленінської партії і радянського народу в справі будівництва комуністичного суспільства.

З'їзд висунув важливі завдання перед суспільними науками, в тому числі й історичною. В його рішеннях говориться про підвищення ролі цієї науки в ідеологічній роботі КПРС, у справі розв'язання актуальних проблем комуністичного будівництва.

Радянські історики плідотно працювали над реалізацією рішень XXIV з'їзду партії. Нині вони приступають до розв'я-

зання завдань, накреслених XXV з'їздом КПРС.

У нинішньому році, підкреслив доповідач, минає 50 років «Вопросам истории». В зв'язку з цим він коротко зупинився на історії журналу і тих завданнях, що стоять перед ним.

В останній час «Вопросы истории» велику увагу приділяла матеріалам, пов'язаних з рішеннями XXIV з'їзду КПРС, зокрема, питанням розвинутого соціалістичного суспільства. З цієї тематики було опубліковано чимало статей. Однак у цій справі є певні труднощі. В статтях недостатньо показано специфічні риси розвинутого соціалістичного суспільства, його особливості. У авторів є розходження щодо хронологічних рамок цього періоду. Необхідно підсумувати всі ці точки зору, відібравши те, що найбільш прийнятне.

Важливою тематикою в журналі є питання про зміцнення країн соціалістичної співдружності, викриття ревізйонізму. Велика увага приділяється і такій актуальній проблематиці, як класова боротьба в капіталістичних країнах, політика мирного співіснування, стан радянсько-американських відносин, боротьба проти буржуазної ідеології, національно-визвольний рух.

Починаючи з другої половини 1975 р., велика увага приділялася матеріалам, пов'язаних з XXV з'їздом КПРС. Важливе значення мають, зокрема, такі питання, як історія соціалістичного змагання, рух за комуністичне ставлення до праці, матеріальне і моральне стимулювання праці, різні етапи в діяльності КПРС, поступове зближення між собою країн соціалістичної співдружності, співіснування з капіталістичним світом, ставлення до країн, що розвиваються, історія допомоги національно-визвольним рухам, поглиблення загальної кризи капіталізму, викриття так званої буржуазної «демократії» та ін.

У Звітній доповіді на XXV з'їзді партії показано всесвітньо-історичне значення успіхів радянського народу в будівництві комуністичного суспільства. Ця тематика має бути глибоко досліджена. У редакції «Вопросов истории» є план, до якого включено 32 статті з проблем, висунутих з'їздом.

Журнал систематично публікував матеріали і до ювілейних дат, зокрема, таких, як 50-річчя утворення СРСР, 250-річчя АН СРСР, 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, 70-річчя першої російської революції, 150-річчя повстання декабристів.

Оскільки журнал є також і органом Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, він публікує теоретичні й методологічні статті для викладачів вузів. На найбільш важливі підручники й навчальні посібники вміщуються рецензії.

Поряд з матеріалами московських істориків публікуються статті й повідомлення авторів з інших міст і республік нашої країни. В 1975 р. опубліковано 306 мате-

ріалів, з них 75 — з республік (25%). За 4 місяці 1976 р. опубліковано 111 матеріалів, з них 27 — з республік.

Авторам, підкреслив доповідач, треба підтримувати тісніші контакти з редакцією журналу, особисто або шляхом листування домовлятися про публікацію своїх матеріалів. Рецензії мають надходити до редакції разом з рецензованою книгою.

Важливою проблемою є координація наукових досліджень. Редакція журналу просить науковців надіслати інформації про їх творчі плани для публікації в розділі хроніки.

В роботі журналу є й недоліки. Не завжди задовольняє науковий і літературний рівень матеріалів, що публікуються. Рідкісним явищем стали наукові дискусії. Недостить міцні зв'язки журналу з периферією. Рецензії нерідко мають характер анотацій.

Перед редакцією журналу стоїть завдання, насамперед, підготовки високоякісних матеріалів, тематично пов'язаних з рішеннями XXV з'їзду КПРС.

З доповіддю про роботу журналу «Вопросы истории КПСС» у світлі рішень XXV з'їзду КПРС виступив член редколегії, редактор міжнародного відділу, к. і. н. С. І. Мокшин. Він відзначив, що конференція відбувається через два місяці після XXV з'їзду КПРС, який продемонстрував нові досягнення радянського народу в комуністичному будівництві.

Найважливішим завданням істориків партії і, відповідно, журналу «Вопросы истории КПСС» нині є глибоке і всебічне вивчення матеріалів з'їзду, широка пропаганда його рішень. На з'їзді говорилось про серйозні досягнення в галузі суспільних наук. Історики партії, зокрема, за період між XXIV і XXV з'їздами КПРС зробили чимало. Зокрема, підвищився ідейно-теоретичний рівень багатьох праць і статей, розширилася тематика наукових досліджень, більш аргументованою стала боротьба з буржуазною ідеологією. Це знаходить своє відображення і в матеріалах, що публікуються у «Вопросах истории КПСС».

Однак є ще й нерозв'язані завдання. Хоч вимоги до історико-партійної науки весь час зростають, трапляються ще статті, які написані на низькому ідейно-теоретичному рівні. Тематика деяких книг і статей — дрібна, малозначна. Найістотніший недолік у розвитку історико-партійної науки — відставання в розробці методологічних та історіографічних проблем.

Історики партії а, отже, і журнал «Вопросы истории КПСС» бачать своє завдання в тому, щоб на основі ленінської методології розвивати далі марксистсько-ленінське вчення, розробляти сучасні проблеми історико-партійної науки, теоретично узагальнювати багатющий досвід КПРС і міжнародного комуністичного руху.

Постійною, головною для журналу є ленінська тематика. Проте представлена

вона ще недостатньо широко. В своїх перспективних планах «Вопросы истории КПСС» намічають значно посилити розробку ідейно-теоретичної спадщини основоположників марксизму-ленінізму. Розробка цих проблем має бути пов'язана з історіографією, з рішеннями XXV з'їзду КПРС. Найважливішими з перспективних тем також є: діяльність партії по дальшій розробці теоретичних основ створення матеріально-технічної бази комунізму, по керівництву науково-технічним прогресом і регулюванню його соціально-економічних наслідків, по забезпеченню провідної ролі робітничого класу в радянському суспільстві, по вдосконаленню планування і законодавства, зміцненню й розвитку соціалістичної демократії, поліпшенню системи виховання нової людини, по всебічному розвитку політичної системи радянського суспільства і т. д.

У журналі проводиться також робота по підготовці до святкування 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Значне місце серед публікацій займають і матеріали з питань методології та історіографії, які потім будуть обговорені. Поряд з цим публікуватимуться огляди з історіографії окремих проблем історії КПРС.

Важливим питанням є також дослідження проблем партійного будівництва. В світлі рішень XXV з'їзду КПРС їх розробку необхідно підняти на якісно вищій ступінь. У центрі уваги журналу перебувають такі теми, як вдосконалення принципів, форм і методів керівництва партії суспільством, зміцнення і розвиток внутріпартійної демократії, ленінських норм партійного життя.

З'їзд звернув серйозну увагу на питання всебічного розвитку особи, формування нової людини. Проблеми, пов'язані з цією тематикою, також вимагають дальшої розробки, в тому числі і в матеріалах, що публікуються в журналі.

По міжнародному відділу головними напрямками в роботі «Вопросов истории КПСС» є такі проблеми, як зовнішня політика СРСР, піднесення робітничого і національно-визвольного руху, поглиблення загальної кризи капіталізму, стратегія і тактика комуністичних партій країн соціалізму, вплив соціалістичної співдружності на капіталістичний світ, боротьба з буржуазною ідеологією, з буржуазними фальсифікаторами історії, ревізіонізмом, троцькізмом.

У своїй доповіді головний редактор «Українського історичного журналу», д. і. н. П. М. Калениченко відзначив, що представники редколегій центральних історичних журналів — «Вопросы истории» и «Вопросы истории КПСС» — виступили із змістовними доповідями, в яких дано докладний аналіз роботи цих періодичних видань. Під знаком історичних рішень XXV з'їзду КПРС проходить нині все життя нашої партії,

всього радянського народу. Редколегія і редакція «Українського історичного журналу» проводять значну роботу по підготовці матеріалів, тематично пов'язаних з рішеннями з'їзду.

Створення майже 20 років тому «Українського історичного журналу» було переконливим свідченням піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про розвиток історичної науки на Україні. Це — знаменна подія в науковому і взагалі в ідеологічному житті республіки.

Інститут історії АН УРСР та Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, — органом яких є журнал, постійно допомагають редколегії і редакції. Важливу для журналу допомогу подає відділ науки і вищих учбових закладів ЦК Компартії України.

«Український історичний журнал» є багатоплановим, багатопрофільним виданням. У цьому його своєрідність. Він має багато постійних розділів (у цілому близько 20). Крім цього, в ньому є й непостійні розділи, пов'язані з певними темами та історичними датами. Велика увага в журналі приділяється висвітленню актуальних питань історії України та Компартії України.

За останнє п'ятиріччя особливе місце в журналі зайняла проблематика, що відбиває основні напрями діяльності КПРС по виконанню рішень XXIV з'їзду партії. Журнал публікував статті, повідомлення, замітки, огляди літератури з методології та методики історичних досліджень, з питань боротьби проти буржуазної фальсифікації історії України та історії Компартії України, дружби народів й міжнародних зв'язків, історії братніх країн соціалізму.

З № 7 1975 р. журнал почав публікувати матеріали, присвячені XXV з'їздові КПРС. З того часу в кожному номері виходили статті з цієї тематики під рубрикою «Назустріч XXV з'їздові КПРС». Напередодні цієї історичної події кількість опублікованих матеріалів, присвячених їй, ще більше зростає. Журнал відгукнувся також двома матеріалами на завершення видання Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55 томах українською мовою. Вміщувалися також і спогади, документальні нариси, хроніка «З літопису дев'ятої п'ятирічки».

Важливими напрямками роботи журналу є також висвітлення таких питань, як підготовка перевидання окремих томів багатомісної «Історії Української РСР», 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», боротьба з буржуазною ідеологією.

З метою пропаганди історичних рішень з'їзду з № 3 1976 р. у журналі введено рубрику «XXV з'їзд і проблеми комуністичного будівництва», в якій опубліковано ряд важливих статей. У наступних номерах також будуть опубліковані матеріали, присвячені з'їздовській тематиці.

В редакції складено перспективний план журналу до кінця 1976 р. Він спрямований, насамперед, на те, щоб у матеріалах, які публікуються, на високому науковому й теоретичному рівні донести до широких мас висновки і положення, що містяться у рішеннях і матеріалах з'їзду.

«Український історичний журнал» розраховано, насамперед, на науковців, викладачів вузів, учителів середніх шкіл, працівників державних і партійних архівів. Його читають у Москві, інших містах РРФСР, Білорусії, Молдавії, Литві, Казахстані та інших республіках нашої країни. Велика кількість примірників журналу йде по передплаті за кордон — усього в 33 країни.

В роботі журналу є й недоліки. Це, передусім, дрібнотем'я (особливо в замітках). Воно є результатом стихійності у формуванні тематики. Відчувається брак методологічних, проблемних статей, глибоких аналітичних рецензій, оглядів літератури і джерел, документальних матеріалів, спогадів.

Під час обговорення доповідей виступили:

В. І. Клоков (зав. відділом історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР, проф., д. і. н.) підкреслив, що в рішеннях з'їзду основна увага приділяється якості. Це стосується й істориків, які мають бачити про якість своїх досліджень. Історичні журнали виконують важливі функції: допомагають партії мобілізувати маси на виконання завдань п'ятирічки, виховувати їх у дусі марксистсько-ленінської ідеології. Вони добре справляються з цими завданнями. «Український історичний журнал», наприклад, у спеціальних рубриках відзначив 30-річчя визволення України і 30-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною. Багато зробили в цьому напрямі також «Вопросы истории» и «Вопросы истории КПСС». Однак є ще нерозв'язані проблеми. Слід було б, наприклад, показати вплив перемоги СРСР у другій світовій війні на створення Організації Об'єднаних Націй. Недостатньо висвітлено й причини розпуску Комінтерну, а також трудовий героїзм радянського народу в період Вітчизняної війни.

Ф. П. Шевченко (чл.-кор. АН УРСР) сказав, що колеги й редакції журналів проводять велику і багатогранну роботу по підготовці до друку статей та інших матеріалів. Слід, однак, більше уваги приділяти висвітленню результатів науково-технічної революції, публікувати статті із суміжних з історією дисциплін, оскільки багато питань розв'язуються на стику різних наук. Історичні журнали повинні також звернути увагу на оволодіння науковою молоддю методикою досліджень, джерелознавством. Мало ще публікується краєзнавчих матеріалів, які є однією з форм вивчення історії. Журналам доцільно друкувати також матеріа-

ли про методику використання кінодокументів і телепередач для розвитку історичної науки. Погано налагоджена справа з науковими дискусіями. Так, протягом дев'ятої п'ятирічки в «Українському історичному журналі» не було надруковано жодного дискусійного матеріалу. Мало публікується в цьому журналі статей з історії феодалізму і капіталізму, із спеціальних історичних дисциплін. Хоч у ньому вміщуються огляди джерел і літератури, однак, на жаль, у них, як правило, не говориться про те, які проблеми потребують дальшої розробки. Очевидно, що такий провідний журнал, як «Вопросы истории», має займатися питаннями методологічного характеру, а статті з конкретно-історичної тематики можуть друкувати інші журнали. Назріла також необхідність підняти питання прогнозування історичної науки.

В. М. Нем'ятий (ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, к. і. н.) відзначив, що в Звітній доповіді і виступах на XXV з'їзді говорилося про неперехідне значення ратного і трудового героїзму радянського народу в період Великої Вітчизняної війни для патріотичного виховання трудящих. На Україні опубліковано багато книг і брошур на тему Великої Вітчизняної війни. Цьому питанню значну увагу приділяють і журнали, в тому числі й «Український історичний журнал». В УРСР за дев'яту п'ятирічку загалом опубліковано близько 400 статей з історії Великої Вітчизняної війни. Це свідчить про те, що журнали перебувають на передньому краї радянської історичної науки. Більшість опублікованих матеріалів присвячено боротьбі радянських людей у тилу ворога. Але в цій справі є ще недоліки. Трапляються, наприклад, різні дані про кількість партизанів і підпільників на Україні. Деякі автори обмежують партизанський рух розглядом тільки великих загонів. Слід сказати, що методологія даного питання ще недостатньо розроблена. В цьому має відіграти провідну роль журнал «Вопросы истории КПСС».

С. В. Кульчицький (ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, к. екон. н.) підкреслив, що подібні конференції, на жаль, — явище рідкісне. Якщо проаналізувати матеріали журналу «Вопросы истории», надруковані в ньому за три останні роки, з точки зору висвітлення питань соціалістичного і комуністичного будівництва, то можна сказати, що статті, як правило, мають узагальнюючий характер, хоч серед них є й більш вузькі тематичні, які можна було б надрукувати в інших журналах, зокрема, в «Істории СССР». Загальний рівень більшості статей високий, проте трапляються й слабкі, наприклад, про соціалістичне змагання. Чимало статей присвячено проблемам розвинутого соціалістичного суспільства. Це відрядне явище. В них розглядаються та-

кі питання, як соціальна структура радянського суспільства, політична і виробнича активність робітничого класу, соціалістичне змагання, критика зарубіжної історіографії і т. д. Водночас у журналі мало матеріалів про трудові ресурси, демографічні процеси, про радянський народ як нову історичну спільність людей, радянський спосіб життя, національні відносини, про зростання культурного рівня трудящих СРСР. Журнал недооцінює комплексного підходу до вивчення проблем розвинутого соціалізму. На його сторінках не виступають вчені суміжних з істориками професій — економісти й юристи. Керівництву журналу слід поліпшити перспективне планування статей, розробити їх тематику, залучити до цієї справи широкі кола істориків. Головне завдання — дати узгальнюючі статті про розвинуту соціалістичну суспільно-економічну формацію (її періодизацію, а також пов'язану з нею термінологію і т. д.).

О. А. Парасунько (зав. кафедрою історії СРСР Київського державного інституту культури ім. О. Є. Корнійчука, проф., д. і. н.) сказав, що зустріч керівництва журналу з авторським активом і читачами сприятиме підвищенню рівня їх роботи. «Вопросы истории», на думку виступаючого, обрали вдалу структуру, публікують змістовні статті, зокрема, про маоїзм. Інтересним є розділ «Исторические очерки», хоч у ньому іноді з'являються невдалі матеріали. Бажано, щоб журнал більше уваги приділяв розробці проблем історії робітничого класу. Доцільно було б давати також оцінку вузівським підручникам, зокрема, по періодах феодалізму, в оглядах, рецензіях та інших матеріалах. У журналі «Вопросы истории» слід оперативніше і повніше висвітлювати найновіші досягнення історичної науки. «Український історичний журнал» відіграє значну роль у розвитку історичної науки в республіці, поширенні історичних знань, піднімає важливі питання історичної та історико-партійної науки в основному радянського періоду, активно допомагає викладачам шкіл і вузів, аспірантам і докторантам. Однак треба приділяти увагу і періодам феодалізму та капіталізму, а також спеціальним історичним дисциплінам. Необхідно більше друкувати статей проблемного характеру, підтримувати тісний зв'язок з авторами, завчасно замовляючи їм матеріали.

П. М. Шморгун (зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті, проф., д. і. н.) відзначив, що слухачі Інституту підвищення кваліфікації у своїй роботі активно використовують матеріали, які публікуються в усіх трьох журналах, уважно стежать за публікаціями з різних тем історичної науки. Слід сказати, що «Вопросы истории КПСС» рідше, ніж «Вопросы истории» та «Український історичний журнал», пору-

шують на своїх сторінках методологічні й джерелознавчі питання. Однак тут публікуються хороші, глибокі статті, вміщуються аналітичні рецензії. Водночас редакція журналу не дотримується єдиної позиції з принципиальних питань. Так, у статтях з методології історико-партійної науки говориться то про два, то про три і навіть чотири методологічні принципи. Редакціям журналів слід друкувати більше критичних рецензій. Враховуючи труднощі проведення дискусій, московським журналам слід перейняти досвід «Українського історичного журналу», який публікує матеріали під рубрикою «Повертаючись до надрукованого». Мало ще вміщується і листів читачів до редакцій.

І. В. Созін (в. о. заст. головного редактора журналу «Вопросы истории») підкреслив, що одним з головних завдань, які стоять перед журналами, є підвищення якості матеріалів, що публікуються. Наукові журнали, зокрема «Український історичний журнал», багато уваги приділяють різним ювілеям. Це — потрібні матеріали, проте вони часто мають кон'юнктурний характер. Деякі проблеми, наприклад, революції 1905—1907 рр., розробляються давно. Нові статті з цієї тематики в більшості своїй не порушують нових питань, повторюють старе. Редколегії і редакції повинні ставити перед істориками питання про поновлення матеріалів, що публікуються до ювілеїв, про підвищення їх якості.

За 20 років свого існування «Український історичний журнал» досяг значних успіхів. Його матеріали відзначаються різноманітністю тематики, публікуються оперативно. В журналі сміливо вводяться нові рубрики, наприклад, «Назустріч XXV з'їздові КПРС». Проте у ньому мало статей з громадянської історії, особливо з періодів феодалізму і капіталізму. Недостатню увагу «Український історичний журнал» приділяє координації наукової діяльності. Бажано було б, щоб на його сторінках частіше виступали керівники наукових установ.

Важливо давати огляд міжвідомчих збірників, наприклад, «Українського слов'янознавства», в якому іноді друкуються і слабкі статті. «Вопросы истории» розписують зміст номерів «Українського історичного журналу». На їх сторінках було опубліковано огляд ленінської тематики. Готувється також спеціальний огляд статей органу істориків України.

В. В. Косолапов (зав. сектором наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д. філос. н.) сказав, що історики заінтересовані у зростанні авторитету журналу, у поліпшенні якості їх роботи, посиленні їх ролі як координаторів і організаторів наукових досліджень. На XXV з'їзді КПРС йшлося про необхідність підвищення ефективності наукової праці. Цьому питанню журнали майже не приділяють уваги. В

УРСР, наприклад, мало спеціалістів з феодалізму, із спеціальних історичних дисциплін. Треба забезпечити кадрами всі напрями історичної науки. В цій справі можуть відіграти свою роль і журнали. В центрі ідеологічної боротьби нині перебувають питання методології. Це особливо виявляється на міжнародних зустрічах істориків, де їм приділяється багато уваги. «Вопросы истории» й «Український історичний журнал» публікують статті з методології, але їх поки що мало. Багато важливих питань не дістають свого відображення на сторінках цих видань. На XXV з'їзді КПРС говорилося також про необхідність проведення комплексних міждисциплінарних досліджень (історичних, філософських, економічних і т. д.). Останнім часом журнали не публікують статей з цієї проблематики, хоч на міжнародних конгресах їй приділяється багато уваги.

А. В. Санцевич (ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, д. і. н.) відзначив, що на XIII Міжнародному конгресі історичних наук у Москві було проведене спеціальне засідання, присвячене біографіям. Воно викликало величезний інтерес у істориків. Журнали також приділяють цьому питанню значну увагу. У «Вопросах истории КПСС», «Вопросах истории» та «Українському історичному журналі» публікуються замітки про активних учасників революційного руху, партійних і державних працівників, діячів міжнародного комуністичного руху. Однак у журналах ці матеріали, як правило, вміщуються до ювілейних дат, мають невеликий обсяг, не завжди оригінальні, нерідко в них повторюються вже відомі дані. Заслугує на увагу і поширення позитивного досвіду «Українського історичного журналу» щодо публікацій фрагментів з біографій різних діячів. Гірше налагоджена справа з висвітленням життєвого й творчого шляху істориків, особливо наших сучасників. У журналах слід було б ввести постійну рубрику «Досягнення наших колег», публікувати інтерв'ю з ученими.

Складним є питання про дискусії в історичній науці. Поки не буде дискусій, підкреслив доповідач, не буде й аналітичних рецензій.

П. Л. Варгатюк (ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, проф., д. і. н.) сказав, що матеріали, які публікуються в журналах, у цілому задовольняють інтереси читачів. Перспективні плани редакції свідчать про те, що журнали беруть активну участь у пропаганді рішень XXV з'їзду КПРС. Уже в 1976 р. слід публікувати матеріали про виконання рішень з'їзду партії. Важливою проблемою є, зокрема, історія трьох революцій. Проте окремі її аспекти не дістають достатнього висвітлення в журналах (особливо грудневе збройне повстання 1905 р.). Необхідно своєчасно готуватися також до 60-річчя Жовтня, порушувати

нові, ще не розв'язані, спірні проблеми. Слід глибше розробляти такі теми, як «Ленін і партія», «Ленін і більшовицькі організації України», показувати втілення партією ленінських ідей у життя. «Український історичний журнал» ще не висвітлює таких важливих питань, як боротьба з буржуазним націоналізмом, утворення Компартії України тощо. Журнали мають бути ініціаторами дискусій в історичній науці.

І. С. Хміль (зав. відділом історії країн Сходу Інституту історії АН УРСР, к. і. н.) підкреслив, що матеріали про боротьбу проти буржуазної ідеології регулярно з'являються в «Вопросах истории КПСС», «Вопросах истории», рідше в «Українському історичному журналі». Як правило, вони мають бойову ідейно-політичну спрямованість. Проте є серед них слабкі, мало переконливі, не завжди підкріплені яскравими документами, фактами, взятими з капіталістичної дійсності. Критикуючи буржуазних ідеологів, наші історики повинні добре знати факти і вміло оперувати ними. Це буде ефективніше сприяти викриттю буржуазної ідеології.

М. Ф. Котляр (ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, д. і. н.) сказав, що актуальність теми історичного дослідження визначається її важливістю, ідейно-політичною значимістю, нерозробленістю. Цим у своїй роботі й керується редколегія «Українського історичного журналу». Вона уважно ставиться до відбору статей та інших матеріалів для публікації. Журнал час від часу друкує статті з періоду феодалізму як істориків України, так і Москви та Ленінграда. Під спеціальною рубрикою друкуються також матеріали із спеціальних історичних дисциплін. У «Вопросах истории» багато публікується цінних статей з історії Давньої Русі, феодальної Європи. Є також і дискусійні статті. В «Українському історичному журналі» також бажано було б обговорити дискусійні питання, такі, як, наприклад, періодизація історії України епохи феодалізму, формування української народності і т. п. «Вопросы истории» вміщують цікаві документальні нариси. Цей жанр слід би відродити і в «Українському історичному журналі».

М. А. Варшавчик (проф. Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, д. і. н.) відзначив, що така конференція проводиться вперше. Огляд журналів дає науковій громадськості змогу ознайомитися із станом історичної науки в цілому, оскільки їх теоретичний рівень залежить від теоретичного рівня останньої. Журнали повинні бути колективними організаторами наукових досліджень. Вони мають публікувати матеріали, які б викликали відгуки, дискусії. Важливим і актуальним питанням є методологія історичних досліджень. Журнали («Вопросы истории», «Український історич-

ний журнал) публікують статті з окремих аспектів цієї проблематики. Однак такі питання, як логіка наукового дослідження, предмет історичної науки і т. п., висвітлюються ще недостатньо. Необхідно також і далі розробляти окремі аспекти методології (наприклад, про партійність історичної науки). Поряд з публікацією статей на тему про фальсифікацію буржуазними ідеологами історичної науки треба аналізувати і критикувати їх концепції, показуючи кризу історичної науки в країнах капіталу. Необхідно також розробляти методологічні питання джерелознавства та історіографії, готуючи відповідні статті для журналів. Важливим завданням є й теоретико-методологічна розробка ленінської спадщини, а також питання про зростання соціальної функції історичної науки, її зв'язку з науковою політикою.

П. С. Гончарук (заст. головного редактора журналу «Архів України») підкреслив, що «Вопросы истории», «Вопросы истории КПСС» та «Український історичний журнал» справляють великий вплив на роботу «Архівів України», які використовують їх багатий досвід. Багато, щоб учені виступали в журналах з пропозиціями і рекомендаціями про відбір і використання архівних документів. Державні архіви разом з Інститутом історії партії, Інститутом історії і вузами проводять роботу по підготовці публікацій документів. Було б корисно, щоб «Український історичний журнал» інформував читачів про цю роботу. Треба також полішити публікацію матеріалів з спеціальних історичних дисциплін.

На цьому обговорення доповідей закінчилося. Із заключним словом виступили доповідачі.

В. Г. Трухановський відзначив, що читачка конференція — важлива подія для «Вопросов истории», «Вопросов истории КПСС» та «Українського історичного журналу». Вона прекрасно організована. Це відбилося і у виступах, які були неформальні, добре аргументовані, пройняті піклуванням про дальший розвиток радянської історичної науки. Виступаючі давали глибоку оцінку різним матеріалам, висловлювали конкретні пропозиції і зауваження, більшість яких абсолютно безспірна. Їх треба реалізувати. Частину пропозицій необхідно ще осмислити. У «Вопросах истории» буде вміщено інформацію про конференцію, підбито її підсумки на редколегії і в редакції. Конференція охопила основні питання розвитку історичної науки. «Вопросы истории» можуть опублікувати на своїх сторінках пропозиції учасників конференції у вигляді їх листів.

Історики України — могутній загін радянських вчених. Вони приділяють велику увагу головним напрямам і проблемам історичної науки. Треба, щоб те, що робиться в УРСР, стало надбанням дослід-

ників усієї країни. Розв'язання складних проблем слід виносити на всесоюзні форуми. «Вопросы истории» популяризує досягнення істориків України. Тричі журнал виступав по матеріалах «Історії міст і сіл Української РСР». Цю справу слід продовжити, щоб вчені з інших республік переймали досвід істориків України. У «Вопросах истории» можна опублікувати статті з методики і про принципи створення багатотомної «Історії Української РСР». Це буде цінним і для вчених з інших братніх республік. Можна було б у журналі провести дискусію, наприклад, з питань періодизації історії УРСР. Необхідно і надалі зміцнювати й розширювати зв'язки між істориками Москви й України.

С. І. Мокшин сказав, що на конференції було висловлено цінні пропозиції щодо проведення дискусій. Це дуже важка й складна справа. Говорилося також, що «Вопросы истории КПСС» вміщують мало аналітичних рецензій. Взагалі, як правило, журнал не уникає давати критичних рецензій, а також гострих статей та інших матеріалів. Про всі зауваження, висловлені на конференції, буде повідомлено редколегію й редакцію журналу.

П. М. Калениченко підкреслив, що у виступах на конференції відчувається велике піклування про дальший розвиток історичної та історико-партійної науки. Всі зауваження, побажання будуть, по можливості, розглянуті на редколегії і враховані. Більше уваги приділятиметься питанням методології, періодам феодалізму й капіталізму. Треба давати також огляди міжвідомчих збірників. На жаль, важко знайти авторів таких оглядів. У журналі слід більше приділяти уваги рубриці «Повертаючись до надрукованого».

В своєму заключному слові А. Г. Шевелев сказав, що конференція — подія, яка матиме великий резонанс серед істориків. Подібних зборів не було з середини 50-х років. Вони пройшли вдало. Особисті контакти між учасними мають велике значення. Московські історики подають значну допомогу історикам України в їх роботі, у виборі тем для дослідження. Те, що було сказано представниками «Вопросов истории КПСС» и «Вопросов истории», дуже важливе для працівників «Українського історичного журналу». Критичні зауваження на його адресу допоможуть у поліпшенні дальшої роботи.

Від імені керівництва Інституту історії АН УРСР й Інституту історії партії А. Г. Шевелев подякував московським журналам за величезну допомогу історикам України, яка полягає в публікації на їх сторінках статей та інших матеріалів учених республік. Деякі статті подали допомогу в підготовці багатотомної «Історії Української РСР» та інших видань у республіці. Інформація про події в науковому житті сприяє кращій координації історичних досліджень.

В «Українському історичному журналі» буде вироблено план поліпшення роботи, розширення авторського колективу. Нині редакція ще недостатньо працює з авторами, фіксує в основному те, що до неї приходить самопливом. Конференція сприятиме дальшій активізації зусиль істориків республіки на виконання рішень XXV

з'їзду КПРС. Очевидно, подібні конференції треба проводити систематично, оскільки вони подають історикам велику допомогу в їх роботі.

А. Г. Шевелєв подякував усім учасникам конференції за участь у її роботі.

В. І. Кузнецов (Київ)

СЕМІНАР ХРАНИТЕЛІВ ФОНДІВ ПАРТІЙНИХ АРХІВІВ

З 17 по 22 квітня в Києві працював семінар хранителів фондів партійних архівів Інститутів історії партії — філіалів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і партархівів обкомів партії Білорусії, Латвії, Литви, Молдавії, Естонії, скликаний Центральним партійним архівом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС спільно з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України.

В роботі семінару взяли участь заступники директорів по архівам Інститутів історії партії Білорусії, Молдавії, Латвії, Литви, Естонії, Ленінграда, зав. партархівів обкомів КПРС Волгоградського, Новосибірського, Київського обкому Компартії України, працівники апарату ЦК Компартії України і ЦК ЛКСМУ, всього — 50 чол.

Семінар відкрив вступним словом директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д. і. н. В. І. Юрчук. Він, зокрема, підкреслив, що семінар відбувається в період, коли вся країна, всі радянські люди визначають свої завдання, удосконалюють усі ланки партійного, державного, господарського апарату, науки і культури під кутом зору ідей і рішень XXV з'їзду партії. Чільне місце у виконанні рішень з'їзду партії займають науково-дослідні установи партії — партійні архіви, які ведуть багатогранну і плідну роботу в справі дальшого розвитку суспільних наук, відіграють значну роль в ідейному житті партійних організацій.

З оглядом роботи місцевих партархівів за 1971—1975 рр. виступив зав. секцією місцевих партійних архівів ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС Р. А. Усиков. Він відзначив, що завдання дев'ятого п'ятирічного плану партархівами філіалів ІМЛ, крайкомів, обкомів партії виконано. Вони збільшили обсяг науково-дослідницької і публікаторської роботи, стали ширше використовуватись документи в пропагандистській і масово-політичній роботі. Значно поліпшилось комплектування архівів за рахунок прийому нових документів від партійних і комсомольських організацій. Певних успіхів досягнуто і в справі реставрації і копіювання документів, поліпшились умови зберігання документів. За минуле п'ятиріччя партархівами країни видано «Нариси» історії територіальних

партійних організацій в 26 областях, краях, союзних і автономних республіках, 163 збірники документів і матеріалів, 13 збірників спогадів, 135 збірників нарисів, статей, брошур та ін. В періодичній пресі, по радіо і телебаченню опубліковано, підготовлено нарисів, інформацій — 9800, видано 60 альбомів, 161 плакат, 31 буклет, організовано 888 фотодокументальних виставок. У всіх архівах документи опрацьовані, взято на облік, описані і доступні для користування науковцям, партійним, державним працівникам. В партархівах розгорнута робота по створенню інформаційних довідників, які розкривають склад і зміст документів. До фондів архівів складено понад мільйон карток систематичного каталогу, деякі партархіви публікували огляди найцікавіших фондів.

Каталогізація документів, удосконалення і розвиток інших видів науково-довідкового апарату дозволили партархівам повніше і оперативніше задовольняти запити дослідників. За роки дев'ятої п'ятирічки документи партархівів вивчали 40 тис. дослідників. За далеко неповними даними, на основі документів партархівів країни підготовлено і видано за ті роки близько 3,5 тис. праць з історії КПРС і радянського суспільства. Джерельна база партійних архівів налічує більше 50 млн. справ.

Важливе місце в нових надходженнях займають документи, які розкривають ленінський стиль роботи парторганізацій, про удосконалення форм і методів партійного керівництва та ін.

Керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС, партійні архіви накреслили в перспективних планах ряд важливих проблем, зв'язаних з комплектуванням фондів, удосконаленням обліку і науково-технічного опрацювання документів, прискорення темпів розробки науково-довідкового апарату і в першу чергу систематичного каталогу (на кінець 1980 р. їх кількість в архівах країни становитиме приблизно 3 млн. штук). У десятій п'ятирічці партархіви готуватимуть до видання 500 праць.

Учасникам семінару прочитали ряд лекцій з питань практичної діяльності хранителів фондів. З лекціями «Основні принципи комплектування фондів», «Перевірка наявності і стану документів», «Удоскона-

лення науково-технічного опрацювання документів» виступив Р. А. Усиков. Заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України П. І. Павлюк виступив з доповіддю на тему: «Використання документів з науковою і практичною метою». Тема виступів ст. наукового працівника партархіву цього ж Інституту Д. С. Щедриної — «Забезпечення зберігання документів», інструктора партархіву І. М. Шевчука — «Організація та методика прийому документів».

З повідомленням «Про комплектування архівів за рахунок прийому документів від комсомольських органів та організацій» виступила зав. загальним відділом ЦК ЛКСМУ Т. В. Нікітіна. За дорученням ЦК ЛКСМУ вона вручила Почесні грамоти ЦК ЛКСМУ Одеському, Херсонському, Рівненському і Івано-Франківському партархівам за активну роботу у справі впорядкування і комплектування комсомольських документів.

Учасники семінару обмінялися досвідом роботи. З інформаціями про організацію роботи по удосконаленню обліку документів, їх зберіганню і обліку справ в роботі по використанню документів науковцями та іншими дослідниками, переміщення архівних матеріалів у нові приміщення виступили хранителі фондів партархівів Миколаївського обкому Компартії України Т. Д. Кравченко, філіалів Інститутів марксизму-ленінізму при ЦК КППС Молдавського — В. М. Кречун, Литовського — Є. І. Растенене та ін. — всього 10 чол. На семінарі була влаштована виставка по організації зберігання архівних документів.

Учасники семінару ознайомилися з історією міста-героя Києва, з історичними пам'ятниками столиці Радянської України.

Д. С. Щедрина (Київ)

ЮВІЛЕЙ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР

31 травня 1976 р. наукова громадськість Львова відзначила 25-річчя Інституту суспільних наук АН УРСР. Його утворення в 1951 р. було ще одним яскравим виявом постійного піклування Комуністичної партії та Радянського уряду про розвиток соціалістичної культури і виховання наукових кадрів. За ці роки колектив інституту добився значних успіхів у розробці актуальних проблем комуністичного будівництва, виховав багато відомих науковців. Ними видано 240 монографій, надруковано понад 1000 статей у журналах та газетах загальним обсягом 3500 друк. арк.

На розширеному засіданні Вченої ради директор інституту, к. і. н. В. П. Чугайов виступив з доповіддю про роботу наукового закладу за 25 років і завдання колективу в світлі рішень XXV з'їзду КППС.

Колектив інституту вітали голова Західного наукового центру, акад. АН УРСР

Я. С. Підстригач, директор фізико-механічного інституту В. В. Панасюк, директор Інституту соціалістичних країн (Польська Народна Республіка) Людвик Базилев та ін.

На адресу колективу інституту надійшли привітання Львівського обкому Компартії України, численні поздоровлення від наукових установ і окремих вчених Москви, Києва, Львова.

Грамотами Президії АН УРСР відзначені секретар партбюро інституту, д. і. н. Ю. Ю. Сливка, д. філол. н., проф. Л. Л. Гумецька, д. і. н., проф. О. П. Черниш, заст. директора інституту, к. і. н. Ф. І. Стеблій, к. екон. н. Г. І. Ковальчак.

У роботі Вченої ради взяв участь зав. відділом науки та учбових закладів Львівського обкому Компартії України М. В. Брик.

В. М. Яковенко (Львів)

ЗАТВЕРДЖЕННЯ ДО ДРУКУ VII ТОМУ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

7 травня 1976 р. у приміщенні Інституту історії АН УРСР відбулося чергове засідання Вченої ради інституту, на якому обговорювалося питання про затвердження до друку VII тому багатотомної «Історії Української РСР». На засіданні були присутні провідні вчені інституту: чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв, акад. АН УРСР

А. Д. Скаба, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, доктори історичних наук П. С. Сохань, П. П. Гудзенко, П. М. Калениченко, В. І. Клоков, Ф. Є. Лось, Р. Г. Симоненко та ін.

Про підготовку до друку VII тому «Історії Української РСР» — «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радян-

ського Союзу (1941—1945 рр.)» — доповів його відповідальний редактор, д. і. н. В. І. Клоков. Відзначаючи плідну роботу авторського колективу, він сказав, що VII том праці присвячений одній з найважливіших сторінок історії не тільки радянського народу, але й всього людства. В колективній праці яскраво показаний бойовий і трудовий подвиг нашого народу в суворі роки війни, висвітлено керівну роль КПРС у героїчній боротьбі радянського народу проти німецько-фашистських загарбників, єдність і непопорушну дружбу народів СРСР у захисті соціалістичної Батьківщини. На широкому документальному матеріалі показано розмах всенародної боротьби радянських людей у тилу ворога, героїчна діяльність партійного і комсомольського підпілля в роки війни.

Авторський колектив та редакційна колегія тому врахували зауваження і рекомендації головної редколегії восьмитомного видання «Історії Української РСР», а також рецензентів Москви, Харкова, Донецька, Львова, Сімферополя та інших міст.

В обговоренні VII тому взяли участь заст. директора Інституту історії АН УРСР, д. і. н. П. С. Сохань, зав. відділом історії та міжнародних відносин соціалістичних країн, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, зав. відділом історії соціалістичного будівництва, д. і. н. П. П.

Гудзенко, зав. відділом зарубіжної історіографії, д. і. н. Р. Г. Симоненко, ст. наук. співроб. інституту, к. і. н. Л. О. Лещенко.

Виступаючи відзначили велику роботу, проведenu авторами по підготовці матеріалу до друку, його високий ідейно-теоретичний та науковий рівень. VII том «Історії Української РСР», зазначалось у виступах, розкриває важливі питання, що стосуються історії України періоду Великої Вітчизняної війни: на документальному, здебільшого архівному, матеріалі висвітлено героїчні сторінки боротьби українського народу разом з братніми народами Радянського Союзу проти фашистських загарбників, велику увагу приділено питанням розгортання партизанського руху, ґрунтовно висвітлено процес відбудови народного господарства і розгортання діяльності партійних, радянських та громадських організацій у визволених районах республіки. В праці відведено значне місце питанням міжнародних відносин в роки війни, підкреслено провідну роль Радянського Союзу в антигітлерівській коаліції, висвітлено зв'язки Української РСР із зарубіжними країнами.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР затвердила VII том багатотомної «Історії Української РСР» до друку.

Т. В. Безулік (Київ)

ЗУСТРІЧ НАУКОВЦІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР З БІЛОРУСЬКИМ УЧЕНИМ

8 липня ц. р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч наукових співробітників відділу історії феодалізму з відомим білоруським радянським вченим, дослідником аграрних відносин та класової боротьби в Білорусії доби феодалізму, ст. наук. співроб. сектору історії Білоруської РСР дожовтневого періоду Інституту історії АН БРСР, д. і. н. В. І. Мелешко.

Вчений ознайомив присутніх із структурою Інституту історії АН БРСР, розповів про підсумки наукових досліджень за минуле п'ятиріччя, поділився планами на майбутнє. Основну увагу він акцентував на досвіді створення багатотомної «Історії Білоруської РСР», колективної монографії «Білорусія в складі Великого князівства Литовського». Зокрема, було пору-

шене питання про деякі особливості спільної визвольної боротьби українського і білоруського народів у період феодалізму. В. І. Мелешко розповів також про видавничу діяльність співробітників Інституту історії АН БРСР.

Виступ викликав у присутніх значний інтерес. В. І. Мелешко відповів на ряд запитань науковців.

Зав. відділом історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, к. і. н. Г. Я. Сергієнко від імені учасників зустрічі подякував В. І. Мелешку за змістовне повідомлення і висловив надію, що надалі між обома інститутами підтримуватимуться ще тісніші дружні зв'язки у дослідженні ряду проблем історії обох братніх народів.

В. А. Смолій (Київ)

90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАДЕМІКА АН УРСР

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧА

25 червня ц. р. у Львові відбулося розширене засідання Вченої ради Інституту суспільних наук АН УРСР, присвячене відзначенню 90-річчя з дня народження відомого українського радянського історика Івана Петровича Крип'якевича.

Вступним словом засідання відкрив директор Інституту суспільних наук АН УРСР В. П. Чугайов.

З доповіддю про життєвий шлях, наукову і громадську діяльність вченого виступив заст. директора інституту по науковій частині Ф. І. Стеблій. Виступаючий підкреслив значення наукової спадщини історика, насамперед праць, написаних в останній період його життя. В той же час він відзначив складність і суперечливість шляху вченого в початковий період його діяльності. І. П. Крип'якевич — автор численних праць з питань історії України (головним чином, періоду феодалізму), історіографії, археології, дипломатки, сфрагістики, архівістики, історичної географії. У його дослідженнях зібрано великий новий і важливий фактичний матеріал, хоч оцінки подій і висновки автора в ряді випадків вимагають критичного підходу.

Після воз'єднання Західної України з Радянською Україною у творчості вченого почався новий етап. Його було обрано депутатом Народних Зборів Західної України. З жовтня 1939 р. І. П. Крип'якевич призначається професором і завідуючим кафедрою у Львівському державному університеті, з лютого 1940 р. він одночасно очолював Львівський відділ Інституту історії АН УРСР. У 1953—1962 рр. Крип'якевич був директором Інституту суспільних наук АН УРСР.

За радянського часу, переборовши старі помилкові погляди на історію України, вчений створив понад 100 наукових і науково-популярних праць, позитивно оцінених науковою громадськістю. Видана в 1954 р. монографія «Богдан Хмельницький» є одним з найгрунтовніших досліджень з історії визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Значним

внеском в історичну науку було також фундаментальне видання документів Богдана Хмельницького, здійснене під керівництвом акад. АН УРСР І. П. Крип'якевича.

Велику увагу приділяв учений дослідженню історичних зв'язків Росії та України, висвітленню спільної боротьби братніх російського і українського народів проти соціального гніту та агресії іноземних загарбників. Цій темі присвячена книга «Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.» Значним був вклад І. П. Крип'якевича у вивчення вірменсько-українських історичних зв'язків. Він був також редактором ряду книг, збірників статей та документів, членом головної редакційної колегії «Української Радянської Енциклопедії». Чимало зробив Іван Петрович для підготовки кадрів науковців, які працюють нині в різних містах країни.

Поряд з великою науковою та науково-організаційною роботою І. П. Крип'якевич брав активну участь у громадському житті. В численних статтях на сторінках обласної та республіканської преси, в доповідях і лекціях для населення він викривав ворожу діяльність українських буржуазних націоналістів, підкреслював величезні успіхи, досягнуті українським народом за роки Радянської влади. Іван Петрович неодноразово обирався депутатом районної, міської та обласної Рад депутатів трудящих, активно працював у складі республіканського правління Товариства культурного зв'язку з українцями за кордоном.

Визнанням заслуг вченого перед радянською історичною наукою було обрання його в 1958 р. академіком АН УРСР та присудження в 1961 р. почесного звання заслуженого діяча науки УРСР.

На засіданні Вченої ради спогадами про І. П. Крип'якевича поділився ст. наук. співроб. відділу історії України Я. Д. Ісаєвич.

С. М. Трусевич (Львів)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

17 травня ц. р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся прийомний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР В. Ф. Панібудьласкою на тему: «Зміцнення дружби та інтернаціональної єдності народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму».

Офіційними опонентами виступили: зав. сектором Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, д. і. н., проф. М. І. Куличенко, доктори історичних наук, професори М. О. Буцько і Ф. Я. Горозський. В обговоренні дисертації взяв участь акад. АН УРСР А. Д. Скаба.

Опоненти одностайно відзначили політичну актуальність і наукову значимість

дослідження, водночас підкреслили його високий теоретичний рівень і практичну цінність.

Автор дисертації на основі широкої джерельної бази дослідив глибинні процеси інтернаціоналізації, що відбуваються в житті радянського суспільства в умовах розвинутого соціалізму. Багаторічна робота дисертанта над дослідженням проблеми інтернаціональної єдності радянського народу дала змогу зробити важливі висновки про те, що дружба, братерське співробітництво і взаємодопомога народів СРСР в умовах зрілого соціалізму збагатилися новим змістом, який характеризується дальшим поглибленням інтернаціональної єдності всіх націй і народностей.

У своїй науковій праці дисертант зосередив увагу на дослідженні об'єктивних і суб'єктивних факторів, що визначають зміст, темпи й особливості процесу зміцнення єдності радянського народу.

Виступаючі високо оцінили дисертаційне дослідження В. Ф. Панібудьласки. Така ж висока оцінка міститься у відзиві д. і. н., проф. Ю. Ю. Кондуфора. З теми дослідження В. Ф. Панібудьласка опублікував понад 40 наукових праць.

На автореферат і дисертацію надійшли позитивні відзиви від Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Казахського філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кафедр історії СРСР та УРСР Дніпропетровського державного університету, кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів КДУ ім. Т. Г. Шевченка та ін.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР одногослосно ухвалила присудити В. Ф. Панібудьласці вчений ступінь доктора історичних наук.

М. Р. Плюц (Київ)

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ, СХВАЛЕНІ ПРЕЗИДІЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

21 липня 1976 р. Президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми кандидатських дисертацій і монографій:

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Кормиц А. І. (Одеса) — Боротьба більшовиків України за перетворення Рад в органи збройного повстання в період революції 1905—1907 рр.

Люшина Л. І. (Одеса) — Боротьба більшовиків України за демократичні верстви міста в період революції 1905—1907 рр.

Михайлов В. Г. (Львів) — Боротьба партії більшовиків за здійснення тактики лівого блоку (1907—лютий 1917 рр.) (На матеріалах України).

Батюк В. С. (Дрогобич) — Діяльність В. І. Леніна по створенню закордонної бази революційної соціал-демократії в період боротьби за марксистську партію в Росії (1893—1903 рр.).

Пищемуха В. Г. (Одеса) — Діяльність Комуністичної партії по встановленню соціалістичної законності і революційного правопорядку на Україні (листопад 1917—1920 рр.).

Мельниченко Г. М. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по створенню радянської системи народної освіти на Україні (1918—1920 рр.).

Слепенчук В. Б. (Київ) — Більшовицька преса України в боротьбі за здійснення ленінської аграрної програми (березень 1917—1918 рр.).

Кадученко М. І. (Донецьк) — Комуністична партія на чолі трудової і політичної активності трудячого селянства в період підготовки масового колгоспного руху (1927—1929 рр.).

Смирнов В. В. (Харків) — Партійно-політична робота в частинах і з'єднаннях Військово-повітряних сил СРСР в період визволення народів Європи від фашизму.

Муковський І. Т. (Вінниця) — Партійно-політична робота в військах Південно-Західного фронту на початку Великої Вітчизняної війни (червень — грудень 1941 р.).

Редько О. Ф. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по залученню трудящих до управління виробництвом. (З досвіду роботи партійних організацій промислових підприємств Української РСР (1951—1958 рр.).

Сергієнко Ю. Г. (Комунарськ) — Керівництво Комуністичної партії масовим соціалістичним змаганням в промисловості

(1951—1955 рр.). На матеріалах Української РСР).

Білоус Л. І. (Харків) — Комуністична партія Радянського Союзу і Болгарська Комуністична партія на чолі братнього співробітництва радянського і болгарського народів в розвитку науки і культури (1949—1959 рр.).

Станчев М. Г. (Севастополь) — Участь ЛКСМ України і ДКСМ Болгарії в розвитку радянсько-болгарського культурного співробітництва (1961—1970 рр.).

Вороніна А. І. (Київ) — КППС — організатор співробітництва братніх республік в розвитку радянської науки (1966—1970 рр.).

Катрич В. П. (Київ) — Діяльність КППС по прискоренню темпів зростання продуктивності праці (1966—1970 рр.). (З досвіду роботи партійних організацій України).

Самохвалов В. П. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по розвитку соціалістичного змагання на промислових підприємствах республіки (1966—1975 рр.). Історіографія проблеми.

Конашевич А. П. (Київ) — Діяльність КППС по дальшому розвитку соціалістичної демократії (1966—1971 рр.). (На матеріалах партійних організацій України).

Масич В. О. (Донецьк) — Партійне керівництво здійсненням планів соціального розвитку промислових колективів в роки восьмої п'ятирічки. (З досвіду роботи Компартії України).

Гурарій М. Є. (Одеса) — Діяльність СЕПН по дальшому розвитку соціалістичної промисловості (1971—1974 рр.).

Любовенков С. В. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій України по вихованню робітничої молоді на традиціях стахановського руху (1959—1975 рр.).

Лосев О. А. (Симферополь) — Партійне керівництво організацією охорони здоров'я трудящих (1959—1970 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Гуляков В. П. (Київ) — Діяльність КППС по вихованню армійської молоді в дусі комуністичної ідейності (1971—1975 рр.). (На матеріалах Київського і Прикарпатського військових округів).

Мокляк Л. М. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню ідейно-теоретичного рівня і професійної майстерності вчителів (1966—1970 рр.).

Вдовиченко М. Е. (Харків) — Партійне будівництво на селі в роки суцільної колективізації сільського господарства (1929—1933 рр.). (З досвіду Комуністичної партії України).

Антонюк А. Е. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по регулюванню росту і поліпшенню якісного складу своїх рядів (1952—1958 рр.). (З досвіду роботи партійних організацій промислових підприємств України).

Науменко В. В. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по добору, розстановці і вихованню ідеологічних кадрів (1971—1975 рр.).

Ющенко Н. М. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по посиленню ролі засобів масової інформації і пропаганди у зміцненні єдності армії і народу (1971—1975 рр.). (На матеріалах партійних організацій України, армійських політорганів Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів).

Краштан В. О. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по розгортанню критики і самокритики (1971—1975 рр.).

Коломієць С. С. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по підвищенню культурного рівня трудящих в роки восьмої п'ятирічки. (З досвіду партійних організацій промислових підприємств України).

Стьопін А. П. (Одеса) — Діяльність КППС по удосконаленню форм і методів пропаганди (1966—1971 рр.). (На матеріалах партійних організацій України).

Тимошенко І. І. (Запоріжжя) — Розвиток принципу децентралізму в партії. (Березень—жовтень 1917 р.). (На матеріалах партійних організацій України).

Оліфіренко І. П. (Кіровоград) — Діяльність КППС по удосконаленню ідейно-виховної роботи первинних партійних організацій (1971—1975 рр.).

Фількін І. Ю. (Донецьк) — Діяльність Комуністичної партії України по регулюванню росту партійних рядів і вихованню молодих комуністів (1966—1971 рр.).

Кісілов Є. П. (Харків) — Викриття буржуазних фальсифікацій проблем партійного будівництва КППС на сучасному етапі.

Шаповал І. Ю. (Київ) — Викриття буржуазних фальсифікацій марксистсько-ленінського вчення про керівну роль партії в комуністичному будівництві. (На матеріалах західно-німецької буржуазної історіографії).

Волинець В. В. (Київ) — Викриття радянськими істориками англо-американських буржуазних фальсифікацій керівної ролі КППС в роки Великої Вітчизняної війни.

Діброва С. С. (Київ) — Історіографія історії Комуністичної партії України відбудовчого періоду (1921—1925 рр.).

МОНОГРАФІЇ

Тихомиров Б. О. (Ворошиловград) — Боротьба В. І. Леніна з опортунізмом в післяжовтневий період.

Богульський А. А. (Кіровоград) — Партійне керівництво діяльністю профспілок на Україні. (Жовтень 1917—1920 рр.).

Бойко М. К. (Чернігів) — Діяльність Комуністичної партії по зміцненню дружби і співробітництва робітничого класу радянських республік в процесі соціалістичної індустріалізації (1926—1937 рр.).

Сас І. Х. (Київ) — Роль КПРС в становленні і розвитку радянської української художньої літератури (1917—1937 рр.).

Соломко Е. Т. (Тернополь) — Партиєне керівництво діяльністю сільських Рад в умовах розвинутого соціалізму (1959—1975 рр.).

Колективна монографія кафедри історії КПРС Чернігівського пед. інституту —

Нариси історії Чернігівської обласної комсомольської організації.

Колективна монографія кафедри історії КПРС і наукового комунізму Макіївського інженерно-будівельного інституту — Діяльність Комуністичної партії України по керівництву і розвитку виробничої і суспільно-політичної активності будівельників в роки дев'ятої п'ятирічки.

Колективна монографія кафедри історії КПРС Донецького держуніверситету — Ідейне й організаційне зміцнення партійних організацій Донбасу (1917—1975 рр.).

НОВІ КНИГИ

АКОПОВ М. — **Насильство — знаряддя імперіалізму**, Політвидав України, К., 1976, 102 с.

БАРАБАШ В. Й., КОБЕЦЬ І. Т. — **Естафета трудової доблесті**, вид-во «Прапор», Харків, 1976, 80 с.

Виховання ідейної переконаності. (Збірник статей), вид-во «Прапор», Харків, 1976, 135 с.

ГОРЛАЧ Л., ТЕЛЬНЮК С. — **От Дняпра до Амура. Документальна повесть-репортаж о строительстве БАМа**, изд-во «Молодь», К., 1976, 269 с.

XXV съезд Коммунистической партии Советского Союза. 24 февраля — 5 марта 1976 г. Стенографический отчет. В 3-х т. Т. 1., Политиздат, М., 1976, 472 с.

ДОНДЮК М. В. — **Наші резерви**, вид-во «Каменяр», Львів, 1976, 60 с.

Имени XXV съезда КПСС. Очерки о трудовых коллективах, удостоенных почетного звания имени XXV съезда партии, изд-во «Прапор», Харьков, 1976, 112 с.

КРАВЧЕНКО І. — **Міжнародна розрядка — вимога часу**, Політвидав України, К., 1976, 72 с.

КУДРИЦЬКИЙ А. В. — **Світова соціалістична співдружність — торжество ідей ленінізму**, вид-во «Знання», К., 1976, 48 с.

МЕЛЬНИКОВА І., ПРУНИЦЯ С. — **Соціалістична Чехословаччина**, Політвидав України, К., 1976, 126 с.

ПОКРОВСКИЙ Э. К. — **Забота у нас такая**, изд-во «Таврія», Симферополь, 1976, 160 с.

Породненные трудом. Статьи о социалистическом соревновании трудящихся Донецкой и Кемеровской областей, изд-во «Донбас», Донецк, 1976, 76 с.

Приветствия и трудовые рапорты XXV съезду КПСС. Сборник. В 2-х кн. Кн. 1, изд-во «Правда», М., 1976, 500 с.

Рабочий диалог. Статьи о социалистическом соревновании трудящихся Донецкой и Ростовской областей, изд-во «Донбас», Донецк, 1976, 64 с.

Репортаж о рабочих буднях. Сборник, изд-во «Донбас», Донецк, 1976, 80 с.

СНІТЧУК М. — **Бойовий резерв партії**, Політвидав України, К., 1976, 104 с.

Соціальні перетворення у радянському селі. На прикладі сіл західних областей УРСР, вид-во «Наукова думка», К., 1976, 234 с.

ТИМОЩУК Б. О. — **Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.**, вид-во «Наукова думка», К., 1976, 178 с.

ХМЕЛЬ І. С. — **Социальные контрасты и проблемы США**, изд-во «Наукова думка», К., 1976, 152 с.

ЧИРКО В. — **Досвід КПРС у здійсненні ленінської національної політики та його міжнародне значення**, Політвидав України, К., 1976, 112 с.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Рукописи приймаються редакцією в двох примірниках обсягом не більше 25 сторінок машинопису, надрукованих через два інтервали (1-й примірник обов'язково). В разі відхилення рукопису автору повертається один примірник, другий — залишається в редакції.

Рецензії приймаються обов'язково з рецензованою книгою.

Художній редактор *Б. В. Сушко*
Технічний редактор *Б. О. Шківська*
Коректор *Є. І. Міхнова*

БФ 08026. З'яно до набору 29.VII 1976 р. Підписано до друку 14.IX 1976 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друк. № 2 Умовних друк. арк. 14,0. Облік-вид. арк. 15,16. Тираж 6570 прим. Зам. К-131.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Рефіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 9 (186), 1976, сентябрь. (На украинском языке). Ежемесячный научный журнал. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.